

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

**І. О. ГОЛУБОВСЬКА
І. Р. КОРОЛЬОВ**

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Курс лекцій

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*

УДК 81(042.4)
ББК 81.0я73
Г62

Рецензенти:

д-р філол. наук, проф. Ф. О. Нікітіна
(Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова),
д-р філол. наук, проф. Ф. С. Бацевич
(Львівський національний університет імені Івана Франка),
канд. філол. наук, доц. О. Г. Михайлова
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту філології
(протокол № 5 від 21 грудня 2009 року)*

Голубовська, І. О.

Г62 Актуальні проблеми сучасної лінгвістики : курс лекцій / І. О. Голубовська, І. Р. Корольов. — К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2011. — 223 с.

ISBN 978-966-439-487-8

Розглядаються проблеми сучасної антропологічної лінгвістики, у межах якої виокремлюються два основні напрями – когнітивно-культурологічний та комунікативно-дискурсивний. Подається метамова, методи, прийоми дослідження в новій теоретико-методологічній площині. Приділяється увага модусу структурно-семантичних досліджень "внутрішньої лінгвістики" XX століття, які наразі продовжують розвиватися паралельно із "зовнішньо-лінгвістичними".

Для філологів-лінгвістів, які працюють у галузі лінгвістичної когнітивістики, лінгвокультурології, структурної семантики, комунікативної лінгвістики, прагмалінгвістики, дискурсології.

**УДК 81(042.4)
ББК 81.0я73**

Гриф надано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(лист № 1/11-10836 від 21.11.11)

ISBN 978-966-439-487-8

© Голубовська І. О., Корольов І. Р., 2011
© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
ВПЦ "Київський університет", 2011

ПЕРЕДМОВА

Курс "Актуальні проблеми сучасної лінгвістики" є навчальною дисципліною, що передбачає ознайомлення студентів магістратури з основами сучасних лінгвістичних знань, з тими теоретико-методологічними підходами, які наразі сформувалися у царині мовознавства, з найновішими тенденціями і напрямками, характерними для сучасного етапу в розвитку лінгвістичної науки. Цей "теоретичний аспект" мети курсу тісно пов'язаний з практичним, який передбачає вироблення в студентів магістратури навичок аналізу мовного та мовленнєвого матеріалу із застосуванням методів та прийомів, що використовуються в рамках новітніх лінгвістичних ділянок знання, безсумнівно, з опорами на "класичні" методи та прийоми.

Сформулюємо завдання, які ми, автори цього посібника, ставимо перед собою: 1) створити необхідне дидактичне тло для засвоєння студентами теоретико-методологічних основ, на яких ґрунтуються сучасні напрями мовознавства, опрацювання їхнього термінологічного апарату (метамови), методів та підходів до аналізу мовного/мовленнєвого матеріалу; 2) ознайомити з основними етапами розвитку лінгвістичної думки і продемонструвати спадкоємність ідей, народжених у річищі різних парадигм мовознавчого знання; 3) ознайомити нашого читача з теоретичними здобутками сучасного вітчизняного мовознавства.

Проблематика "Актуальних проблем сучасної лінгвістики" охоплює такі напрями: 1) зміна парадигм у мовознавстві і наслідки цієї події для семіотики і мовної семантики; 2) антропологізм у мовознавстві; 3) лексична система мови в поняттях і термінах структурно-семантичної парадигми в мовознавстві; 4) понятійно-термінологічний та методичний апарат сучасної когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології; 5) комунікативна лінгвістика, її метамова і методи дослідження; 6) дискурсологія.

Автори сподіваються, що студенти, які прослухають курс "Актуальні проблеми сучасної лінгвістики", будучи озброєними дидактичними матеріалами у форматі цього посібника, будуть мати уявлення про:

- теоретичні основи новітніх напрямів у мовознавчій науці;
- визначення наукової парадигми;
- парадигмальну переорієнтацію мовознавства на межі тисячоліть: утвердження антропоцентричної лінгвістики у сучасному мовознавстві;
- поняття концепту як центральне в сучасній антропологічній лінгвістиці; лінгвокультурологічне витлумачення концепту;
- співвідношення термінів "концепт", "поняття", "значення";
- методiku опису концепту в науковому дослідженні;
- поняття концепту як основну складову мовної картини світу;
- історію становлення поняття "мовна картина світу";
- типологію картин світу; співвідношення наукової та мовної картин світу;
- структуру національно-мовних картин світу;
- співвідношення понять "мова" та "культура";
- поняття етноцентризму як соціально-психологічного та мовного феномена;
- специфіку ономасіологічного та семасіологічного підходів до вивчення лексики;
- формальне та семантичне варіювання лексеми; поняття лексеми, семеми, семи;
- структуру лексико-семантичної системи мови;
- поняття семантичного поля як способу здійснення системних зв'язків у лексиці;
- семантичні універсалії;
- основні категорії комунікативної лінгвістики;
- визначення комунікації як центрального поняття комунікативної лінгвістики;
- поняття мовної особистості, комунікативної компетенції та мовленнєвої поведінки;
- сутність мовленнєвого жанру як категорії комунікації;
- структурні характеристики стандартної комунікативної ситуації;

- комунікативні стратегії і тактики як комунікативні категорії;
- поняття пресупозиції як універсальної категорії комунікативної ситуації;
- диференціацію соціальних ролей інтерактантів у міжособистісній комунікації;
- витоки та сучасний стан досліджень невербальних компонентів комунікації;
- визначення поняття "дискурс" у сучасній лінгвістиці;
- прагматичну структуру дискурсу;
- типологію дискурсу;
- методику проведення дискурс-аналізу як новітнього методу лінгвістичних досліджень;
- розмежування понять текст і дискурс.

Висловлюємо надію на те, що після опрацювання навчальних матеріалів у студентів-магістрів сформується не тільки "up-to-date" бачення "теоретичної ситуації", яка склалася на сьогодні в лінгвістиці, а й постануть практичні вміння й навички проводити лінгвістичний аналіз із використанням найновітніших методів та прийомів, що підготує їх до написання високоякісних наукових праць як у форматі магістратури, так і подальшого підвищення наукової кваліфікації.

Матеріал перших чотирьох лекцій (1. Зміна наукових парадигм у лінгвістиці та формування когнітивного напрямку в мовознавстві; 2. Понятійно-термінологічний і методичний апарат сучасної когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології; 3. Мовна картина світу як об'єкт лінгвокультурологічного вивчення; 4. Лексична система мови у поняттях і термінах структурно-семантичної парадигми у мовознавстві) підготовлений д.філол.н. І.О. Голубовською. Лекції 5 та 6 (5. Комунікативна лінгвістика як новітня галузь мовознавчої науки; 6. Дискурсологія в контексті розвитку сучасного мовознавства) підготовлені к.філол.н. І.Р. Корольовим. Формулювання питань до лекцій та оформлення літератури – к.філол.н. І.Р. Корольов.

Сподіваємося, що ці матеріали стануть у нагоді українському студентству, вплинуть на формування лінгвістичного світогляду, сприятимуть породженню нових ідей та підходів у мовознавчому пошуку.

Лекція 1

ЗМІНА НАУКОВИХ ПАРАДИГМ У ЛІНГВІСТИЦІ ТА ФОРМУВАННЯ КОГНІТИВНОГО НАПРЯМУ В МОВОЗНАВСТВІ

ПЛАН

1. Визначення наукової парадигми.
2. Виділення мовознавчих парадигм у діяхронії (Т. Гамкрелідзе, Ф. Березін, О. Кубрякова, Ю. Степанов, В. Постовалова).
3. Парадигмальна переорієнтація сучасного мовознавства: утвердження антропоцентричної лінгвістики.
4. Наставовчо-пізнавальні параметри нової парадигми лінгвістичного знання.

1.1. ВИЗНАЧЕННЯ НАУКОВОЇ ПАРАДИГМИ

Загальновідомо, що в історії мовознавства різні розуміння природи мови та підходи до її вивчення змінюють одне одне. Це надає можливість досліджувати мову в різних аспектах, на різних рівнях і в різних ракурсах. Іншими словами, у лінгвістиці час від часу відбувається зміна пріоритетів дослідницької уваги, та чи та наукова проблема починає розглядатися під іншим, новим кутом зору. Такий "новий погляд на стару річ" і формує поняття парадигми, загальнонаукове визначення якого належить автору відомої монографії "Структура наукових революцій" Т. Куну: *"визнані*

усіма наукові досягнення, котрі протягом певного часу дають модель постановки проблем та їх розв'язання науковому суспільству" [Кун 1977, с. 11]. Таке "широке" розуміння наукової парадигми можна доповнити "вузьким", лінгвістичним – пануючий у дану епоху погляд на мову, пов'язаний із певною філософською течією чи напрямом у мистецтві [Степанов 1985, с. 4].

1.2. ВИДІЛЕННЯ МОВОЗНАВЧИХ ПАРАДИГМ У ДІАХРОНІЇ (Т. ГАМКРЕЛІДЗЕ, Ф. БЕРЕЗІН, О. КУБРЯКОВА, Ю. СТЕПАНОВ, В. ПОСТОВАЛОВА)

На погляд відомого грузинського вченого Т. Гамкрелідзе, історію європейської лінгвістичної науки можна представити як зміну або чергування "наукових парадигм". Він виділяє, зокрема, такі:

Парадигма перша: "Універсальна граматика" Арно і Ласло;

Парадигма друга: "Порівняльно-історична граматика" (Ф. Бопп, молодограматика, А. Мейє);

Парадигма третя: "Яфетичне мовознавство" М. Марра;

Парадигма четверта: "Синхронічна лінгвістика" Ф. де Сосюра: а) "структурна лінгвістика" (М. Трубецькой, Р.Якобсон); б) "дескриптивна лінгвістика" (Л. Блумфілд); в) "структурна типологія і лінгвістика універсалій" (Дж. Грінберг, Г. Клімов);

Парадигма п'ята: "Трансформаційно-породжувальна граматика" Н. Хомського;

Парадигма шоста: "Структурно-типологічна компаративістика" (Р. Якобсон, О. Семеренї, В. Леман, Т. Гамкрелідзе / В. Іванов);

Парадигма сьома: "Ностратика та мовні макросім'ї" (Х. Педерсен, В. Ілліч-Світич, А. Бомхард, С. Старостін) [Гамкрелідзе 2005, с. 3].

Юрій Сергійович Степанов, розглядаючи різноманітні "образи мови" в лінгвістиці ХХ століття ("мова як мова індивіда", "мова як член родини мов", "мова як структура", "мова як система", "мова як тип і характер" тощо), співвідносить їх зі зміною "стилів наукового мислення" [Степанов 1995].

Валентина Іллівна Постовалова виокремлює у розвитку лінгвофілософських ідей XIX–XX століть три основні парадигми дослідження мови, а саме:

1. Іманентно-семіологічну, для якої характерним є розгляд мови "у самій собі і для себе".

2. Антропологічну, у рамках якої мова розглядається у тісному зв'язку зі свідомістю та мисленням людини, її духовним світом у цілому.

3. Теоантропологічну (трансцендентальну), за якої мова розглядається у такому понятійному контексті, як Бог, людина, світ – в аспекті "містичної прагматики" [Постовалова 1999, с. 28].

Для Федора Михайловича Березина основними лінгвістичними парадигмами виступають молодогораматична, структуралістська та генеративістська [Березин 2000, с. 10].

На думку Олени Самійлівни Кубрякової, останні два століття в історії мовознавства були ознаменовані зміною порівняльно-історичної парадигми знання структуральною і далі – генеративною [Кубрякова 1995, с. 167–171].

1.3. ПАРАДИГМАЛЬНА ПЕРЕОРІЄНТАЦІЯ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА: УТВЕРДЖЕННЯ АНТРОПОЦЕНТРИЧНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Що ж є найсуттєвішим моментом при постулюванні "зміни лінгвістичної парадигми"? Очевидно це насамперед зміна вектору мовознавчого наукового пошуку, нові ціннісні орієнтації, настанови, розуміння, методи та процедури дослідження.

Злам тисячоліть у лінгвістиці був ознаменований черговою зміною моди на ракурс розгляду мовних явищ, появою і реалізацією в лінгвістичних дослідженнях іншого "стилю мислення", для якого характерним став поворот до розгляду мовних явищ під антропоцентричним кутом зору. У центрі лінгвістичної уваги опинився детермінований певною культурою користувач мовою – суб'єкт, що пізнає світ, мислить, оцінює, відчуває. Появу нової наукової парадигми в мовознавстві, як і в будь-якій іншій

галузі знання, слід визнати подією природною і навіть прогресивною, що відповідає духові наукового пошуку: "В історії лінгвістики неодноразово відбувалося концентрування ... уваги на тій чи іншій окремо взятій іпостасі мови, що, як правило, забезпечувало прорив до розуміння відповідних її характеристик..." [Кибрик 1996, с. 232].

Відомий американський вчений Дж. Брунер, висловлюючи в праці "Акти розуміння" власний погляд на зміни в науковій парадигмі, підкреслював, що в лінгвістиці та психології питання про ментальну сутність і стан, про волю, інтенції, уявлення про навколишній світ, які сформульовані конкретно культурою, *вже не можна вважати забороненими* [цит. за: Фрумкіна 1996, с. 79–80].

Мовознавство кінця XX – початку XXI ст. почало усвідомлювати мову "*...як простір думки та дім духу*" [Степанов 1995, с. 30–31]. Все більшої ваги почав набирати активний суб'єкт пізнання світу – людина, яка має певний індивідуальний, соціальний та культурний досвід, систему знань про навколишню дійсність, представлену в її свідомості через концепти – ментальні утворення. Мовна форма перестала тлумачитись як самодостатня субстанція, природу якої можна збагнути поза її зв'язками з її користувачем, індивідом-мовцем, що пізнає світ, мислить, сприймає, відчуває, належачи при цьому тій або іншій культурі.

Криза іманентно-семіологічного підходу до вивчення мови доводить слушність тверджень Емілія Бенвеніста, який пророкував можливість створення нової лінгвістики на основі тріади термінів – *мова, культура, людська особистість*.

Антропологічна інтерпретація мови, безперечно, не протиставлена структурно-семантичній і перебуває з останньою у відношеннях, так би мовити, додаткової, а не контрастної дистрибуції. Очевидно, цілісне уявлення про мову може дати дослідження її проявів у всіх відведених їй ролях: мова як код (знакова система); мова як засіб пізнання; мова як інструмент комунікації; мова як "дім буття духу народу".

Таким чином, утвердження в лінгвістиці нового погляду на мову не призводить, як видається, до відмови від попередніх теоретичних напрацювань, а лише до їх тимчасового ігнорування.

Дозволимо собі на підтримку цієї ідеї навести слова французького філософа мови П. Серіо: " ... у лінгвістиці (і загалом у гуманітарних науках) парадигми не змінюють і не відкидають одна одну, а накладаються одна на одну, співіснують, водночас ігноруючи одна одну" [Серіо 1993, с. 52].

Отже, на межі століть намітилася докорінна зміна базисної науково-лінгвістичної парадигми, відбувся перехід до неофункціоналізму, репрезентованому когнітивним і комунікативним напрямками, що призвело до перегляду багатьох традиційних положень семантики й лінгвосеміотики. Визначилася й утвердилася настанова на розгляд мовної форми як відображення структур людської свідомості, мислення та пізнання. Сучасне мовознавство включило до сфери своєї компетенції нетрадиційні для лінгвістики змістові сутності: юнгівські архетипи, культурні концепти, концептуалізовані ділянки, картини світу [Кубрякова 1994, с. 7; Степанов 1997, с. 61].

1.4. НАСТАНОВЧО-ПІЗНАВАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ НОВОЇ ПАРАДИГМИ ЛІНГВІСТИЧНОГО ЗНАННЯ

Для молодшої парадигми мовознавства характерні нові настановчо-пізнавальні параметри: *експансія до інших наук (експансіонізм), антропоцентризм, функціоналізм та когнітивізм у вивченні мовних явищ, пояснювальний характер тлумачення мовних феноменів (експланаторність), аксіологічність, прагматизм* [Кубрякова 1994, с. 5; Селіванова 2001, с. 353].

Лінгвісти, які діють у рамках встановлених пріоритетів, намагаються виявити глибинний зв'язок когнітивних структур людської свідомості з мовними формами, простежити "модус" відбиття характеру пізнання та сприйняття світу в глибинних мовних категоріях (ментальних утвореннях), що часто-густо належать до сфери позасвідомого. Широку палітру праць останнього часу (Н. Арутюнової, Г. Береснева, Г. Вежбицької, Т. Вендіної, І. Голубовської, В. Жайворонка, Т. Радзівської, Ю. Степанова, Н. Сукаленко, В. Телія, В. Топорова, О. Уринсон, О. Яковлевої, Г. Яворської та багатьох інших) виконано в культурно-

когнітивному антропологічному ракурсі. Зазначені автори намагаються дослідити "мову культури", реконструювати мовну етнічну свідомість, виявити культурно-мовні національні стереотипи, визначити взаємовплив мови та духовної культури. Фронтальність подібних досліджень, а також різноманітність використаних стратегій пошуку "людини крізь мову" дозволяють стверджувати, що антропологічна парадигма в лінгвістиці вже у загальних рисах сформувалася і нині набирає сили.

Культурологічний "нахил", що охопив лінгвістику в останні роки, чітко простежується і в інших гуманітарних науках (історія, краєзнавство, соціологія, етнологія), що змушує вчених констатувати "тиху зміну парадигм" у суспільствознавчих науках в цілому, надаючи цій події значення "коперніканського повороту".

Розглянемо детальніше основні принципи дослідження мови у рамках нової мовознавчої парадигми.

Експансіонізм, про який вперше заговорили пражани (Ф. Данеш, В. Скалічка), причому у позитивному контексті (незважаючи на свою відданість структурно-функціональним ідеям), означає насамперед те, що для дослідження мовних явищ і наслідків мовленнєвої діяльності людини – текстів почали широко використовуватися дані інших – суміжних гуманітарних та природничих наук (історії, психології, соціології, етнології, краєзнавства, медицини, географії, комп'ютерології тощо). Це суттєво розширило та укріпило лінгвістичну емпіричну базу і призвело до створення міждисциплінарних галузей лінгвістичного знання (соціо/психо/етно/біолінгвістика, комп'ютерна лінгвістика і т.ін.). Інтеграція з іншими науками, запозичення їхньої методології наукового пошуку та інформації, накопиченої у рамках відповідних галузей знання, піднесли на якісно новий рівень експланаторні можливості мовознавства, тобто його пояснювальну силу. Згадаймо, що перехід від мовознавства описового до мовознавства пояснювального відбувся у лінгвістиці у першій половині XIX ст., коли сформувався порівняльно-історичний метод дослідження. За допомогою фонетичних законів, законів аналогії, відкриття яких є заслугою компаративістів XIX ст., мовні явища здобули перших пояснень через процедури переважно діахронного порівняння. Експланаторність мовознавства кінця

XX – початку XXI ст. реалізується через апеляцію до когнітивних процесів, що відбуваються у свідомості носія мови – людини, що мислить, сприймає, відчуває, оцінює. Суб'єкт мови/мовлення у його взаємодії з мовою потрапив до центру дослідницької уваги (принцип **антропоцентризму**), а його пізнавальні здібності та пов'язані з ними пізнавальні процеси (отримання, обробка та фіксація інформації про навколишній світ), що відбиваються мовою, почали усвідомлюватися як пріоритетний предмет лінгвістичного вивчення (принцип **когнітивізму**). Принцип когнітивізму тісно пов'язаний з принципом **функціоналізму**, що оформився як загальний дослідницький підхід у працях представників Празької лінгвістичної школи та німецького психолога Карла Бюлера. Функціоналісти розуміли мову як підпорядковану певній комунікативній меті цілеспрямовану систему засобів вираження, зумовлену тими чи тими комунікативними факторами. Фактично у межах нової мовознавчої парадигми принцип когнітивізму став доповненням до функціоналізму, який до комунікативних чинників детермінованості мовної структури додав ще фактор свідомої та несвідомої розумової діяльності людини. Принцип **аксіологічності** пов'язаний із урахуванням при дослідженні мовних фактів оцінкового компонента психічної діяльності людини, який відбивається мовою у вигляді інтелектуальної та емоціональної оцінки. Принцип **прагматизму** полягає у тому, що основним призначенням мови вважається надання людині системи орієнтирів, необхідних для діяльності у навколишньому світі, а її найвищою метою – успіх людини у суспільному та приватному житті [Селиванова 2001, с. 350].

Прорив (breakthrough) до нових методологічних настанов було забезпечено запровадженням **міждисциплінарного** модусу лінгвістичних досліджень.

"Мовні узагальнення охоплюватимуть ширші кола, поєднуючи мовознавство з іншими науками: психологією, антропологією, соціологією, біологією", – такий прогноз шляхів розвитку лінгвістики дав на початку минулого XX століття геніальний лінгвіст І.О. Бодуен де Куртене у своїй статті "Мовознавство, або лінгвістика XX століття" [Бодуэн де Куртенэ 1963, с. 3–18]. Сьогодні сучасної лінгвістики дає всі підстави переконатися у

слушності цього прогнозування. Якщо перші три чверті двадцятого століття пройшли під знаком відмежовування мовознавства від інших наук і були відмічені намаганням вчених розробити "внутрішньолінгвістичні" підходи до дослідження мови (достатньо згадати соссюрівське "єдиним і справжнім об'єктом лінгвістики є мова, досліджувана в самій собі і для себе"), то в останній його чверті та на початку двадцять першого століття розгорнувся зворотній процес інтегрування мовознавства з іншими науками. Слід зазначити, що процес об'єднання у наш час є характерним не тільки для гуманітарних (етнолінгвістика, соціолінгвістика, психолінгвістика) або природничих наук (біофізика, біохімія, астрофізика), а й для наук загалом: геополітика, економічна/екологічна/комп'ютерна лінгвістика. Ще у першій половині минулого століття В.І. Вернадський (1863–1945) пророкував, що грані між окремими науками у найближчому майбутньому швидко зникатимуть, – натомість виникатиме спеціалізація не по науках, а по проблемах, котра сприятиме як глибшому вивченню явища, так і всебічному його охопленню [Вернадский 1989, с. 216].

Мабуть, найкращою ілюстрацією цих слів, сказаних у 1936 році видатним українським вченим, було створення **когнітивістики** (**когнітології**) – міждисциплінарної науки, об'єктом вивчення якої стала людська свідомість та мислення з усіма притаманними їм ментальними процесами та станами, а предметом – загальні принципи, що керують цими процесами та станами, структури представлення та формування знань (knowledge representations), які забезпечують людині з її доволі обмеженими можливостями здатність переробляти та трансформувувати (inner processing) величезні обсяги інформації за обмежений проміжок часу: "когнітивізм робить заявку на метод серійного, так би мовити, "промислового" розв'язання задач про людську думку" [Дем'янков 1994, с. 18]. Причому людина трактується як діяч, що активно сприймає та продукує інформацію, маючи в якості основи своєї ментальної діяльності певні схеми, програми, плани, стратегії. Антропоцентрична спрямованість когнітивізму сприяла об'єднанню під його егідою декількох гуманітарних наук: когнітивної психології, філософії, культурної антропології, моделювання штучного інтелекту, лінгвістики тощо. Видатні американські

психологи – Дж. Міллер та Дж. Брунер організують при Гарвардському університеті перший центр когнітивних досліджень (1960). Почалася "когнітивна революція", основним пафосом якої було заперечення *асемантизму* Л. Блумфільда і загалом *біхевіоризму* як методології наукового дослідження: *"Ця революція була спрямована на те, щоб повернути інтелект (mind) до кола гуманітарних наук після тривалої холодної зими об'єктивізму"* [цит. за Манакин 2004, с. 22].

У лоні когнітивізму як загальнонаукового напрямку (представники: А. Ньюелл, Т. Виноград, Дж. Фодор, Х. Паттен та ін.) сформувалася **когнітивна лінгвістика** (представники: Р. Лангакер, Дж. Лакофф, М. Джонсон, Р. Джеккендофф, Ч. Філмор, Т. ван Дейк та ін.), вихідним моментом у становленні якої було усвідомлення мови як засобу доступу до всіх ментальних процесів, що відбуваються у свідомості людини. У когнітивній лінгвістиці (на відміну від решти дисциплін когнітивного циклу) розглядаються лише ті когнітивні структури та процеси, які притаманні людині як *homo loquens*. Мовна діяльність трактується як один із модусів когніції (тобто мовного втілення знання та мислення), в основі якого перебувають когнітивні здібності, що не є суто лінгвістичними, а такими, котрі створюють передумови для останніх: "до таких здібностей належать: побудова образів і логічний висновок на їх основі, отримання нових знань, виходячи з наявної інформації, складання та реалізація планів" [Дем'янков 1995, с. 306]. У центрі уваги когнітивіста, таким чином, перебуває мова як загальний когнітивний механізм. **Завдання** когнітивної лінгвістики визначають у такий спосіб:

- вивчення ментальних механізмів розуміння, продукування та засвоєння мови з точки зору мовної репрезентації знань та їх участі у переробці інформації;
- системний опис та пояснення механізмів засвоєння мови;
- вивчення процесів продукування мовлення, зокрема організації синтаксичних, семантичних, концептуальних підструктур, задіяних у цих процесах;
- вивчення структур мовного сприйняття, організації семантичної пам'яті та її ролі у сприйнятті та розумінні мовлення;
- дослідження ролі природних мов у здійсненні пізнавальних процесів.

Таким чином, узагальнюючи всі вищезгадані позиції, можна твердити, що центральним завданням когнітивної лінгвістики є опис та пояснення внутрішньої когнітивної структури мовця-слухача у її динаміці, причому мовець-слухач розглядається як система переробки інформації, яка складається з певної кількості самостійних компонентів (модулів) і здатна до співвіднесення мовної інформації, що міститься на різних рівнях-модулях.

Той, хто уважно читає цей матеріал, може замислитися над питанням: "А чим, власне, предмет вивчення когнітивної лінгвістики як мовознавчої дисципліни відрізняється від предмета вивчення психолінгвістики?". Адже остання так само покликає на відтворювати ментальні відношення, операції та стани, що притаманні носію мови і невід'ємно пов'язані з його пізнанням та мисленням! Дійсно, визначення статусу когнітивної лінгвістики з-поміж інших лінгвістичних дисциплін видається досить проблематичним. На думку деяких вчених, розроблені у рамках когнітивної лінгвістики підходи та одержані результати все-таки не створюють ані нового предмета дослідження, ані нового методу, хоча, безсумнівно, збагачують мовознавство (зокрема ту саму психолінгвістику) у цілому. Проте когнітивна лінгвістика сьогодні все-таки має всі ознаки інституалізації. Офіційною датою її народження вважається Міжнародний симпозіум, організований Р. Дірвеном у Дуйсбурзі (Німеччина) у 1989 році. Саме на ньому було створено "International Cognitive Linguistics Association" ("Міжнародну асоціацію когнітивної лінгвістики") та започатковано видання журналу "Cognitive Linguistics" ("Когнітивна лінгвістика"). Велике значення для становлення когнітивної парадигми у світовому мовознавстві мали Міжнародні конференції з когнітивної лінгвістики (особливо представницькими були V та VI конференції, які відбулися у 1997 р. в Амстердамі та у 1998 р. у Стокгольмі). Перші підручники з когнітивної лінгвістики, видані у західній Європі, датуються серединою 90-х років минулого століття (Ф. Угерер і Х. Шмідт "Вступ до когнітивної лінгвістики" – 1996 р.; Б. Гайне "Когнітивні основи граматики" – 1997 р.).

Радянському читачеві основні положення лінгвістичної когнітології були представлені через переклади відповідних англо-

мовних джерел та аналітичні огляди, серед яких треба насамперед відзначити XXIII випуск "Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка" (1988). У 1996 році побачив світ "Краткий словарь когнитивных терминов" за загальною редакцією О. Кубрякової, який став справжнім дороговказом для лінгвокогнітологів, окресливши шляхи її розвитку на пострадянських теренах.

Як відомо, основні здобутки когнітивізму у мовознавстві визнаються у галузі семантики, адже серйозні розбіжності в тлумаченні природи лексичного значення слова стали наріжним каменем у розмежуванні старої структурної парадигми і нової когнітивної. Спробуємо зіставити погляди структуралістів і когнітивістів на мову, роблячи акцент на різному розумінні природи значення.

1. Для структурних семантиків беззаперечним був *відображально-узагальнюючий характер* лексичного значення слова, вони розуміли його як сукупність об'єктивно притаманних денотату дистинктивних ознак, вважаючи, що між мовними знаннями і енциклопедичними знаннями про світ існує межа. Згадаймо популярне у 80-х роках минулого століття розрізнення "наївного" та "енциклопедичного" значення, з яких останнє дорівнювало поняттю. Представники когнітивної лінгвістики зосередилися на суб'єктивізмі, антропоцентричності, культурній зумовленості та енциклопедизмі мовного значення. За словами визначного австралійського етнолінгвіста Г. Вежбицької: "Сама природа мови є такою, що вона не відрізняє екстралінгвістичної реальності від психологічної та від соціального світу носіїв мови" [Wierzbicka 1991, p. 16]. Лексичне значення, таким чином, виступає для когнітивістів актом інтерпретації фрагмента світу людиною, який не зводиться до відношення між знаком та реальією, тобто до референції. Виступаючи ментальною сутністю, здатною отримати своє власне буття тільки в людській свідомості, значення входить як складова частина до структури знання про навколишній світ, із чим і пов'язаний його енциклопедичний характер. Дослідити семантику слова для лінгвіста-когнітолога означає насамперед подати опис еталонного ментального обра-

зу, що міститься в свідомості людини і відповідає слову, а не окреслювати умови та межі денотації.

2. Структурні семантики розробили процедуру компонентного аналізу, стверджуючи можливість розкладання *значення* слова на семантичні компоненти (семи): категоріальні, інтегральні, диференційні, асоціативні, потенційні, які утворювали складну мережу взаємозв'язків і взаємозалежностей, що дозволяло вибудовувати польову семантичну структуру, скажімо, багатозначного слова, синонімічного ряду, тематичної або лексико-семантичної групи. Когнітивісти ж не вважали доцільним застосування компонентного аналізу, підкреслюючи синкретизм мовної та енциклопедичної інформації і належність значення слова до *загальної концептуальної системи людини*.

3. У рамках структурно-семантичного підходу до мови головним об'єктом аналізу виступала система мови, її рівні (яруси, стратуми), притаманні їм елементи, одиниці, величини (згадаймо у зв'язку з цим блискучу статтю Е. Бенвеніста "Рівні лінгвістичного аналізу"). Тобто мова вважалася об'єктивною, дещо автономною відносно свого носія-мовця даністю, яка (дозволу собі повторитися) мала досліджуватися "в самій собі і для себе". Когнітивний підхід запропонував нові шляхи дослідження мови за допомогою понять **категоризації й концептуалізації** дійсності людською суб'єктивною свідомістю, наслідки яких закарбовуються мовними формами. Фокус уваги семасіологів, таким чином, перемістився із зовнішнього світу, де наявний лише реальний об'єкт, на свідомість мовця як місце "прописки" образу, вмістище прототипових уявлень, що підлягають вербалізації. При цьому мовні категорії трактуються як складова частина когнітивного апарату людини: "Роблять честь чи ні мовним категоріям, називаючи їх "концептуальними", це – категорії нашої когнітивної системи, і дослідження всіх категорій нашої когнітивної системи повинно включати також і дослідження мовних категорій" [Лакофф 1981, с. 47].

4. Якщо для структурних семантиків релевантним було поняття вузького та широкого внутрішньомовного контексту, на тлі якого поставали парадигматичні та синтагматичні характеристики слова як мовної одиниці, що й визначали його місце й функції

у мовній системі, то когнітивісти оперують поняттям когнітивного контексту (пов'язаної із значенням слова когнітивної структури, що склалася на основі життєвого досвіду людини і забезпечує його розуміння і правильне використання у мовленні).

Цей список "зіткнення позицій" можна було б продовжити.

Таким чином, переміщення людини і всього людського в центр лінгвістичної уваги спричинили перегляд багатьох, здавалося б, незаперечних аксіом мовознавства, зокрема, як було продемонстровано вище, ревізію структурно-семантичних догматів.

Звернімося до новацій у семіотичному осмисленні мови.

Як відомо, Ч. Морріс виділяв три семіотичних аспекти: семантику, синтактику і прагматику, розуміючи під цим, відповідно, співвідношення знака й предмета позначення, відношення між знаками в даній системі та ставлення до знаків тих, хто ними користується. Будучи справедливим для штучних знакових систем, це членування починає "кульгати" при проєкції на мовну систему як семіотичну систему особливого роду. Розуміючи лінгвістику як складову частину семіотики, Фердінанд де Соссюр сформулював основні положення знакової теорії мови, відштовхуючися від того спільного, що існує між знаковими системами взагалі й мовною знаковою системою зокрема. Таким чином, своєрідність мови як особливої знакової системи, створеної людиною з метою забезпечення пізнавальної і комунікативної діяльності, у період панування "іманентної лінгвістики", природно, не мала шансу стати предметом серйозного наукового інтересу. Формулювання ж принципів антропоцентричності й антропоморфності мови призвело до нових розумінь і трактувань. Оскільки значення не є відображенням об'єктивних ознак предмета, а лише тих, що виділяються людиною як найважливіші, виходячи зі специфіки її контакту із предметом [Wierzbicka 1991, p. 16; Падучева 1996, с. 5–6], нейтралізується, втрачається протиставлення семантики, як одного з трьох семантичних аспектів, і прагматики. Нагадаємо, що в межах структурно-семантичної парадигми конотативний, прагматичний компонент значення протиставлявся предметно-понятійному значенню як базовій семантиці словесного знака. Крім того, когнітивісти заперечують особливий характер граматичної семантики порівняно із семантикою лексичною, зводячи їх до семан-

тики як такої. Наведемо дуже показову у цьому відношенні цитату з праці А. Вежбицької: *"Мова є інтегрованою системою, де все розраховано на вираження значення: слова, граматичні конструкції, різні "іллокутивні" засоби (включаючи інтонацію). Таким чином, можна посперечатися з тим, що лінгвістика розпадається на три частини, які можна назвати лексичною семантикою, граматичною семантикою та іллокутивною (прагматичною) семантикою... У природних мовах значення виступають інтерпретаціями людиною навколишнього середовища. Значення є суб'єктивним, антропоцентричним, багато в чому культурно детермінованим і відбиває як культурно зумовлені типи соціальної взаємодії, так і об'єктивні риси навколишнього світу як такого"* [Wierzbicka 1991, p. 16–17].

Оскільки всі мовні значення є суб'єктивними й етноцентричними, семіотичні аспекти взаємовідношення між знаками, виділені свого часу Ч. Моррісом (семантика, синтактика, прагматика), виявляються неадекватними як методологічна основа дослідження природної мови – особливої знакової системи.

Таким чином, були глибоко усвідомлені функціональна синкретичність мови, а також її орієнтованість на вираження світобачення певного етносу. За словами Юрія Дерениковича Апресяна, *"кожна природна мова відбиває певний засіб сприйняття і організації (концептуалізації) дійсності. Притаманний мові спосіб концептуалізації дійсності (погляду на світ) є частково універсальним, частково національно специфічним..."* [Апресян 1995, с. 38–39]. Це і зумовлює наявність у національно-мовних картинах світу, про які йтиметься далі, ядерної (універсальної) та периферійної (національно-специфічної) частин.

Підсумовуючи все вищезазначене, зробимо такі висновки і додамо декілька характеристик сучасному періоду у розвитку мовознавчої науки:

1. Сучасне мовознавство характеризується співіснуванням багатьох напрямів, що не виключає домінування певних теорій, у рамках яких вчені намагаються пояснити природу, функції та сутність природної мови. Причому на стикові століть одне й те саме мовне явище може дістати різні тлумачення залежно від дослідницького підходу до його вивчення. Проте спадкоємність

ідей у лінгвістиці залишається її фундаментальним принципом. Олександр Дмитрович Дуліченко в доповіді "Деякі міркування про перспективи лінгвістики після XX століття", яка була виголошена на Міжнародній московській конференції "Лингвистика на исходе XX века" (М., 1995), зокрема зазначав: "*у перспективі не повинно бути "пануючого", мало не "єдиного" напряму та підходу, як це трапилося у XIX ст. із порівняльно-історичним, а у XX ст. – зі структурними методами ...*" [Дуліченко 1995, с. 162–163].

2. Мовознавство остаточно перетворюється з описової на пояснювальну науку.

3. Для сучасного етапу розвитку лінгвістики характерним є не тільки співіснування різних шкіл і напрямків, а й наявність міждисциплінарних наук (психолінгвістики, соціолінгвістики, етнолінгвістики, медіалінгвістики тощо), які виступають не просто механічним поєднанням двох наук та їх методичного арсеналу, а якісно новими напрямками із своїми предметами дослідження та понятійно-термінологічним апаратом. Причому постійно зростає кількість предметних галузей, що претендують на статус окремих лінгвістик: *онтолінгвістика, гендерна лінгвістика, мовленнєва комунікація, міжкультурна комунікація, лінгвокультурологія, політична лінгвістика, медіалінгвістика* тощо.

4. Мовознавство сьогодення має міжнародний характер: широко практикуються міжнародні наукові конференції (деякі з них по Інтернету). Інтернет став потужним чинником інтернаціоналізації науки, надавши вченим, що мешкають у різних країнах, можливість спілкуватися та розробляти спільні теми.

Словник термінопонять

Лінгвістична парадигма – пануючий у дану епоху погляд на мову, пов'язаний із певною філософською течією чи напрямом у мистецтві. Оскільки поняття парадигми набуло загальнонаукового значення, його можна визначити широко, як призму, за посередництвом якої сприймається у пізнавальному процесі тканина життя.

Антропоцентризм – головний методологічний принцип сучасної багатогалузевої лінгвістики, для якої характерною є міждисциплінарність (лінгвопрагматика, психолінгвістика, етнолінгвістика, лінгвокультурологія, соціолінгвістика, теорія мовної комунікації, лінгвістика текс-

ту). Людина з її здатністю до спілкування розглядається як центральна фігура світоустрою.

Концептуалізація – одне з основних понять когнітивної лінгвістики, яке імплікує "озовнішнення" мовою результатів пізнавальної діяльності людини, яка постає у вигляді концептосистеми (сукупності концептів – інформаційних структур свідомості, різносубстратних вербально-невербальних ментальних утворень, що зберігаються у свідомості людини).

Категоризація – одне з основних понять когнітивної лінгвістики, яке імплікує класифікаційну діяльність людської свідомості, котра полягає в об'єднанні предметів і явищ у певні групи, що, у свою чергу, відбивається мовними класифікаційними категоріями. На зміну класичній теорії категорій Аристотеля (категорії мають чітко окреслені межі) прийшла теорія прототипів американської дослідниці Е. Рош із визнанням розмитості й рухливості меж категорій і виділенням поняття прототипу як мисленнєвого уявлення про найкращого (найтипівішого!) представника певного класу об'єктів дійсності.

Міждисциплінарний модус дослідження – загальнометодологічний підхід до вивчення мовних явищ, який наразі сформувався у сучасній лінгвістиці та інших галузях гуманітарного знання, що передбачає активне залучення даних суміжних наук з метою якнайкращого пояснення природи та функцій досліджуваного об'єкта.

Список основної літератури

1. *Апресян, Ю.Д.* Образ человека по данным языка / Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995 – № 1. – С. 37– 67.
2. *Вежбицкая, А.* Язык. Культура. Познание / Анна Вежбицкая. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.
3. *Вернадский, В.И.* Мысли о ноосфере / В.И. Вернадский // Биосфера и ноосфера. – М. : Наука, 1989. – С. 178–242.
4. *Гамкрелидзе, Т.* Об одной лингвистической парадигме / Т. Гамкрелидзе. – Вопросы языкознания. – 2005. – № 3. – С. 3–5.
5. *Голубовская, И.А.* Антропологическая парадигма в современном языкознании: основные теоретические постулаты и модули лингвистического исследования // *Studia Linguistica*. Збірник наукових праць / Відп. ред. І.О. Голубовська – Vol. II, 2009. – С. 110–122.
6. *Журавлёв, В.К.* Истоки лингвистического мировоззрения XX века / В.К. Журавлёв // Язык: теория, история, типология. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – С. 83–95.
7. *Лингвистический энциклопедический словарь* / [гл. ред. Ярцева В.Н.]. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 672 с.

8. *Манакин, В.Н.* Сопоставительная лексикология / Владимир Николаевич Манакин. – К. : Знання, 2004. – 327 с.
9. *Селиванова, Е.А.* Исследовательские принципы парадигмального пространства современной лингвистики / Е.А. Селиванова // Наукова спадщина професора С.В. Семчинського і сучасна філологія. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2001. – С. 343–351.
10. *Соссюр, Ф. де.* Курс загальної лінгвістики / Фердинанд де Соссюр. – К. : Основи, 1998. – 324 с.
11. *Степанов, Ю.С.* В трёхмерном пространстве языка. Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства / Юрий Сергеевич Степанов. – М. : Наука, 1985. – 332 с.
12. *Степанов, Ю.С.* Изменчивый "образ языка" в науке XX века / Ю.С. Степанов // Язык и наука конца 20 века. – М., 1995. – С. 7–34.
13. *Степанов, Ю.С.* Константы. Словарь русской культуры / Юрий Сергеевич Степанов. – М. : Школа "Языки русской культуры", 1997. – 824 с.
14. *Уфимцева, А.А.* Роль лексики в познании человеческой деятельности и формировании языковой картины мира / А.А. Уфимцева // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – С. 108–140.
15. *Язык и наука конца XX века: сб. статей* [Под ред. Ю.С. Степанова]. – М. : РГТУ, 1995. – 420 с.

Список додаткової літератури

1. *Арутюнова, Н.Д.* Язык и мир человека / Нина Давидовна Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 896 с.
2. *Березин, Ф.М.* О парадигмах в истории языкознания XX в. / Ф.М. Березин // Лингвистические исследования в конце XX века: Сборник обзоров. – М., 2000. С. 8–15.
3. *Блумфильд, Л.* Язык / Леонард Блумфильд. – М. : Наука, 1968. – 292 с.
4. *Бодуэн де Куртенэ, И.А.* Избранные труды по общему языкознанию / Иван Александрович Бодуэн де Куртенэ. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т.2. – С. 3–18.
5. *Воркачев, С.Г.* Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С.Г. Воркачев // Филол. науки. – 2001. – № 1. – С. 64–72.
6. *Гумбольдт, фон В.* Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 2000. – 400 с.
7. *Дейк, ван Т.А.* Язык. Познание. Коммуникация / Тойн А. ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – 310 с.

8. *Демьянков, В.З.* Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода / В.З. Демьянков // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 17–33.

9. *Демьянков, В.З.* Доминирующие лингвистические теории в конце XX века // Язык и наука конца XX века. – М., 1995. – С. 310–320.

10. *Дуличенко, А.Д.* Некоторые соображения о перспективе лингвистики после XX века / А.Д. Дуличенко // Лингвистика на исходе XX века. Итоги и перспективы. Тезисы докладов международной конференции. – М. : Изд-во МГУ, 1995. – Т. 1. – С. 162–163.

11. *Касевич, Б.В.* Языковые структуры и когнитивная деятельность / Б.В. Касевич // Язык и когнитивная деятельность. – М. : Наука, 1989. – С. 8–18.

12. *Кибрик, А.Е.* О "невыполненных обещаниях" лингвистики 50–60-х годов / А.Е. Кибрик // Московский лингвистический альманах. "Спорное в лингвистике". – М., 1996. – Вып. 1 – С. 230–233.

13. *Кубрякова, Е.С.* Парадигмы научного знания в лингвистике и её современный статус / Е.С. Кубрякова // Изв. АН России. Сер. лит. и яз. – 1994. – Т. 53 – № 2. – С. 3–15.

14. *Кубрякова, Е.С.* Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) / Е.С. Кубрякова // Язык и наука конца XX века. – М., 1995 – С. 167–171.

15. *Кун, Т.* Структура научных революций / Томас Кун. – М. : Прогресс, 1977 – 300 с.

16. *Лакофф, Дж.* Языковые гештальты / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. – 1981. – Вып. X. – С. 350–368.

17. *Лингвистика на исходе XX века: итоги и перспективы. Тезисы международной конференции* [Под ред. И.М. Кобозевой]. – М. : МГУ им. М.В. Ломоносова, 1995. – Т. 1–2.

18. *Логический анализ языка. Образ человека в зеркале языков и культур.* – М. : Индрик, 1998. – 424 с.

19. *Минский, М.* Фреймы для представления знаний / М. Минский. – М. : Энергия, 1979. – 152 с.

20. *Падучева, Е.В.* Феномен Анны Вежбицкой / Е.В. Падучева // Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996. – С. 5–32.

21. *Паршин, П.Б.* Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX в. / П.Б. Паршин // Вопросы языкознания. – 1994. – № 2. – С. 19–42.

22. *Попова, З.Д.* Очерки по когнитивной лингвистике / З.Д. Попова, И.А. Стернин – Воронеж : Истоки, 2001. – 191 с.

23. *Попова, З.Д.* Язык и национальная картина мира / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – [2-е изд.]. – Воронеж : Истоки, 2003. – 60 с.

24. *Постовалова, В.И.* Картина мира в жизнедеятельности человека / В.И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М. : Наука, 1999. – С. 8–70.

25. *Серио, П.* В поисках четвёртой парадигмы / П. Серио // Философия языка: в границах и вне границ. – Харьков : "Око", 1993. – Т. 1. – С. 37–52.

26. *Фрумкина, Р.М.* Куда же нам плыть? / Р.М. Фрумкина // Московский лингвистический альманах. "Спорное в лингвистике". – М., 1996. – Вып. 1. – С. 67–81.

27. *Wierzbicka, A.* Cross-Cultural Pragmatics. The Semantics of Human Interaction / A. Wierzbicka. – B. ; N.Y. : Mouton de Gruyter, 1991. – 502 p.

Контрольні запитання та завдання

1. Мовознавство ХХІ століття: характеристика основних напрямів.
2. Охарактеризуйте сучасний період у розвитку мовознавства.
3. Надайте визначення поняттю "наукова парадигма".
4. Які мовознавчі парадигми виділяє Т. Гамкрелідзе?
5. Які мовознавчі парадигми виділяють у своїх концепціях Ю.С. Степанов, В.І. Постовалова, О.С. Кубрякова?
6. Що, на Вашу думку, зумовило парадигмальну переорієнтацію сучасного мовознавства та утвердження антропоцентричної лінгвістики?
7. У чому полягала докорінна зміна базисної науково-лінгвістичної парадигми? Визначте настановчо-пізнавальні параметри антропологічної парадигми в лінгвістиці.
8. Назвіть сучасних учених, праці яких виконано в культурно-когнітивному антропологічному руслі.
9. У чому полягає принцип експансіонізму в мовознавстві?
10. Поясніть специфіку принципів антропоцентризму, когнітивізму, функціоналізму, прагматизму та аксіологічності в мовознавчій науці.
11. Які наслідки спричинило запровадження міждисциплінарного модулю лінгвістичних досліджень?
12. Визначте об'єкт вивчення когнітивістики.
13. Назвіть дату і місце "народження" когнітивної лінгвістики. Назвіть представників цього напрямку в мовознавстві.
14. Сформулюйте завдання когнітивної лінгвістики.
15. Поясніть поняття категоризації й концептуалізації дійсності людською суб'єктивною свідомістю.
16. Порівняйте погляди структуралістів і когнітивістів на мову, роблячи акцент на різному розумінні природи значення.
17. Знайдіть свідчення "зміни дослідницької парадигми" у суміжних лінгвістичні ділянках гуманітарного знання (філософії, етнології, соціології).

Лекція 2

ПОНЯТІЙНО- ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ І МЕТОДИЧНИЙ АПАРАТ СУЧАСНОЇ КОГНІТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ ТА ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЇ

ПЛАН

1. Концепт як центральне поняття сучасної антропологічної лінгвістики. Лінгвокультурологічне витлумачення концепту.
2. Співвідношення термінів "концепт", "поняття", "значення".
3. Структура концепту як гетерогенного ментального утворення.
4. Методика опису концепту в науковому дослідженні.
5. Концепт як основна складова мовної картини світу.

2.1. КОНЦЕПТ ЯК ЦЕНТРАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ СУЧАСНОЇ АНТРОПОЛОГІЧНОЇ ЛІНГВІСТИКИ. ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНЕ ВИТАУМАЧЕННЯ КОНЦЕПТУ

Уперше поняття концепту виникає у філософських дискусіях реалістів та номіналістів XIV століття, які точилися навколо проблеми апріорності – апостеріорності загальних понять (універсальї).

У сучасному когнітивному розумінні (ментальна одиниця, інформаційна структура, що відображає знання та досвід людини) цей термін був опрацьований американським лінгвістом Р. Джакендоффом у його монографії "Семантичні структури" (1990), де він оперував поняттями концепту об'єкта та його частин, концепту руху, дії, простору, часу, ознаки, що ставило віділювані ним концепти у певну відповідність до частин мови.

У вітчизняному мовознавстві увагу до вивчення концептів було притягнуто статтею акад. Д.С. Лихачова "Концептосфера російської мови" [Лихачёв 1993]. У своїх роздумах Д.С. Лихачов засновується на ідеях С.О. Аскольдова-Алексєєва, висловлених останнім у статті "Концепт і слово" [Аскольдов-Алексєєв 1928]. На відміну від С.О. Аскольдова-Алексєєва, який вважає концепт мисленнєвим утворенням, що заміщує нам у процесі мислення "невизначену множину предметів одного й того ж роду", позначувану *єдиним словом* [цит. за Лихачёв 1993, с. 5], Д.С. Лихачов пропонує вважати концепт "алгебраїчним вираженням *значення*", яким ми оперуємо в усному та писемному мовленні. Поділяючи думки С.О. Аскольдова-Алексєєва відносно замісної функції концептів (а це єднає їх з прототипами, про які мова буде йти далі), Д.С. Лихачов наполягає на тому, що "концепт існує не для самого слова, а ... для кожного основного (словникового) значення окремо" [Лихачёв 1993, с. 5]. Проте концепт не виникає безпосередньо зі значення слова, а породжується внаслідок зіткнення цього значення з особистим та народним досвідом людини: "Потенції концепту тим ширші й багатші, чим ширший й багатший культурний досвід людини" [Там само]. Таким чином, взаємодія значення слова з екстралінгвістичними характеристиками людини (вік, освіта, соціальний статус, професія) зумовлює, на думку Д.С. Лихачова, природу концепту як ментальної одиниці. І тут не можна не згадати вчення визначного українського мовознавця О.О. Потебні про "найближче" і "дальше" значення слова.

Близькою до ідей Д.С. Лихачова є позиція О.С. Кубрякової, яка вважає концепт одиницею ментального лексикону (*lingua mentalis*) людини, що виступає своєрідним посередником між словами та навколишньою дійсністю – культурним середовищем існування людини.

Згідно інших розумінь, зміст концепту фактично вичерпується змістом семантики мовного знака. Це так званий "семантичний підхід" до концепту, який розвивається школою Н.Д. Арутюнової, а також Т.В. Булигіною, О.Д. Шмельовим, М.Ф. Алефіренком та ін. [Алефіренко 2005; Арутюнова 1998; Булыгина, Шмелёв 1997]. Близьким до такого підходу видається визначення концепту у плані-проспекті "Мова в культурі народу", підготовленому Інститутом мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, де концепт потрактовується в термінах когнітивної структури, яка стоїть за мовним значенням і відбиває певні культурно зумовлені уявлення людини про світ [Єрмоленко та ін. 1998, с. 4].

І, нарешті, третє розуміння концепту, яке розвинув акад. Ю.С. Степанов у своїй капітальній праці "Константы. Словарь русской культуры" (1997). У трактуванні Ю.С. Степанова сама культура виступає сукупністю концептів та відношень між ними. Тоді концепт – *своєрідна матриця культури у психіці людини*. Будучи ядром колективної національної свідомості, "культурні концепти" можуть бути "омовленими", а можуть і не мати вербальних засобів маніфестації. У такому сенсі поняття "концепт" прирівнюється до культурно маркованого змісту поняття: "згусток культури у свідомості людини: те, у вигляді чого культура входить до ментального світу людини ..., і те, за посередництвом чого людина – звичайна, пересічна людина – сама входить до культури, а в деяких випадках і впливає на неї" [Степанов 1997, с. 40]. До подібних усвідомлень схиляється В.М. Телія: "*Концепт – це те, що ми знаємо про об'єкт у всій його екстенсії*" [Телія, 1996, с. 8] та Г. Вежбицька, котра розуміє концепт як "*об'єкт зі світу "Ідеальне", що має ім'я і відбиває певні культурно зумовлені уявлення людини про світ "Дійсність"*" [Фрумкина 1995, с. 90]. Таким чином, культурологічне осмислення концепту полягає насамперед в усвідомленні структуруючої функції етномовного мислення, що маркує певний квант знання як національно специфічний. Концепт як культурно зумовлене ментальне поняття має пряме відношення "... до цінностей, ідеалів і установок людей, ... до того, як вони думають про світ і про своє життя в цьому світі" [Вежбицкая 1996, с. 264].

Як бачимо, у лінгвістичних працях когнітологічної спрямованості термін "концепт" дістає різних осмислень. У цілому, на сучасному етапі розвитку лінгвістики можна виділити два основних підходи щодо тлумачення терміна *концепт*: 1) концепт як загальне поняття (традиційне розуміння); 2) концепт як комплекс культурно детермінованих уявлень про предмет (нове осмислення терміна в межах антропологічної наукової парадигми). Термін *концепт* у новому "культурному" значенні пов'язаний з певними ідеальними ментальними утвореннями, що потребують, з огляду на специфіку своєї онтології, і нетрадиційних методів вивчення.

Лінгвокультурологічне осмислення концепту набирає фронтальності у 90-і роки минулого ХХ століття. Московський лінгвокультуролог В.В. Воробйов впроваджує поняття "лінгвокультури" – комплексної міжрівневої мовної одиниці, яка виступає носієм етнічно маркованого знання [Воробьёв 1997, с. 44]. Термін "логоепістема" на позначення культурного концепту впроваджується у працях Є.М. Верещагіна, В.Г. Костомарова, Н.Д. Бурвікової. Зазначені автори розуміють під логоепістемою "знання, що несе слово як таке – своєю внутрішньою формою, індивідуальною історією, власними зв'язками з культурою" [Верещагин, Костомаров 1999, с. 7; Костомаров, Бурвинова 2000]. Як бачимо, лінгвокультурологічне осмислення концепту передбачає "прив'язку" його до мовних форм, про що й свідчать наведені вище дефініції. Таким чином, концепт як термінопоняття може бути осмисленим як у суто когнітивному, так і в лінгвокультурологічному річищі.

Будь-які лінгвістичні міркування, чи то на рівні умовиводів, гіпотез або теорій, мають бути належним чином верифіковані. Якими ж критеріями об'єктивності слід керуватися, аналізуючи культурно-специфічні мовні категорії, що відбивають особливості мовної свідомості різних етносів? Що може слугувати адекватним критерієм відбору необхідного "культурно навантаженого" матеріалу? На наш погляд, об'єктивізації вибірки слів-концептів можуть сприяти шість основних принципів: 1) принцип словникової (культурної) розробленості; 2) принцип частотності вживання; 3) принцип високої словотвірної розробленості;

4) принцип поширеності в межах фразеологічних одиниць мови; 5) принцип облігаторності аксіологічної маркованості; 6) їх "ключовий" характер для духовності певного лінгвокультурного ареалу. Якщо перші п'ять принципів є прозорими за своєю сутністю, то шостий заслуговує на особливу увагу. "Ключові слова" належать до тієї унікальної для кожної культури лексики, через яку етнос самоідентифікується як колектив носіїв національної мови, що певним чином відчуває, мислить, сприймає та оцінює навколишню дійсність. Зрозуміло, що слова такого типу не становлять замкненої остаточної множини, а вибір і кваліфікація тих чи інших слів як "ключових" пов'язані з неабиякими труднощами, оскільки природа їх сублогічна, вони виступають своєрідним конденсатом колективного позасвідомого. Припустивши, що "ключові слова" в семантичному просторі мови й культури відіграють роль своєрідних кванторів, центральних точок, що організують великі культурні шари, ми дійдемо висновку про те, що "в тілі мови" це має відбиватися частотністю концептів, їх повторюваністю в емоційній або етичній мовних сферах, їх "розробленістю" у фразеологічній системі мови, вживаності в популярних піснях, назвах фільмів, вистав, книг. На думку Г. Вежбицької, мета аналізу подібної культурно маркованої лексики полягає не в тому, щоб довести властивий їй ключовий характер, а в тому, щоб у результаті здійсненого дослідження "...спромогтися сказати про дану культуру щось суттєве і нетривіальне" [Вежбицкая 1996, с. 283]. Якщо вибір слів зроблено некоректно, їх аналіз не дозволить нічого з'ясувати стосовно особливостей культури того чи іншого етносу.

"Ключові слова культури", у яких знайшли своє найповніше відображення особливості національного характеру і сприйняття світу, вже не раз ставали предметом етнолінгвістичного й культурологічного дослідження [Арутюнова 1994, 1999; Вежбицкая 1996, 1999; Воркачѣв 2001; Радзієвська 1991, 1999; Шмелѣв 1999, 2002]. Концепти, що належать до унікальних понять етнічної культури, – не лише невід'ємний атрибут національних літератур, вони й дотепер постійно виникають у повсякденному мовному спілкуванні, будучи концентрованим вираженням духовно-емоційного досвіду певного етносу.

2.2. СПІВВІДНОШЕННЯ ТЕРМІНІВ "КОНЦЕПТ", "ПОНЯТТЯ", "ЗНАЧЕННЯ"

З огляду на вищезазначене, можемо з'ясувати модус взаємовідношень між "поняттям", "значенням" та "концептом". Слід зазначити, що проблему диференціації цих термінів вважають однією з "...найскладніших і найдискусійніших у теоретичному мовознавстві сьогодення" [Маслова 2004, с. 35]. І далі: "... термін "значення" переміщується на периферію лінгвістичних досліджень, поступаючись місцем іншому – "концепт", так до кінця і не з'ясувавши стосунків з ним" [Маслова 2004, с. 37]. Проте такому дещо песимістичному погляду на "справу про концепт" можна протиставити прості логічні міркування.

По-перше. Виходячи з того, що значення є "наївним" або спрощеним, "побутовим" поняттям¹ про певну річ або явище, можна взагалі обмежитися розглядом специфіки співвіднесеності поняття і концепту. Враховуючи факт їхньої паралельності, суміжності і перетину, спробуємо віднайти, у термінах лінгвотермінології, їхні "точки біфуркації".

Перша (і найсуттєвіша!) відмінність полягатиме в тому, що поняття, будучи сукупністю суттєвих ознак пізнаваного об'єкта дійсності, є універсальними логічними категоріями. Концепти ж як ментальні утворення можуть містити не тільки суттєві, а й несуттєві ознаки, окрім того, це, на відміну від понять, національно-специфічні утворення, зміст яких складається з усіх наявних знань про певний об'єкт дійсності.

Друга відмінність полягатиме у засобах експлікації (маніфестації, вербалізації) поняття і концепту. Поняття передається, як правило, словом або сталим словосполученням (пральна машина). Засобами ж "мовного покриття" концептів виступають одиниці не тільки лексичного, а й морфемного, фразеологічного, синтаксичного мовних стратумів.

Третя опозиція полягає у тому, що не кожне поняття є концептом. Можливість стати концептами надається виключно тим

¹ Див. міркування з цього приводу у П.М. Денисова [Денисов 1977, с. 5] та Л.О. Грузберга [Грузберг 1984, с. 86].

поняттям, які є значущими для певної культури, у яких сконцентована культурна пам'ять народу. Безсумнівно, між концептами і поняттями не існує глухих мурів: за певних умов (особливо у художньо-поетичному дискурсі) цілком можливий перехід поняття до сфери концептів.

По-четверте. Як справедливо зауважує акад. Ю.С. Степанов, концепт і поняття суть терміни різних наук: термін "поняття" традиційно використовується у формальній логіці та філософії, тимчасом "концепт" є терміном математичної логіки, а в науці сьогодення поширив своє функціонування на культурологію та лінгвістику [Степанов 1997, с. 40].

Щодо співвіднесення термінів "значення" та "концепт", вони тяжіють до різних усвідомлень природи й функцій мови у рамках структурної (внутрішня лінгвістика) та антропологічної мовознавчих парадигм (зовнішня лінгвістика) з їх принципово відмінним категоріальним апаратом, внаслідок чого порівняння цих термінів видається не зовсім коректним, хоча й можливим (див. попередні міркування з цього приводу у Лекції 1.).

На думку Р. Фрумкіної, концептуальний рівень має бути чітко протиставленим семантичному, мовному [Фрумкіна 1998, с. 70–71]. Численні праці Г. Вежбицької, виконані на матеріалі різних мов, наочно демонструють особливості категоризації різними мовами загальнолюдських концептів (ДРУЖБА, СВОБОДА, ГНІВ, СМУТОК та ін.), що зумовлюється різними "культурними сценаріями" (термін Г. Вежбицької), притаманними відповідним етнічним спільнотам.

Таким чином, підсумовуючи, можна сказати, що *концепт – це культурно марковане багатомірне поняття, яке об'єктивується різноярусними мовними засобами. Частина концептуальної інформації може залишатися не експлікованою на мовному рівні, існуючи у психіці людини у вигляді образів, картин, схем – невербальних ментальних структур, одиниць універсального предметного коду (УПК)*².

² Під УПК (універсально-предметним кодом) розуміють набір різноякісних відбитків дійсності у свідомості людини, які, маючи як невербальний, так і вербальний характер, забезпечують реалізацію "мови думки" на першій фазі внутрішнього мовлення людини.

2.3. СТРУКТУРА КОНЦЕПТУ ЯК ГЕТЕРОГЕННОГО МЕНТАЛЬНОГО УТВОРЕННЯ

Різносубстратність, гетерогенність, багатовимірність концепту зумовлює складність його структури. З одного боку, до складу його структури входять ознаки поняття, з іншого – те, що робить його культурно зумовленим феноменом (внутрішня форма, рефлексії історії, національно зумовлені асоціації, оцінки, конотації). Неоднозначність складових концепту детермінує можливість різних підходів до визначення його структури.

За Ю.С. Степановим, концепт виділяє у своїй структурі такі ознаки: 1) основна (актуальна ознака); 2) додаткова (пасивна, історична ознака); 3) внутрішня форма (яка, як правило, не усвідомлюється) [Степанов 1997, с. 21].

За В.А. Масловою, концепт містить такі компоненти: 1) універсальний, загальнолюдський; 2) національно-культурний; 3) соціальний, зумовлений належністю людини до певного соціального прошарку; 4) груповий, зумовлений належністю людини до певної вікової і статевій групи; 5) індивідуально-особистісний, що формується під впливом виховання, індивідуального досвіду, психофізіологічних особливостей [Маслова 2004, с. 55].

На думку багатьох авторів, у концепті як гетерогенному ментальному феномені виділяються такі складові: 1) понятійна складова; 2) перцептивно-образна складова; 3) ціннісна сторона [див. детальніше Приходько 2008, с. 55]. При цьому понятійна складова має константний, незмінний характер, а образна та ціннісна є перемінними.

Таким чином, концепт дійсно виступає аксіологічним поняттям "етно-соціо-психо-лінгво-культурного порядку", у чому важко не погодитися з А.М. Приходьком [Приходько 2008, с. 64].

2.4. МЕТОДИКА ОПИСУ КОНЦЕПТУ В НАУКОВОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

Майже всі лінгвісти-когнітологи погоджуються з тим, що принципово нових методів дослідження у лінгвістичній когнітивістиці не вироблено. В.А. Маслова вважає таким метафоричний

аналіз, запропонований Дж. Лакоффом та М. Джонсоном [Лакофф, Джонсон 1987], у рамках якого метафора розглядалася як фундаментальна когнітивна операція людської психіки, що полягає у переносі образних схем з однієї концептуальної ділянки до іншої [Маслова 2004, с. 57].

Неоднозначність терміна *концепт* породжує і амбівалентність термінологічного сполучення *концептуальний аналіз*, яке, на думку С.Є. Нікітіної, може означати як аналіз загального поняття, так і спосіб дослідження за допомогою концептів [Никитина 1991, с. 117]. Концептуальний аналіз у першому значенні зустрічаємо в працях М. Мамардашвілі, Н.Д. Арутюнові, Ю.С. Степанова; концептуальний аналіз як метод вивчення абстрактних номенів (нереферентних культурно детермінованих імен) отримав обґрунтування і розвиток у працях Г. Вежбицької, Є. Бартмінського, І. Голубовської та їхніх послідовників. У фокус уваги вчених, що практикують концептуальний аналіз як засіб дослідження культурно детермінованих понять, потрапляють деякі уявлення, які сформувалися у певній культурі щодо тієї чи іншої нематеріальної сутності. Експлікатурами цих уявлень виступають не властивості самої реальності (яка у випадку абстрактних імен зовсім позбавлена матеріальної природи), а найпоширеніші контексти функціонування слова, що спостерігаємо в дослідженнях Є. Бартмінського і С. Небжеговської – представників польської школи етнолінгвістики [Бартминский, Небжеговская 1997, Ч. 1, с. 4]. Це так звана методика *профілювання*, тобто творення вербального портрета концепту, його "озовнішнювання". Фактично це виявлення синтагматичної поведінки імені концепту на основі дослідження різноманітних контекстів його мовних втілень. Можна говорити про синонімічні, метафоричні, алюзивні і паремійні прийоми профілізації концептів [Приходько 2008, с. 110].

Найзагальніший спосіб опису концепту можна представити у такий спосіб. На першому етапі встановлюється референтна ситуація, до якої належить концепт (див. типи концептів). На другому етапі за допомогою тлумачних та енциклопедичних словників досліджується понятійне ядро концепту, експліковане словниковими дефініціями. На третьому етапі вивчаються ети-

мологічні особливості концепту. Перші три етапи створюють необхідне підґрунтя для четвертого етапу, коли до аналізу залучаються різноманітні контексти функціонування імені концепту: філософські, культурологічні, наукові, публіцистичні, художньо-поетичні, фольклорні тощо. На п'ятому етапі з метою верифікації вже одержаних даних можна залучати психолінгвістичний аналіз з використанням вільного/скерованого асоціативного експерименту або семантичного шкалювання.

Концептуальний аналіз у виконанні Г. Вежбицької – це передусім дослідницька внутрішня інтроспекція із застосуванням мови семантичних примітивів у поєднанні з осмисленням даних культурно-антропологічного характеру [Вежбицкая 1996, с. 490]. Семантичні примітиви – це набір лексичних універсалій, застосування яких при описі різних мов і культур уможливорює їх зіставний аналіз [див. детальніше: Вежбицкая 1996].

Концептуальний аналіз виходить із припущення про цілісність репрезентації образу предмета чи явища в усіх його численних зв'язках з іншими предметами і явищами в свідомості людини. Звідси випливає принципова відмова когнітивістів від дискретизації значення як на макро-, так і на мікрокомпоненти, що було одним із основних методологічних постулатів компонентного аналізу в період панування іманентно-структурної семасіологічної парадигми в мовознавстві. Якщо когнітивісти розглядають значення як концептуалізацію і трактують його в термінах певних цілісних поняттєвих сутностей (гештальти Дж. Лакоффа, сцени і фрейми Ч. Філлмора), то прихильники структурної семантики виходять із можливості розкладу значення слова на елементарні семантичні ознаки, впорядковані ієрархічно як родо-видова організація. Ієрархічний характер семної структури слова багатьма сучасними лінгвістами кваліфікується як "семасіологічний міф" [Космеда, Гажева 1991, с. 40], а компонентному аналізу висуваються звинувачення в суб'єктивності і апіорній заданості результатів тією метою, яку ставить перед собою дослідник. Проте деякі лінгвісти-когнітологи, зокрема Г. Вежбицька, виступають за поєднання двох підходів, наполягаючи на тому, що концептуальний аналіз аж ніяк не виключає структурний, навпаки: "нам потрібний синтез двох тра-

дицій, а не надавання переваги одній за рахунок іншої ... жодного протиріччя між прототипами та інваріантами не існує" [Вежицкая 1996, с. 201, 216]. Незважаючи на певну суб'єктивність обох видів аналізу, можна сподіватися, що сукупне їх використання сприятиме більшій об'єктивності результатів досліджень, виконаних у такому дещо еkleктичному з методологічної точки зору ключі.

Власне, концептуальний аналіз і має формалізувати те, що дається дослідникові інтуїтивно, на підсвідомому рівні, однак посилення на культурно-мовне чуття аж ніяк недостатньо при відборі матеріалу в лінгвістичному дослідженні, що претендує на суто науковий підхід.

Припустивши, що "ключові слова" в семантичному просторі мови й культури відіграють роль своєрідних кванторів, центральних точок, що організують великі культурні шари, можна дійти висновку про те, що "в тілі мови" це відбивається частотністю концептів, їх повторюваністю в емоційній або етичній мовних сферах, їх "розробленістю" у фразеологічній системі мови, вживаності в популярних піснях, назвах фільмів, вистав, книг. На думку Г. Вежицької, мета аналізу подібної культурно маркованої лексики полягає не в тому, щоб довести властивий їй ключовий характер, а в тому, щоб у результаті здійсненого дослідження "... спромогтися сказати про дану культуру щось суттєве і нетривіальне" [Вежицкая 1996, с. 283]. Якщо ж вибір слів зроблено некоректно, їх аналіз не дозволить нічого з'ясувати стосовно особливостей культури, зокрема специфіки національного характеру, того чи іншого етносу. Як зазначав Ю.М. Караулов: "Все, що пов'язують з національним характером і національною специфікою, має тільки один часовий вимір – історичний, національне завжди діахронне. Тому природно, що всі міркування про національний характер, які претендують на науковість, можуть спиратися тільки на історію" [Караулов 1987, с. 40]. Тому саме *діахронно-історичну перспективу* щодо опрацювання концептів як "згустків культури", притаманних тому чи тому етносові, слід вважати найбільш прийнятною і релевантною щодо реалізації завдань лінгвокультурологічних студій.

2.5. КОНЦЕПТ ЯК ОСНОВНА СКЛАДОВА МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Національно-культурні концепти (або "ключові слова культури"), у яких знаходять своє найповніше відображення особливості національного характеру і сприйняття світу, широко досліджуються у сучасній лінгвістиці (див. праці Є. Бартмінського, Г. Вежбицької, І. Голубовської, О. Тищенко, Ю. Письменної, В. Богущького та ін.). Концепти, що належать до унікальних понять етнічної культури, – не лише невід'ємний атрибут національних літератур, вони й дотепер постійно виникають у повсякденному мовному спілкуванні. Для обґрунтування цього положення звернімося до характеристики таких концептів, як ДУША, СЕРЦЕ (на матеріалі чотирьох мов – української, російської, англійської та китайської), крізь які *людська особистість* постає найбільш виразно. Внутрішній світ кожної людської особистості (під якою розуміємо людину як суб'єкта певного етнокультурного соціуму, що характеризується мотивованою пізнавальною, емоційною та практичною діяльністю) характеризується різним співвідношенням властивостей розуму (*ratio*), з одного боку, і властивостей серця і душі (*emotio*) – з другого. Висловлюючись мовою семантичних примітивів, свого часу розробленої Г. Вежбицькою, особистість – це хтось, хто бажає, відчуває, думає, знає, говорить і діє. Наявність в усіх мовах слів для втілення цих понять [Вежбицкая 1996, с. 384] свідчить про те, що таке "мовне" визначення особистості можна прийняти як універсальне. У чому ж тоді виявляється етнічна зумовленість поняття "особистість"? Найімовірніше, у різній якійсь наповненості цих понять і в специфіці їхньої взаємної співвіднесеності. Так, в основі англосаксонської моделі етнічної особистості лежить протиставлення "матеріального" (*body*) "інтелектуальному" (*mind*), що відбиває зосередженість цієї особистості на мисленні (*thinking*) і знанні (*knowing*), "які перебувають поза сферою почуттів, Духу і підсвідомого" [Bruner 1990, р. 72–73; Geertz 1984, р. 123–136]. Українська та російська етнічні моделі особистості, на наш погляд, ґрунтуються на протиставленні *тіла* як матеріального компонента *душі (серцю)* як морально-емоцій-

ному ядру людини; сфера ірраціонального, неконтрольованого розумом тут виступає головною. Що стосується китайської моделі етнічної особистості, вона *не може* бути потрактована в дусі протиставлення "матеріальне – ідеальне", тому що в контексті китайської культури відсутня трансцендентальна точка відліку: суб'єкт, який пізнає світ, злитий з пізнанням об'єктом, через що і з'являється нове знання про себе (кит. *xin-ti* – букв. "серце і тіло" як образне позначення людини). Соматизація емоцій і почуттів – відома інтегральна риса китайської культури. Дуже показовим у зв'язку з цим є концепт *xin* – "серце", який для китайців виступає органом думок і почуттів одночасно. До характеристики цього концепту ми звернемося пізніше, а зараз розглянемо концепт *ДУША*.

Душа (серце) виступає в російсько-українському культурному ареалі символом внутрішнього психічного світу людини, місцем локалізації її емоцій і "високих" бажань, пов'язаних із задоволенням духовних потреб: укр. *душа радіє, тішиється, болить, поривається, тривожиться, не приймає*; рос. *душа радуется, чувствует, болит, просит, не принимает чего-либо*; укр. *серце підказує, віщує, чує, нис, не привертається*; рос. *сердце подсказывает, не обманывает, надеется, не лежит* тощо. Наприклад, укр. "Буває іноді дивлюся, дивуюсь дивом, і *печаль охопить душу*" (Т. Шевченко); "*Думи душу осідають, і капають сльози*" (Т. Шевченко); "А тепер я *пішла до тебе всією душею*, як сплкана дитина іде в обійми того, хто її жалує" (Л. Українка); "Не раз *в душі наступить перелом*, і очі глянуть у бездонну яму" (Л. Українка); рос. "Я находился в том *состоянии чувств и души*, когда сущность, уступая мечтаньям, сливается с ними в неясных видениях первосония." (О. Пушкін); "Мы оба молчали от *полноты сердца*" (О. Пушкін); "*Души неопытной волненья* смирил со временем – как знать? – *по сердцу* я нашла бы друга" (О. Пушкін); "*В душе ей хотелось* какой-то необыкновенной любви" (М. Булгаков); "Вам *от души желаю* я, друзья, всего хорошего" (С. Маршак).

Якщо використовувати метамову семантичного опису, концепти *душа* і *серце* можуть бути представлені семантичними примітивами "хотіти" і "відчувати". *Душа і серце* (серце в пере-

носному значенні "осередок почуттів, переживань, настрою людини"), будучи абстрактними поняттями, метафорично переосмислюються в конкретних образах певного вмістища, що має цілком визначені просторові характеристики: укр. *порожньо в душі, природи до душі, сидіти в душі, хоч із душі вийми, заходити в душу, тягти за душу, брати за душу, на дно душі, за душею, у глибині душі /серця, з відкритою душею/серцем, на дні серця, до глибини серця, серце стискується (стиснулося)*; рос. в *глубине души, широта души, в душе пусто, душа полна* (кем, чем), *залезать/залезть в душу кому-нибудь, тяжело на душе/сердце, с души воротит, за душой ничего нет, за душу (сердце) берёт, открывать душу (сердце), с открытой душой, от всей/всего души/сердца, вырвать из сердца, сердце сжимается, разывается*. Як бачимо, у багатьох стійких виразах іменні компоненти *душа* і *серце* перебувають у відношеннях вільного варіювання. Проте в цілому в межах лексичної підсистеми мови їхні відношення можуть бути описані як еквіполентна опозиція.

Разом з тим існують певні словотвірні деривати і фразеологічні словосполучення, напр.: укр. *щиросердий, серцеїд; загло серце, запалилося серце, кам'яне серце, гаряче серце, мати м'яке серце, завойовувати серце, обгортати серце тугою, серце холодне, серце в тузі, покласти руку на серце, серце з перцем, від щирого серця*; рос. *сердобольный, сердцеед; сердце обрывается, кровью обливается; принимает близко к сердцу что-либо; имеет сердце на кого-либо; сорвать сердце на ком-либо; сказатъ что-либо в сердцах; золотое сердце, горячее сердце, холодное сердце; сердцу не прикажешь; сердечный друг, скрепя сердце* – у яких заміна компонента *серце* компонентом *душа* навряд чи можлива. Очевидно, це свідчить про більшу спеціалізацію слова *серце* в переносному значенні "символ переживань, почуттів, настрою людини" на вираженні подій емоційного життя людини, особливо в українській мові. Так, у російській мові досить важко підібрати адекватні відповідники таким українським фразеологічним сполукам, як *мулько на серці, серце тліє, умлівати серцем, краяти серце, переїдати серце, кусати за серце, відводити тугу від серця*, через їхню яскраву експресію та образність. Звертає на себе увагу спеціалізація цих ідіоматичних

сполук на вираженні негативних емоцій, що властиво також українським загальномовним порівнянням з компонентом *серце*, напр.: *мов (немов, наче) п'явки за серце ссуть, мов ножем вколоти у серце, мов хто серпом різнув (різонує) по серцю, мов хто встромив (вгородив) ніж (ножа) в серце, мов хто шпигонує ножем у серце, мов хто всадив кулю у серце, мов хто батогом по серцю стьобає (стьобнує, стьобне)*. Лише одному з українських образних порівнянь з компонентом *серце* – *наче (мов, як) ножем полоснути по серцю*, – вдалося знайти перекладний еквівалент у російській мові: *как (словно) ножом по сердцу (полоснуть), нож в сердце*. Це може стати ще одним аргументом на користь визнання української кордоцентричності, особливостей емоційної вдачі українця, яку трагічна доля України здебільшого визначила через негативну чутливість (див. з цього приводу: [Кононенко 1996, с. 40; Храмова 1992, с. 10 – 11]).

Незважаючи на це, номен *серце*, все-таки залишається позитивно зарядженим словом, виступаючи символом любовних почуттів, душевної прихильності, про що свідчать його словотвірні деривати: укр. *серденя, серденько, серденьятко, сердечний*; рос. *сердечко, сердечный* тощо. Позитивний потенціал зберігається навіть у таких дериватах, як укр. *сердитий* (рос. *сердитый*) – "роздратований, гнівний"; рос. *сердится* і укр. *сердитися* – "бути у стані гніву, роздратування; гніватися" (Пор. із синонімічним словом *злий* – рос. *злой*). В українській мові номен *серце* широко використовується у функції метонімічного пестливого позначення людини при звертанні, що також підтверджує його позитивний семантичний потенціал: "*Серце моє, не-ньо! Скажи мені щирю правду, де милий-серденько?*" (Т. Шевченко); "*Серце моє! доле моя! Розкрий карі очі! Подивися, усміхнися!*" (Т. Шевченко). Не можна не згадати і Вірку-Сердючку, з образом якої в українського глядача пов'язані переважно позитивні емоції. Меліоративну аксіологію концептів *душа* та *серце* підтвердив також психолінгвістичний експеримент, проведений за методом семантичного диференціала у його модифікованій версії [Белянин 1999, с. 82 – 84]. Учасникам експерименту було запропоновано оцінити за семибальною шкалою (+ 3; + 2; + 1; 0; – 1; – 2; – 3) конотативний потенціал номенів *серце* і *душа*.

В експерименті взяли участь студенти-філологи першого та п'ятого курсів філологічного факультету та факультету іноземної філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 90 дівчат та 6 юнаків віком від вісімнадцяти до двадцяти восьми років, усього – 96 осіб. Нижче подаються результати експерименту:

Серце: + 3 → 49 реакцій; + 2 → 29 реакцій; + 1 → 8 реакцій; 0 → 10 реакцій;

– 1 → 0 реакцій; – 2 → 0 реакцій; – 3 → 0 реакцій.

Усього: позитивних реакцій на слово-стимул *серце* – 86; нейтральних – 10; негативних – 0.

Душа: + 3 → 64 реакцій; + 2 → 26 реакцій; + 1 → 5 реакцій; 0 → 1 реакція;

– 1 → 0 реакцій; – 2 → 0 реакцій; – 3 → 0 реакцій.

Усього: позитивних реакцій на слово-стимул *душа* – 95; нейтральних – 1; негативних – 0.

Якщо *серце* протиставлене *розуму*, то *душа*, як вже зазначалося, протиставлена *тілу* (ідеальне – матеріальне): укр. "Тіло вмере, а душа ніколи не вмирає" (П. Мирний); *душею і тілом, душа прощається (розлучається) з тілом, ледве душа держиться у тілі, душа вилітає з тіла, душа пішла з тіла, душа держиться (тримається) в тілі*; рос. *предан душой и телом своему делу; ни душой ни телом не виноват; душа с телом расстаётся*. Стосовно серця душа виступає ширшим поняттям, вона відає не лише емоціями, а й думками, бажаннями, схильностями і преференціями людини, пор.: укр. *у душі* (рос. *в душе*) – "приховано, не виявляючи зовні своїх почуттів": "Ви, Тадею Станіславовичу, зволите сміятися *в душі*, що я ґрунтовно думаю про багатство" (М. Стельмах); рос. "Кто жил и мыслил, тот не может *в душе* не презирать людей" (О. Пушкін); рос. *вкладывать душу в дело* – "віддавати всі свої знання, вміння, енергію своїй справі, робити її з любов'ю"; укр. *душа не лежить до кого/чого* (рос. *душа не лежит к чему-либо*) – "немає прихильності, симпатії до кого-небудь, не подобається хтось, щось"; рос. *для души* – "для задоволення своїх схильностей"; рос. *без души* – "без натхнення, без піднесення"; рос. *не по душе* – "не подобається"; укр. *скільки душа забажає* (рос. *сколько душе угодно*) –

"багато, без будь-яких обмежень", як душа забажає (захоче, за-
прагне) – "як хто-небудь вважає за потрібне, за власним вибо-
ром", душа поривається – "хто-небудь відчуває нестримний по-
тяг до кого/чого-небудь".

Репрезентуючи внутрішній світ людини в цілому, номен ду-
ша метонімічно може позначати людину в певному морально-
етичному ракурсі: укр. бісова (чортова, проклята, окаянна, со-
бача) душа, заяча душа, каїнова душа, темна душа, черства
душа, щира (золота) душа, широка душа; рос. добрая душа, низ-
кая душа, чёрная душа, мелкая/подлая душонка. Проте поняття
душа в українській та російській мовній свідомості насамперед
асоціюється з позитивною оцінкою, що простежується в таких
слововживаннях: 1) укр. душа товариства; рос. душа компании,
душа общества, душа всего дела – "натхненник чого-небудь,
головна діюча особа"; 2) у звертаннях розмовного типу перева-
жно до жінок: укр. Жінко-душечко!; рос. Душа моя! Душенька!
Душечка! (тобто любий/люба); 3) у номені душка, що позначає в
українській і російській мовах привабливу, чуйну людину. За-
значені слововживання можуть бути кваліфіковані як синекдоха,
тобто позначення людини в цілому за якоюсь її частиною, у да-
ному разі – за її позитивно зарядженим емоційним ядром – ду-
шею. Подібні вживання, але без позитивних конотацій, зустрі-
чаються також в українських та російських стійких словосполу-
ченнях, напр.: укр. ревізська душа (рос. ревизская душа) – іст.
"особа, занесена в список для нарахування подушної податі";
рос. нет ни души (укр. ні душі), рос. живой души нет (укр. ніко-
го немає); рос. приходится на душу (укр. на одну людину). Та-
ким чином, у межах української та російської культур концепт
ДУША виступає "alter ego" людини, головним регулятором її
психічного життя, насамперед емоційного.

Культурна детермінованість цього поняття особливо яскраво
виявляється при порівнянні оригінальних текстів, в яких воно
виступає, та їхніх перекладів іншими мовами.

Розглянемо російсько-англійські паралелі. У перекладах ан-
глійською мовою рос. душа здебільшого перекладається як heart
(серце): От души желаю вам счастья! – I wish you luck from the
bottom of my heart!; Он это скрывает, но в душе он поэт и мечта-

тель – He conceals it, but *in his heart* he's a poet and a dreamer; У меня от страха *душа в пятки ушла* – I was so scared, *my heart was in my mouth*; Николай ненавидел школу *всей душой* – Nick hated school *with all his heart*; Тут некому *душу излить* – There's no one around here *to pour your heart out*; Давайте *поговорим по душам!* – Let's have *a heart-to-heart talk!*; Вы теперь в отпуске; можете спать *сколько душе угодно* – You're on vacation now, and can sleep *to your heart content*; Она всю свою *душу* вкладывает в преподавание – She's putting her whole *heart and soul* into her teaching; Он мне очень *по душе* – He's a man *after my own heart*; "*В глубине души* Иван Ильич знал, что он умирает, но он не только не привык к этому, он просто не понимал, никак не мог понять этого" (Л. Толстой) – "*In his heart of hearts* he knew he was dying, and it was not simply that he could not get used to the idea; he could not grasp it, could not possibly grasp it".

У багатьох випадках *душа* перекладається як *mind*: Когда я узнал, что они помирились, у меня будто *камень с души* упал – It was *a load off my mind* when I found out they had made up; Вам будет легче, если вы мне скажете, что у *вас на душе* – You'll feel better if you tell me *what's on your mind*; Чужая *душа* – потёмки. – Nobody can tell what goes on in another person's *mind*.

Іноді при перекладі слово *душа* зовсім опускається, зміст його передається описово: Я работаю водителем, а *для души* пишу акварелью – I'm a driver and paint in water colors as a hobby; В чём только *душа держится*, а как работает! – He looks so frail; but look how he works!; Эта работа мне не *по душе* – This work is not to my liking; У меня к медицине *душа не лежит* – I'm not cut for medicine. Російські композити з першим компонентом *душа* в перекладі втрачають внутрішню форму: *душегрейка* – woman's sleeveless jacket, *душегуб* – a murderer, *душераздирающий* – heart-rending, *душеспасительный* – salutary, edifying.

Багато російських ідіоматичних виразів з компонентом *душа* перекладається англійською мовою близькими за змістом англійськими ідіомами: Он хороший парень – *душа нараспашку* – He's a fine fellow – *open and above board*; Она в этом мальчике *души не чаёт* – That boy is *the apple of her eye*; Меня с *души воротит* от его нравоучений – His lecturing *turns my stomach*; Я не

могу сосредоточиться, когда он вот так *стоит у меня над душой* – I can't concentrate with him *standing over me* like that.

Душа у значенні "людина" англійською мовою перекладається за допомогою номена *soul*: В парку не було видно *ни душі* – There *wasn't a soul* to be seen in the park. Принагідно зауважимо, що у багатьох випадках номен *soul* вступає у відношення семантичної відповідності з номеном *душа*, реалізуючи своє основне значення "the spiritual part of a person that contains his true character, where his deepest thoughts and feelings come from" [LDCE 1995, p. 1370] – "духовна частина особистості, що містить її справжню природу, звідки походять її найпотаємніші думки і почуття". Див., наприклад, у Дж. Байрона "*My soul is dark...*" (у перекладі М.Ю. Лермонтова: "*Душа моя* мрачна..."). Проте в американському варіанті англійської мови *soul* у номінативній і ад'єктивній функціях співвідноситься з реаліями життя чорношкірого населення Америки: *to have soul* – бути солідарним із боротьбою американських негрів за свої права; *Soul City* = *Soulville* – Гарлем; *soul food* – негритянська їжа; *soul music* – негритянська музика; *soul bank (shop)* – банк (магазин), що належить неграм; *soul hotel* – готель, де гостинно зустрічають негрів; *soul brother (sister)* – чорний (а) брат (сестра) – звертання негрів один до одного; *soul force* – духовна сила негритянського народу. Більшість подібних словосполучень увійшла до активного слововжитку в першій половині 60-х років минулого століття, що збіглося в часі з початком широкомасштабного соціально-політичного руху американських негрів за свої права.

У функції позитивно-оцінного звертання *душа* передається англійською мовою як *darling*: *Душа моя*, не сердись! – Don't be angry, *my darling*!

Спеціалізація значення при перекладі спостерігається у вислові *говорить (читать, петь, играет) с душой* – to speak (read, sing, play) *with feeling*; генералізація значення виявляється при перекладі таких виразів, як: *душа* общества – *the life and soul of the party*; он мне всю *душу* вымотал своими расспросами – he *nagged the life* out of me with his questions.

Вельми показовими для зіставлення української та російської, з одного боку, і західноєвропейської моделі особистості – з

другого, є такі перекладні відповідники: укр. *душевнохворий* (рос. *душевнобольной*) – *mental patient* чи *a person suffering from mental illness*; укр. *душевні хвороби* (рос. *душевные болезни*) – *mental illnesses*; укр. *душевний стан* (рос. *душевное состояние*) – *state of mind*; укр. *душевна людина* (рос. *душевный человек*) – *understanding person*; укр. *душевне ставлення* (рос. *душевное отношение*) – *considerate* (уважне) *attitude*; рос. *душевное потрясение* – *nervous shock*. Таким чином, події емоційно-духовного життя українця та росіянина відбуваються на психічно-душевному рівні (*душа, серце*), а в представника англосаксонської культури – на психічно-раціональному (*mind*). Згадаймо вислів російського філософа В.В. Розанова: "Ми любимо не по думанню, а по любові думаємо. Навіть в думці – серце перше" [Розанов 1998, с. 548].

На думку багатьох західних дослідників, поняття *mind* виступає дуже специфічним продуктом англійської мови, що не має еквівалентів в інших мовах світу [Вежбицкая 1996, с. 384, 474]. Багатозначний номен *mind* позначає процеси, пов'язані з функціонуванням усієї сфери свідомості людини: її мисленнєво-оцінною діяльністю, пам'яттю, волею, уявою, увагою, емоціями. Переклад цього слова як "розум" жодною мірою не може вважатися точним, тому що відповідає тільки деяким з багатьох його значень.

- *"розум"*: He's one of the best minds of our time. – Він один з найрозумніших людей нашого часу; She must be out of her mind to marry him. – Вона, мабуть, збожеволіла, що виходить за нього заміж.

- *"висловлення думки"*: Try to keep an open *mind*! – Спробуйте зберегти об'єктивний підхід!; Speak your *mind* on the subject – Висловіться відверто на цю тему.

- *"пам'ять"*: I couldn't quite call his name to *mind* – Я ніяк не міг згадати його ім'я; Her birthday had gone right out of John's *mind* – Джон зовсім забув про її день народження.

- *"намір, прийняття рішення"*: What have you in *mind* to do with him? – Що ви збираєтеся з ним робити? He made up his *mind* to resign, and that's final – Він остаточно вирішив звільнитися; I was in two *minds* whether to accept the invitation – Я вагався, чи прийняти мені запрошення.

- "уява": She could see her child in her *mind's* eye – Її дитина стояла у неї перед очима; You're not really sick, and it's all in your *mind* – Насправді ти не хвора, це все тобі лише уявляється.

- "увага": Keep your *mind* on what you are doing! – Не відволікайтеся!; Your *mind* just doesn't seem to be on the job these days. What's wrong? – Останнім часом ти працюєш неуважно. Що трапилося?

- "занепокоєння": She's out of her *mind* with worry – Вона збожеволіла від тривоги; He must have had something on his *mind* all day – Його, очевидно, цілий день щось турбувало; I decided to clean the car to take my *mind* off the events of the day – Я вирішив помити машину, щоб перестати думати про події дня.

- "настрій": I'm not going to argue with you while you are in this frame of *mind* – Я не збираюся сперечатися з тобою, поки ти в такому настрої; I've got a good *mind* to quit – У мене велике бажання кинути все це; I have a *mind* to come along – Я хотів би піти з вами.

Як свідчить семантична наповненість номена *mind*, він, будучи ідеальним компонентом опозиції "матеріальне – ідеальне" (*body* ↔ *mind*), має яскраво виражений інтелектуальний характер, що наштовхує на думку про розумовий спосіб емпіричного пізнання дійсності представниками англосаксонського культурного ареалу. Різко контрастує з подібною структурою особистості російсько-українська модель *тіло* ↔ *душа*, де ідеальний компонент *душа* / *серце* (*серце* в переносному абстрактному значенні) виступає центром емоційного життя росіянина й українця, опосередковує його знання, думки й наміри: "*Тіло* вмере, а *душа* ніколи не вмирає" (П. Мирний); "Я ... заснул на голом полу, *утомлённый душевно и физически*" (О. Пушкін) – I ... felt asleep on the bare floor, *worn out in mind and body*.

В українській моделі етнічної особистості порівняно з російською більше акцентується компонент *серце* як осередок людських почуттів і переживань. Пояснення цього феномена, що підтверджується мовними фактами, мабуть, варто шукати в екстралінгвістичних факторах, зокрема в особливостях релігійно-філософської самосвідомості українців: "Хоч більшість східних слов'ян єднає православне християнство, але Бог у росіян та

українців не однаковий" [Русанівський 1993, с. 8]. Не можна не згадати і про "філософію серця" П. Юркевича, яка підвела підсумок добі української класичної філософії від Г. Сковороди до М. Гоголя. За П. Юркевичем, серце виступає найглибшою основою людського існування, духовно-моральним джерелом діяльності людини. Саме в *житті серця* – переживаннях, почуттях, реакціях, а не в думці з її формою загальності виражається індивідуальність особи, адже розум є лише вершиною, а не коренем духовного життя людини [Мала енциклопедія етнодержавства 1996, с. 905 – 906; курсив мій – І.Г.].

У перекладі китайською російсько-українське *душа* й англійське *mind* отримують перекладний еквівалент *xin* ("серце"). Китайське *xin*, будучи своєрідним концептом національної культури й одним з її ключових слів¹, за своєю культурологічною значущістю близький до таких концептів – ключових слів китайської культури, як *YIN* (жіноче начало), *YANG* (чоловіче начало), *QI* (дух, енергія), *MIAN* (обличчя), *MING* (доля) та ін. Китайський ієрогліф для позначення серця розвинувся з давньокитайських піктограм, які, власне, є зображенням серця як органа людського тіла. Вивчення мовних проекцій концепту *XIN* (або, в іншій термінології, його лексикалізацій), дозволило зробити висновок про емоційно-інтелектуальну спрямованість даного концепту, його орієнтованість на вираження людських почуттів і думок, на опис різних станів душі, настрою, волі людини.

Матеріалом дослідження слугували три групи номенів: 1) ті, що містять у своїй графічній структурі радикал *xin*; 2) біноми з першим компонентом *xin*; 3) біноми з другим компонентом *xin*. Однак перш ніж перейти до безпосереднього аналізу мовного матеріалу зробимо короткий екскурс у китайську філософію та релігію.

¹ Важливість цього класифікатора є безсумнівною для більшості цивілізацій. Примітивна логічна імплікація "серце може битися тільки в грудях живої людини" сприяла асоціюванню серця із життям і життєвою активністю. Так, давні єгиптяни вірили, що серце є місцем, де сконцентроване життя. Його могли вкрати, коли людина була при смерті, і тоді померлий опинявся зовсім безпорадним у потойбічному світі [Рао 1985, р. 56]. У давньоєврейській, давньогрецькій і латинській традиціях серце вважалося осередком життя, душі, інтелекту та емоцій.

В основі конфуціанського підходу до життя було поняття *xin-zheng* – "випрямлення серця", яке повинно відігравати головну роль у справі утвердження на Землі царства загальної гармонії, краси і порядку. Шлях до загального блаженства, за Конфуцієм, пролягав через такі етапи: власне моральне вдосконалення ("випрямлення серця") → порядок у власній родині → порядок у керуванні державою (тому що родина є моделлю держави) → порядок в усьому світі. Таким чином, згідно з конфуціанством, прогрес людства зумовлений індивідуально вдосконаленим серцем як втіленням усіляких чеснот і моральної переконаності. Поняття "випрямлення серця" імплікувало досить серйозний зміст: "довіряти серцю не можна", тобто в душі ідей конфуціанства серце *не виступає* апріорі позитивним началом. В одному з найвідоміших дзен-буддистських віршів читаємо: "Тіло уподібнюється рослині, а серце – дзеркалу, очищай і протирай його частіше, тоді пил не буде накопичуватися" [Рао 1985, р. 59; переклад мій – І.Г.]. Як бачимо, серцю безапеляційно приписується здатність "накопичувати пил і бруд" (природно, маються на увазі негативні людські почуття, думки й емоції, від яких необхідно позбавлятися).

За даними часткової вибірки з Великого китайсько-російського словника [БКРС 1983, т. 1 – 4], близько 60% частотних китайських ієрогліфів, що мають радикал *xin*, позначають *негативні людські емоції та переживання*, наприклад: *que* – "боятися; боягузливий, легкодухий"; *guai* – "дивуватися; дивний, незвичайний"; *hui* – "каятися, шкодувати"; *chang* – "нешасний, гідний жалю"; *ji* – "пристрасний, гарячий; лютий; хвилюватися, нервувати"; *kong* – "боятися, страшитися; горювати, турбуватися"; *chang* – "розчаровуватися, засмучуватися"; *wu* – "ненависть, ворожнеча; сваритися; соромитися"; *hen* – "ненавидіти; відчувати прикрість; злобний"; *fen* – "сердитися; палко бажати чогонебудь"; *bei* – "горювати; жаліти; сумувати"; *chou* – "туга, смуток; сумувати; турбуватися; сумний, пригнічений"; *lian* – "жаліти, любити; жалощі, співчуття"; *chi* – "соромитися; соромно, совісно; ганьба"; *nu* – "гніватися; гнів; гнівний"; *yu*an – "ображатися, докоряти; злість; ненависть".

Радикал *xin* представлений також в ієрогліфах, що містять характеристики образу людини в цілому: *xing* – "натура, вдача, сутність людини"; *de* – "чеснота, душевна чистота, висока моральність; великодушність, доброта; благодіяння"; *zhong* – "відданий, вірний"; *yi* – "думка; бажання, намір; сподівання"; *man* – "повільний; недбалий; мізерний"; *dong* – "розуміти"; *ting* – "чути, слухати; слухатися; дозволяти"; *ren* – "знати"; *ying* – "відповідати, відзиватися; підтверджувати"; *guan* – "звикати, любити; балувати; звичка, звичай"; *wang* – "забувати"; *cong* – "гострота слуху; інтелектуальна обдарованість".

На особливу увагу заслуговують номенни з графічним елементом *xin*, у семантичній структурі яких синкретично представлені значення, що одночасно належать до сфери думок і почуттів: *xiang* – "думати; хотіти; згадувати; сумувати", *si* – "думати, мислити, продумувати; згадувати; любити; хотіти".

Біноми з першим компонентом *xin* "покривають" велику семантичну зону емоційної, інтелектуальної, вольової діяльності китайської етнічної особистості: 1) емоції, природні якості людини (*xinsheng* – "надихатися; душевний підйом"; *xin tian* – "глибина душі, справжня природа людини"; *xin-tong* – "уболювати; засмучений, обтяжений"; *xindi* – "природні (переважно кращі) якості людини"; *xin qing* – "почуття; настрої; психіка"; *xin-jiao* – "дружба; інтимні стосунки"; *xin-diao* – "стан, настрої"; *xindong* – "зворушитися, розхвилюватися"; *xin-can* – "соромитися"; *xin-luan* – "знітитися, втратити психічну рівновагу"; *xinsi* – "втратити надію, розчаруватися"; *xinhuang* – "хвилюватися, бенкетитися"; *xin-gan* – "розчулитися"; *xinhua* – "легкість на душі"; *xin-you* – "сумувати, горювати"; *xin-cao* – "скорбота, сум, печаль"; *xinxi* – "незадоволений собою, розгублений"; *xinhen* – "жорстокий, зловбий"; *xinruan* – "м'якосердий"; *xinying* – "бездушний, черствий"; *xin-cheng* – "щирий, чесний"; *xinkuan* – "життєрадісний"; *xin-xing* – "радіти; радісний"; *xin-shang* – "відчувати глибоке моральне задоволення"); 2) інтелект, розум (*xinling* – "природні розумові здібності"; *xinli* – "розумові здібності, інтелект"; *xinlu* – "кмітливість"; *xinsuan* – "рахувати в голові"; *xinde* – "осягати, пізнавати"; *xinqiao* – "розумний, кмітливий"); 3) помисли, наміри, прагнення, внутрішні мотиви: (*xinzh* –

"воля, рішучість"; *xinji* – "помисли, наміри"; *xin-zhuan* – "серце повністю спрямоване до чого-небудь, усі думки зайняті одним"; *xinzhi* – "прагнення душі, намір; рішучість"; *xinyuan* – "пристрастно, всім серцем бажати чого-небудь"; *xin-yuan* – "дивитися далеко вперед; наміри, спрямовані в майбутнє".

Серед біномів, що містять *xin* на першому місці, привертають увагу ті, в яких поняття "знати", "розуміти", "пам'ятати" і "відчувати" одночасно втілюються в семантиці лексеми: *xinmiao* – "думки; почуття; сподівання"; *xinshen* – "мислення, розум, думки; душа, душевний стан"; *xinchang* – "думки; бажання; почуття; сподівання"; *xinsi* – "думка; плани; намір; бажання; інтерес"; *xinnian* – "усім серцем віддатися думці; пам'ятати всією душею; пам'ять; думки; мрії, прагнення душі"; *xin-wu* – "осягнути серцем, зрозуміти інтуїтивно"; *xinwai* – "за межами почуттів (розуму), позачуттєвий; ірраціональний"; *xin-quan* – "душа, джерело розуму"; *xin-zhi* – "знати, розуміти; близький, задушевний друг"; *xin-cai* – "розв'язувати в умі; судити за внутрішніми переконаннями".

Цей мовний феномен може отримати адекватне витлумачення в межах філософського осмислення людини в Китаї, де вона традиційно розглядалася як осередок світового круговороту, "серце світобудови", "посередник між Небом і Землею", "сім'я світових стихій", "найодухотвореніша з усіх істот" [Малявин 2000, с. 184]. Людська суб'єктивність порівнювалася до міри усвідомлення людиною своєї буттєвої повноти. Самопізнання людини, без звернення до трансцендентальної сутності, мало охоплювати всю палітру її якостей і сприяти внутрішньому удосконаленню. Таке світорозуміння передбачало тісну взаємодію інтелекту і почуття; думка мала бути "сердечною", опосередкованою почуттям, причому інтенсивність почуття сприяла ясності свідомості: "Конфуціанство завжди застерігало від надмірної прихильності тільки до рефлексії або тільки до почуття" [Малявин 2000, с. 185]. Відсутність трансцендентального суб'єкта (Бог, дух, душа) як орієнтира самоідентифікації людини призводила до осмислення її в категоріях тілесної інтуїції, що одержало своє лінгвопсихологічне втілення в такому феномені китайської культури, як *соматизація*.

Розглянемо соматичні лексеми з першим компонентом *xin*: *xin-fu* – букв. "серце і шлунок", образно: "нутро, душа; душевний, задушевний; близький, довірений"; *xin-sui* – букв. "серце і кістковий мозок", образно: "таємна глибина душі"; *xin-wei* – букв. "серце і шлунок", обр. "усім нутром, усією душею"; *xin-fei* – букв. "серце і легені", обр. "глибина душі; найглибша щирість"; *xin-lu* – букв. "серце і хребет", обр. "близький, довірений"; *xintourou* – букв. "серце, голова, м'ясо", обр. "кохана людина, улюблена річ"; *xinshen* – букв. "серце і нирки", обр. "головне, основне". Як бачимо, ці соматизми звернені до емоційної сфери людини, вони втілюють абстрактну семантику через конкретну. Така особливість китайської мови здатна повідати багато чого про напрямки філософського осмислення особистості в китайському культурному ареалі. Для китайця людська особистість – це насамперед її "фізичне тіло" (*gu rou* – букв. "кістки і м'ясо"), яке певним чином включено до контексту родинних і соціальних відносин. Дуже показовими для "китайського" розуміння особистості є доктрини "шанування старших" – *xiao* (родинні стосунки) і "збереження обличчя" – *zuo mian* (соціальні стосунки), які на мовно-поняттєвому рівні виступають у вигляді культурних концептів – ключових слів китайської культури. Вони ще чекають свого вивчення, а поки що хотілося б зазначити, що "соматичне" визначення китайської особистості різко контрастує з уявленнями про особистість як про унікальну і неповторну духовну сутність у європейському й американському культурних ареалах. Так, показовим у цьому стосунку є, наприклад, визначення особистості західного типу американським культурологом К. Герцем, який дефінує її в термінах *унікальності* цілісного універсуму мотивації і пізнання [Geertz 1984, p. 126; курсив мій – І.Г.].

Надмірна зосередженість на матеріальному аспекті буття (особистість як фізичне тіло) виключає визнання емоційних проблем як таких. Будь-який психологічний дискомфорт китайця схильний розцінювати як фізичне нездужання, що, за спостереженням автора (п'ять років роботи у Тайваньському вузі), робить багатьох китайців беззахисними перед психологічними стресами сучасного глобалізованого світу.

Третю групу досліджуваних номенів становлять біноми з компонентом *xin* на другому місці. Їхня семантика тяжіє до трьох семантичних зон: 1) характеристика особистості в цілому: *xiaoxin* – "шанування старших"; *liangxin* – "совість"; *xiongxin* – "дерзання, поривання"; *anxin* – "бути спокійним"; *zhuanxin, sixin* – "відмовитися від задуманого, полишити думку зробити щонебудь"; *danxin* – "турбуватися, тривожитися"; *huixin* – "розчарований, зневірений; навмисно, з певною метою"; 2) позитивні характеристики особистості: *aixin* – "любов, доброта"; *rexin* – "завзятий, палкий; чуйний, сердечний"; *haoxin* – "добродушний"; *tianxin* – "сонечко, серденько; душа"; *kaixin* – "радіти; веселий, життєрадісний"; *naixin* – "терплячий, наполегливий"; *chengxin* – "щиросердий, щирий"; *liuxin* – "уважний, обачний"; 3) негативні характеристики особистості: *duoxin* – "підозріливий, недовірливий"; *henxin* – "злий, безжалісний"; *renxin* – "безсердечний"; *shangxin* – "кривдити кого-небудь, розбивати чиесь серце; дуже сумний"; *sixin* – "недбалий, неуважний у роботі"; *danxin* – "турбуватися, бентежитися"; *huixin* – "розчарований, зневірений"; *tanxin* – "скнарість, жадібність"; *huaixin* – "злість".

Проаналізований мовний матеріал дає підстави зробити висновки про те, що номен *xin* та його деривати в сучасній китайській мові спрямовані на вербалізацію процесів відчуття та мислення, опис різних психічних станів людини. Семантичний розвиток первинного значення *xin* – "серце як орган тіла людини" набув абстрактного характеру, сформувавши загальне значення багатозначної лексики: "емоційний, інтелектуальний і волевий центр людської особистості".

Очевидно, найближчими семантичними відповідниками цього китайського концепту в українській та російській мовах є *душа* (пор.: кит. ↔ укр.: *xin ping lide* – зі спокійною душею і почуттям задоволення; *xin ping qi he* – зі спокійною душею і почуттям умиротворення; *quan xin quan li* – усією душею й усіма силами; *yi xin yi yi* – усією душею й усіма помислами; кит. ↔ рос.: *yi xin yi de* – полное единодушие; *tong xin xie li* – в полном единодушии и общими усилиями), а в англійській мові – *mind* (пор.: кит. ↔ англ.: *xin bing* – *mental disorder*; *xin li* – *mentality, thought and ideas*; *xin ling* – *mind, spirit*; *xin kou ru yi* – *to speak one's mind*

frankly; *xin ru zhi shui* – *a mind* without worries, cares and ambitions; *xin shi* – a load on one's *mind*; *xin xin xiang yin* – a complete meeting of *minds*).

Аналіз російських (*ТОСКА, УДАЛЬ, ВОЛЯ, СУДЬБА, ПРАВДА, ПУСТОТА*), українських (*ВОЛЯ, ДОЛЯ, ЛИХО*), англо-американського (*SELF*), китайських (*QI, YIN, YANG, MING*) та інших культурних концептів поданий у монографії І.О. Голубовської "Етнічні особливості мовних картин світу" [Голубовська 2004, с. 107–141).

Словниковий склад певної національної мови, безсумнівно, є найголовнішою субстанцією вираження ментальної своєрідності народу, що користується цією мовою. Особливе місце у вокабулярії мов належить словам-концептам, що в концентрованому вигляді виражають особливості національної ментальності певного етносу. Виступаючи фундаментальними поняттями тієї чи іншої духовної культури, подібні слова-концепти часто-густо не мають відповідників у інших мовах. Культуроспецифічні слова-концепти прямо співвіднесені зі способом мислення етносу, відбиваючи його цінності, ідеали, психоповедінкові установки. *Вони визначають поняттєві координати, в межах яких мислить, відчуває та діє етнос. Будучи рефлексією насамперед минулого досвіду етнічного колективу, слова-концепти виступають історично зумовленою категорією. З плином часу значущість тих чи інших концептів як культурогенних факторів може змінюватися, їхній вплив на світогляд етнічного колективу ставати менш вираженим, поступаючись місцем іншим поняттєвим феноменам.* Так, російський концепт *удаль* та український *лихо* зараз, у наші часи, вже не так безумовно детермінують російську та українську ментальність, однак продовжують впливати на її вияви. Щодо традиційних етносів, зокрема китайського, де ритуал та звичай складають непохитну духовну основу соціуму, культурні поняття, як на нашу думку, меншою мірою піддаються дії історичної амортизації.

Використовуючи метод семантичних примітивів, компонентний аналіз, контрастивно-зіставний метод, метод реконструкції внутрішньої форми слова, елементи контекстуального аналізу, метод психолінгвістичного шкалування, можна виявляти уні-

версальне й національно-специфічне в культурно-етнічному просторі зіставляваних мов, тим самим отримуючи ключ до розуміння думок і почуттів народів – носіїв цих мов. Як було продемонстровано, дослідження омовлених культурних концептів передбачає використання як традиційних (етимологічний, компонентний, контекстуальний аналіз), так і новітніх методів (концептуальний аналіз, метод історико-культурологічної інтерпретації, вільний асоціативний експеримент), що увійшли до методичного лінгвістичного інструментарію нещодавно, разом із становленням та розвитком когнітивної мовознавчої парадигми.

Словник термінопонять

Знання – досвід розуміння світу людиною, джерелом якого є перероблення вербальної та невербальної інформації. Знання зумовлюють судження, оцінки та поведінку людини, формуючи для неї "образ світу".

Концептуалізація – процеси пізнавальної діяльності людини, які полягають у переробці сприйнятої інформації і утворенню внаслідок цього концептів та концептуальних структур (схем, картин, фреймів, сценаріїв, гештальтів), що й формують **концептуальну систему**, місцем "прописки" котрої є психіка людини. Це поняття супокладене поняттю **категоризації**, саме тому у науковому дискурсі ці терміни часто зустрічаються поряд: *концептуалізація і категоризація дійсності*.

Концептуальна система є організованим системним об'єднанням людських знань та суджень про навколишній світ.

Категоризація часто поплутується з поняттям *концептуалізації*, оскільки і перше, і друге пов'язано із упорядкуванням пізнавальної діяльності людини. Проте, якщо концептуалізація більше спрямована на сприйняття та осмислення інформації про реальний світ крізь утворені "кванти знання" (концепти, концептуальні структури, гештальти тощо), категоризація тяжіє до класифікації вже сприйнятого, до структурування світу крізь встановлення ієрархічних відносин типу "клас – член класу".

Когніція – сам пізнавальний процес людини, що забезпечується реалізацією низки психічних процесів (сприйняття, мислення, увага, спогад, творчість, логічний висновок, співвіднесення, фантазування тощо), спрямованих на отримання знань. Різні психічно-пізнавальні про-

цеси підтримуються різними когнітивними здібностями людини, до яких відноситься і здатність людини до мовлення.

Когнітивна база – притаманна всім носіям певної мови сукупність знань, що формується різними когнітивними структурами.

Національно-культурний простір – етнічно марковане інформаційне середовище існування людини, яке має віртуальний характер за умов функціонування людини всередині цього поля і набуває реальності при зіткненні людини з явищами іншої культури.

Концепт – ментальна одиниця знання про світ, яка має складну гетерогенну структуру і є культурно детермінованою. На понятійну основу в концепті нашаровуються соціо-психо-культурні конотації, пов'язані з емоційною стихією носіїв мови (їхніми переживаннями, оцінками, національними культурно маркованими образами і т. ін.). Природна мова надає доступ до концепту як ментального утворення, **вербалізуючи** його. Таким чином, **вербалізація (об'єктивація, маніфестація)** концепту – це представлення, експлікація його мовними формами (фонемами, морфемами, словами, словосполученнями, реченнями, текстами). Проте тільки частина концептуальної інформації має мовну маніфестацію, решта має, так би мовити, невербальний ментальний статус – це образи, картини, схеми.

Концептосфера – сукупність концептів, яка й утворює модус світосприйняття та світорозуміння певного етносу. У структурі концептосфери можна виділити ядро (універсальні для людства знання) та периферію (національно зумовлені знання). Носієм концептосфери виступає національна мова.

Фрейм (від англ. frame – рамка) – це концептуальна структура представлення знань, що містить інформацію про певний фрагмент людського досвіду (наприклад, весілля). Фрейм утворюється навколо певного концепту (ядро фрейму) і містить співвіднесену із його змістом інформацію. Слід відзначити, що цей термін, упроваджений у науковий обіг М. Мінським у 1975 р., набувши популярності у когнітивній психології, а згодом і в лінгвістиці, так і не дістав, на жаль, однозначного термінологічного визначення. Як відзначають деякі дослідники, його використання у мовознавчих працях є не завжди виправданим, це: *"... скоріше данина моді, ніж лінгвістична необхідність. Якщо розуміти під "фреймом" пучки знань або ситуацій, які дослідник може поєднувати як завжди, то це поняття видається доволі суб'єктивним, щоб ним можна було ефективно і коректно користуватися"* [Приходько 2008, с. 24]. До поняття фрейму тяжіє поняття **сценарію** – кон-

цептуальної структури, яка містить інформацію про процес або дію з її найважливішими етапами.

Скрипт – концептуальна структура, яка містить інформацію про можливий перебіг певної ситуації та про належну поведінку, яка є обов'язковою для даної ситуації.

Список основної літератури

1. *Алефиренко, Н.Ф.* Спорные проблемы семантики / Николай Федорович Алефиренко. – М. : Гнозис, 2005. – 326 с.
2. *Арутюнова, Н.Д.* Язык и мир человека / Нина Давидовна Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 896 с.
3. *Арутюнова, Н.Д.* Истина и судьба / Н.Д. Арутюнова // Понятия судьбы в контексте разных культур. – М. : Наука, 1994. – С. 302–316.
4. *Аскольдов-Алексеев, С.А.* Концепт и слово / С.А. Аскольдов-Алексеев // Русская речь. Новая серия. – Л. : Academia, 1928. – С. 28–44.
5. *Бартминский, Е.* Когнитивное определение, профилирование понятий и субъектная интерпретация мира / Е. Бартминский, С. Небжеговская // Когнитивная лингвистика конца XX века: Материалы Междунар. науч. конф. 7–8 октября 1997 г. : В 2-х ч. – Мн., 1997. – Ч. 1. – 250 с.; Ч. 2. – 262 с.
6. *Булыгина, Т.В.* Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелёв. – М. : Школа "Языки русской культуры", 1997. – 586 с.
7. *Вежбицкая, А.* Язык. Культура. Познание / Анна Вежбицкая. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.
8. *Вежбицкая, А.* Семантические универсалии и описание языков / Анна Вежбицкая. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 780 с.
9. *Воробьёв, В.В.* Лингвокультурология (теория и методы): монография / Владимир Васильевич Воробьёв. – М. : Изд-во РУДН, 1997. – 331 с.
10. *Голубовська, І.О.* Етнічні особливості мовних картин світу / Ірина Олександрівна Голубовська. – К. : Логос, 2004. – 284 с.
11. *Єрмоленко, С.С.* Мова в культурі народу (план-проспект) / С.С. Єрмоленко, Т.А. Харитоновна, О.Б. Ткаченко, Г.М. Яворська, В.А. Ткаченко, А.М. Шамота // Мовознавство. – 1998. – № 4–5. – С. 3–17.
12. *Космеда, Т.А.* Аспекти й методика вивчення слова у контексті зміни лінгвістичних парадигм / Т.А. Космеда, І.Д. Гажева // Мовознавство. – 1991. – № 1. – С. 39–46.

13. *Лакофф, Дж.* Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон // *Язык и моделирование социального взаимодействия.* – М., 1987. – 540 с.
14. *Лингвистический* энциклопедический словарь / [гл. ред. Ярцева В.Н.]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 672с.
15. *Лихачев, Д.С.* Концептосфера русского языка / Д.С. Лихачев // *Известия АН СССР. Серия литературы и языка.* – М. : Наука, 1993. – Т. 52. – № 1. – С. 3–9.
16. *Маслова, В.А.* Лингвокультурология: учебное пособие / Валентина Авраамовна Маслова. – М. : ИЦ "Академия", 2004. – 208 с.
17. *Приходько, А.М.* Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / Анатолій Миколайович Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2008. – 332 с.
18. *Степанов, Ю.С.* Константы. Словарь русской культуры / Юрий Сергеевич Степанов. – М. : Школа "Языки русской культуры", 1997. – 824 с.
19. *Русанівський, В.М.* Єдиний мовно-образний простір української ментальності / В.М. Русанівський // *Мовознавство.* – 1993. – № 6. – С. 3–13.
20. *Яворская, Г.М.* Звук и тело (к вопросу о языковой концептуализации физических ощущений) // *Studia Linguistica.* – Vol. III, 2009. – С. 355–362.

Список додаткової літератури

1. *Белянин, В.П.* Введение в психолингвистику / В.П. Белянин. – М. : ЧеРо, 1999. – 128 с.
2. *Вежбицкая, А.* Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики / Анна Вежбицкая. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 272 с.
3. *Верещагин, Е.М.* Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – С. 68–80.
4. *Верещагин, Е.М.* В поисках новых путей развития страноведения: концепция речеповеденческих тактик / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – М. : Ин-т рус. яз. им. А.С. Пушкина, 1999. – 84 с.
5. *Воркачев, С.Г.* Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С.Г. Воркачев // *Филол. науки.* – 2001. – № 1. – С. 64–72.

6. *Голубовская, И.А.* Этнические особенности языковых картин мира / Ирина Александровна Голубовская. – К. : Издательско-полиграфический центр "Киевский университет", 2002. – 293 с.

7. *Грузберг, Л.А.* К социолингвистическому описанию семантики слова / Л.А. Грузберг // Семантическая структура слова. – Кемерово, 1984. – С. 114–120.

8. *Гумбольдт, фон В.* Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 2000. – 400 с.

9. *Денисов, П.Н.* Учебная лексикография: Итоги и перспективы / П.Н. Денисов // Проблемы учебной лексикографии. – М., 1977. – С. 4–22.

10. *Караулов, Ю.Н.* Русский язык и языковая личность / Юрий Николаевич Караулов. – М. : Наука, 1987. – 262 с.

11. *Кононенко, І.В.* Національно-мовна картина світу: зіставний аспект (на матеріалі української та російської мов) / І.В. Кононенко // Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 39–46.

12. *Костомаров, В.Г.* Совершенный русский язык и культурная память / В.Г. Костомаров, Н.Д. Бурвикова // Этнокультурная специфика речевой деятельности: сб. обзоров. – М. : ИНИОН РАН, 2000. – С. 23–36.

13. *Кубрякова, Е.С.* Язык и знание. На пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Елена Самойловна Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

14. *Логический анализ языка.* Образ человека в зеркале языков и культур. – М. : Индрик, 1998. – 424 с.

15. *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корещького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп.ред.) та ін. – К. : Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.

16. *Малявин, В.В.* Китайская цивилизация / В.В. Малявин. – М. : Изд-во "Астрель", 2000. – 628 с.

18. *Минский, М.* Фреймы для представления знаний / М. Минский. – М. : Энергия, 1979. – 152 с.

19. *Никитина, С.Е.* О концептуальном анализе в народной культуре / С.Е. Никитина // Логический анализ языка: Культурные концепты. – М. : Наука, 1991. – С. 117–123.

20. *Попова, З.Д.* Понятие "концепт" в лингвистических исследованиях / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж : Воронеж. гос. ун-т, 1999. – С. 4–12.

21. *Попова, З.Д.* Очерки по когнитивной лингвистике / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж : Истоки, 2001. – 191 с.
22. *Радзиевская, Т.В.* Слово *судьба* в современных контекстах / Т.В. Радзиевская // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М. : Наука, 1991. – С. 64–72.
23. *Радзієвська, Т.В.* Сумління й совість крізь призму української мови / Т.В. Радзієвська // Мовознавство. – 1999. – № 1. – С. 31–39.
24. *Розанов, В.В.* Уединённое: Сочинения / В.В. Розанов. – М. : ЗАО Изд-во Эксмо-Пресс, 1998. – 912 с.
25. *Сепир, Э.* Избранные труды по языкознанию и культурологии / Эдуард Сепир. – М. : Прогресс, 1993. – 656 с.
26. *Телия, В.Н.* Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / Вероника Николаевна Телия. – М.: Наука, 1986. – 143 с.
27. *Фрумкина, Р.М.* Лингвист как познающая личность / Р.М. Фрумкина // Язык и когнитивная деятельность. – М., 1989. – С. 38–46.
28. *Храмова, В.* До проблеми української ментальності / В. Храмова // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – С. 3–35.
29. *Шмелёв, А.Д.* "Широкая" русская душа / А.Д. Шмелёв // Русская речь. – 1999. – № 4. – С. 56–58.
30. *Шмелёв, А.Д.* Русская языковая модель мира: Материалы к словарю / А.Д. Шмелёв. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 224 с.
31. *Bruner, J.* Acts of Meaning / J. Bruner. – L. : Cambridge, Mass., 1990. – 380 p.
32. *Geertz, C.* "From the Native's Point of View": On the nature of anthropological understanding // Culture Theory: Essays on Mind, Self and Emotion / R.A. Shweder and R.A. LeVine, eds. – Cambridge : Cambridge University Press. – P. 123–136.
33. *Jackendoff, R.S.* Semantics and Cognition / R.S. Jackendoff. – Cambridge (Mass.), 1983. – 283 p.
34. *Pao, B.* Mental Health Implications of the Chinese Linguistic Concept of 'Hsin' (Heart) / B. Pao. – Boston : Boston Univ. Press, 1985. – 137 p.
35. *Longman Dictionary of Contemporary English.* – Longman House, Burnt Mill, Harlow, 1995. – 1668 p.
36. *Большой китайско-русский словарь.* Т. 1–4. – М. : Наука. Главная ред. вост. лит-ры, 1981–1984. – Т. 1. – 552 с.; Т. 2. – 1100 с.; Т. 3. – 1062 с.; Т. 4. – 1104 с.

Контрольні запитання та завдання

1. Коли виникло поняття "концепт"? Стараннями яких учених це поняття було опрацьовано у сучасному когнітивному розумінні?
2. Як визначає поняття концепту академік Д.С. Лихачов? Чи збігається його розуміння концепту з вченням С.О. Аскольдова-Алексєєва?
3. Як розуміє термін "концепт" О.С. Кубрякова?
4. У чому полягає так званий "семантичний підхід" до визначення концепту?
5. Як трактують поняття концепту російські лінгвісти Ю.С. Степанов і В.М. Телія?
6. Які два основні підходи щодо тлумачення терміна *концепт* виділяються у сучасному мовознавстві?
7. Як Ви розумієте термін "лінгвокультурема"? Хто запровадив це поняття в лінгвістиці?
8. Як Ви розумієте термін "логоепістема"? Які вчені запровадили це поняття в лінгвістиці?
9. У чому полягає лінгвокультурологічне осмислення концепту?
10. Які основні принципи можуть сприяти об'єктивізації вибірки слів-концептів?
11. Як Ви розумієте поняття "ключові слова культури"?
12. У чому полягає відмінність між термінами "концепт", "поняття" і "значення"?
13. Надайте визначення терміну "концепт".
14. Які складові концепту як гетерогенного ментального утворення Ви можете виділити?
15. Які ознаки у структурі концепту виділяє Ю.С. Степанов?
16. Які компоненти, на думку В.А. Маслової, складають структуру концепту?
17. Чому термінологічне сполучення "концептуальний аналіз" є амбівалентним?
18. Охарактеризуйте основні етапи методики опису концептів.
19. У чому полягає суть концептуального аналізу за Г. Вежбицькою?
20. Проаналізуйте етапи опрацювання концепту на прикладі понять "душа", "серце", "mind", "xin".
21. Зробіть зіставно-компаративний аналіз вербалізацій цих концептів за схемою: а) понятійна складова; 2) емоційно-асоціативна складова; в) морально-ціннісна складова.
22. Оберіть концепт грецької або латинської лінгвокультури і зробіть його аналіз.

Лекція 3

МОВНА КАРТИНА СВІТУ

ЯК ОБ'ЄКТ

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО

ВИВЧЕННЯ

ПЛАН

1. Історія становлення поняття "мовна картина світу". "Вузьке" та "широке" розуміння цього поняття.
2. Типологія картин світу. Співвідношення наукової та мовної картин світу.
3. Чинники, що детермінують феномен національно-мовних картин світу. Структура національно-мовних картин світу.
4. Етнічна культура як генеруючий чинник утворення національно-мовних картин світу.
5. Співвідношення понять "мова" та "культура".
6. Етноцентризм як соціально-психологічний та мовний феномен.

3.1. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ

ПОНЯТТЯ "МОВНА КАРТИНА СВІТУ".

"ВУЗЬКЕ" ТА "ШИРОКЕ" РОЗУМІННЯ

ЦЬОГО ПОНЯТТЯ

"Картина світу"... Цю красиву і досить точну метафору можна зустріти в працях В. фон Гумбольдта і його послідовників – неогумбольдтіанців Л. Вітгенштейна, Л. Вайсгербера, Й. Тріра, Б.Л. Уорфа. В українській і російській лінгвістиці активне вико-

ристання цього поняття припадає на початок другої половини ХХ століття, коли на перший план у лінгвістичних дослідженнях було висунуто проблему опису зовнішньої та внутрішньої структури лексико-семантичних полів і встановлення системних відношень між ними (див. праці сімдесятих років минулого сторіччя Ю.М. Караулова, О.І. Кузнецової, Ф.О. Нікітіної, Г.А. Уфімцевої, Г.С. Щура та ін.). Широко використовуючись у сучасних лінгвокультурологічних (І.О. Голубовська, О.О. Корнілов, В.А. Маслова) та когнітивних (А.Д. Белова, В.Л. Івашенко, О.С. Кубрякова, С.С. Потапчук) дослідженнях, ця метафора, як видається, вже значною мірою втратила свою образність, прагнучи отримати термінологічний статус. Проте лінгвістичні метатексти, у рамках яких функціонує ця термінологічна сполука, все-таки виявляють її термінологічну розпливчастість та аморфність. У ґрунтовній розвідці В.І. Постовалової "Картина мира в жизнедеятельности человека", яка увійшла до академічної колективної монографії "Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира" (1988), що заклала основи антропологічного розуміння мови на вітчизняних теренах, картина світу тлумачиться як глобальний образ світу, що формується у людини внаслідок її інтелектуальної та пізнавальної діяльності і становить ядро її світоспоглядання [Постовалова 1988, с. 21].

Для визначення онтології поняття "мовна картина світу" звернемося до питання про його змістовий обсяг. В. фон Гумбольдт, вирізняючи поняття "внутрішньої форми слова" і "внутрішньої форми мови" з паралельним використанням поняття "картина природи" (сучасне – "картина світу"), великою мірою сприяв різному розумінню змістового наповнення даного терміна. За словами Ю.М. Караулова, "... ще А. Марті дійшов висновку, що "картиною світу"... можна було б назвати як суму всього мовного змісту, суму значень ..., так і репрезентацію цих значень через посередництво внутрішніх форм, тобто сукупність використовуваних у мові порівнянь і образів" [Караулов 1976, с. 244]. На наше глибоке переконання, імперативом для сучасної антропологічної лінгвістики має стати розширене тлумачення терміна "мовна картина світу", яке повинно відштовхуватися від

того змісту, що його В. фон Гумбольдт вкладав у поняття "форма мови". Будучи неповторно індивідуальним утворенням для кожної мови, виражаючи сукупну духовність народу, "форма мови", за Гумбольдтом, являє собою об'єднання окремих мовних елементів у єдине ціле: "Духовна своєрідність та будова мови настільки тісно взаємопов'язані, що існування першого обов'язково зумовлює існування другого" [Гумбольдт 2000, с. 68]. Розрізняючи два типи мовної форми – внутрішню і зовнішню, Гумбольдт надає внутрішній формі першорядного значення, розуміючи її як внутрішню структуру мови в цілому, глибинний принцип її породження. Зовнішня форма мови, маніфестуючи і втілюючи внутрішню, закарбовує її в звуковий та семантичний (лексико-граматичний) мовних субстанцій: *"Постійне та єдине в ... діяльності духу, що підносить членороздільний звук до вираження думки, узятє в сукупності своїх зв'язків та систематичності, і створює форму мови"* [Гумбольдт 2000, с. 71; курсив мій – І.Г.].

У лінгвістиці 70-х – 80-х років ХХ ст. спостерігалось досить вузьке розуміння вченими картини світу, що, очевидно, було пов'язано з тодішньою "модєю" на міжмовні дослідження лексико-семантичних полів [Trier 1973; Супрун 1988; Уфимцева 1986]. Ю.М. Караулов, який заклав своєю славнозвісною монографією "Общая и русская идеография" основи вивчення лексико-семантичних полів у радянській лінгвістиці, розумів мовну модель світу як " ... спосіб існування лексики (словника) у свідомості носія" [Караулов 1976, с. 274]. З ним солідарний і Г.О. Брутян, який визначав мовну картину світу, як " ... знання, закріплене в словах і словосполученнях конкретної розмовної мови" [Брутян 1973, с. 109]. У межах лінгвокраїнознавчої теорії слова національна специфіка мови пов'язувалася дослідниками тільки з лексичним мовним рівнем [Верещагин, Костомаров 1980]. Як видається, сучасна лінгвістика потребує широкого осмислення поняття "мовна модель світу". На думку австралійського лінгвіста Г. Вежбицької, національно-культурна специфіка ментальності та характеру етносу виявляється не тільки на лексико-семантичному, а й на морфологічному та синтаксично-

му рівнях мовної структури [Вежицкая 1996]. Цей погляд поділяє і В.М. Телія, яка вважає, що мовна картина світу створюється не лише за допомогою барв конкретної лексики та опредмечування процесуальних значень, а також із "використанням синтаксичних конструкцій, які з перших етапів існування мови відображали відношення між елементами дійсності ..." [Телія 1988, с. 178]. Отже, *традиційний підхід до інтерпретації мовної картини світу як конструкта, пов'язаного насамперед і головним чином з лексикою конкретної мови, можна певною мірою вважати лінгвістичним анахронізмом*. Втім, деякі сучасні вчені залишаються на позиціях "вузько лексичного" розуміння національно-мовної картини світу (НМКС), обґрунтовуючи свій погляд у такий спосіб: "Мовна картина світу виконує передусім функцію фіксації національного бачення світу, тоді як синтаксис – це спосіб функціонування лексичних засобів. Сам по собі цей спосіб функціонування може служити джерелом спостережень над особливостями національного менталітету, але він все-таки не є самою картиною" [Корнилов 1999, с. 106]. Отже, лексика "фіксує", а синтаксис – ні? Причому морфологічним елементам мови цитований автор не відмовляє у включеності до МКС на тій підставі, що морфемами мають знакову двобічність. Очевидно, тут наявне недостатнє розуміння знаковості мовних рівнів, вищих за морфологічний (адже з погляду участі в комунікативному акті повним знаком слід вважати саме речення і текст, а не слово); звідси – недооцінка когнітивної значущості синтаксичних структур для виявлення того, що П.В. Чесноков назвав "семантичними формами мислення" [Чесноков 1984, с. 4]. Ґрунтовне дослідження І.Р. Буніятової, виконане на матеріалі синтаксису давньогерманського речення, підтвердило правомірність розгляду речення як абстрактної моделі у його співвіднесеності з етнічною культурою та етнічним світосприйняттям. Так, концепт *АКТИВНІСТЬ*, притаманний північногерманським племенам "героїчного" етапу їхнього розвитку (IX–XI ст.), на думку авторки, позначився на переносі в абсолютний початок речення дієслова, що свідчило про "оживлення або прискорення дії" [Буніятова 2003, с. 63].

Таким чином, сучасне розуміння природи національно-мовних картин світу пов'язане із визнанням того, що *субстанційно-ідеальний простір мови, будучи єдиним і безперервним, моделює специфічні риси національного світосприйняття і національного ладу мислення фактично на всіх стратифікаційних рівнях мовної системи через посередництво дознакових, знакових і супразнакових мовних величин* [Голубовська 2004, с. 7].

Як відомо, основними функціями будь-якої природної мови вважаються комунікативна та пізнавально-відображальна. Якщо завдяки першій мова виступає засобом спілкування й обміну інформацією, то друга уможливорює збереження й організацію знання про навколишній світ. Пізнавально-відображальна функція мови одержала в мовознавстві ще кілька назв: номінативна (від лат. *nomen* – "ім'я, назва"), конститутивна (від лат. *constitutus* – "визначений"), ментальна (від лат. *mens* – "розум"). Розшифруємо і зведемо разом приховані змісти наведених найменувань пізнавальної функції мови: позначаючи мовними знаками враження, ініційовані фрагментом реального світу, який дано етносові у безпосередньому сприйнятті, "етнічна людина" намагається визначити (розкрити) сутність предметів та явищ. Будучи "омовленими", уявлення і поняття певного мовного колективу вступають у зворотний зв'язок з мисленням етносу в цілому, спрямовуючи його по національно детермінованому руслу: "Мову можна уподібнити своєрідній когнітивно-етнічній вакцині, а сам процес засвоєння мови – когнітивно-етнічній імунізації, через яку неодмінно проходить кожний новий член етнічної спільноти. Найважливіший наслідок такої імунізації полягає в наданні мовній особистості властивої даному етносу когнітивної орієнтації, у прилученні її до безперервної культурної традиції відповідного народу" [Морковкин, Морковкина 1997, с. 47–48]. Таким чином, мова виступає не просто зберігачем інформації, накопиченої мовним соціумом протягом тривалого історичного розвитку: за допомогою мовних форм фіксується спосіб світобачення етносу, погляд на світ крізь "вуаль" національно-культурних уявлень і образів, що робить національну мову найважливішим етногенним фактором, по суті, головним засобом "етнічної соціалізації" індивідуума.

3.2. ТИПОЛОГІЯ КАРТИН СВІТУ. СПІВВІДНОШЕННЯ НАУКОВОЇ ТА МОВНОЇ КАРТИН СВІТУ

На думку відомого російського лінгвіста і культуролога, дослідника картин світу О.О. Корнілова, "...вислів "картина світу" без відповідного уточнення ... не може використовуватися саме через свою невизначеність" [Корнілов 1999, с. 112]. Московський дослідник наполягає на необхідності виділення різних типів картин світу, а саме: 1) *наукова картина світу*, яка є інваріантом (очевидно концептуальним – І.Г.) наукового знання людства на певному історичному етапі його розвитку; 2) *національна наукова картина світу* – інваріант наукового знання про світ у "мовній оболонці конкретної мови" [Корнілов 1999, с. 113], тобто вербалізована терміносистемами тієї чи тієї мови; 3) *мовна картина світу* – результат відображення об'єктивного світу звичайною (мовною) свідомістю того чи іншого мовного колективу; 4) *національна мовна картина світу* – результат відображення об'єктивного світу звичайною (мовною) свідомістю конкретної мовної спільноти, конкретного етносу; 5) *індивідуальна національна мовна картина світу* – результат відображення об'єктивного світу звичайною (мовною) свідомістю конкретної людини – носія тієї або іншої національної мови. Мовна картина світу є абстракцією, реально існують лише національні мовні картини світу. Як бачимо, дослідник виходить із множинності картин світу, яка породжується різними видами свідомості – індивідуальною та суспільною, з яких остання залежно від сфери її "компетенції" може поставати у форматі правової, етичної, філософської, релігійної, мистецької тощо картини світу.

Мовну картину світу (МКС) не слід ототожнювати з науковою картиною світу (НКС). Остання – єдина для всіх мовних колективів і відбиває сучасний рівень розвитку наукової інтернаціональної думки, що знаходить своє втілення в класифікаціях і термінологіях конкретних наук. Якщо наукова картина світу породжується науковою свідомістю, то мовна картина світу є результатом відображення дійсності звичайною, "наївною" свідомістю, яка, відбиваючись у конкретній мові, сприяє форму-

ванню особливої для кожної національної мови суб'єктивної субстанції – МКС. Наукова картина світу тяжіє до об'єктивного відбиття реального світу, являючи собою певний інваріант інтер-національного людського знання, – мовна картина світу будь-якої національної мови є суб'єктивною внаслідок своєї генези: її породжує колективна звичайна свідомість, яка "пропускає" навколишній світ крізь мережу історично напрацьованого національно детермінованого знання та уявлення певного етносу. Наукову картину світу пов'язують з мовною відношення взаємодії та взаємовпливу. Порівняно з НКС МКС змінюється дуже повільно, зберігаючи фрагменти наївного, часто-густо алогічного знання про світ, яке сформувалося в період первинного мовного освоєння дійсності. Так, ми й досі говоримо: укр. *сонце сідає, сонце встає*; рос. *на краю Земли*, незважаючи на те, що геоцентрична система світу вже давно поступилася місцем геліоцентричній.

НКС перебуває у постійній динаміці, оскільки змінюється сама наукова свідомість. Цікавою видається теорія Т. Куна про "наукову парадигму", яка змінюється в часі [див. детальніше Кун 1977]. На погляд автора, **наукова свідомість** є змінною, динамічною категорією, в залежності від розвитку якої, що виражається у формулюванні вченими певних наукових теорій, змінюється і сам предмет тієї чи тієї науки (згадаймо у зв'язку з цим соссюрівське "точка зору визначає об'єкт"). Проте наукова свідомість змушена задовольнятися лише володінням відносною істиною, і в цьому сенсі НКС ніколи не буде тотожною об'єктивному світові, тому що "... знання людське назавжди приречене залишатися лише недосконалою вибіркою з безмежної складності світу" [Лосский 1995, с. 159]. На підтвердження цього постулату достатньо розглянути еволюцію фізичної частковонаукової картини світу, що інтегрує філософські та фізичні знання навколо єдиної стрижневої ідеї. Подолавши довгий шлях від картини світу вчених давнини (Аристотель, Евклід, Архімед, Клавдій Птоломей) через механістичну (Ньютон) і електромагнітну (Максвелл) картини світу до сучасної квантово-хвильової моделі світу, фізика ще неспроможна виробити цілісну теорію, яка б пояснила будову Всесвіту: теорія квантової механіки не поєднується з теорією відносності А. Ейнштейна. Таким чином, кожне нове

наукове знання ніби вступає у непримиренну суперечність з попереднім, заперечуючи його об'єктивність; разом з тим, жодна з наукових картин світу не може і навряд чи зможе претендувати на статус остаточного логічного знання внаслідок обмеженості людського пізнання. Що стосується мовної картини світу, їй притаманна поступальна еволюційність розвитку, при якому роль факторів мінливості належить не стільки новим знанням про світ, скільки соціальним умовам буття етносу, котрі постійно змінюються, привносячи у життя нові реалії, що вимагають вербалізації. Звичайна "наївна" свідомість, втілювана МКС, відбиває цілісне сприйняття світу людиною; вона оперує як логічним, так і алогічним знанням, яке часто-густо має міфологічний або релігійно-містичний характер. Тут насамперед слід згадати слова, що передають міфічні сутності, називають предмети та явища, які реально не існують, будучи породженими етнічною мовною свідомістю тих чи інших народів. Такі слова відбито в народному епосі, вони широко вживаються в міфах, легендах, переказах. У класичній греко-латинській міфології це *мінотавр*, *кентаври*, *химери*, *гарпії*, *сатири* тощо. Східнослов'янська міфологія пронизана образами добрих і злих духів: *берегині*, *домовий*, *дворовий*, *польовий*, *лісовик*, *болотниця*, *русалки*, *водяний*, *мавки*, *навь*, *мара*; казковими персонажами, такими, як райські *птаха-гамаюн*, *жар-птиця*, *птаха сирих*, *віщий птах каган*, чарівні *камінь алатир* і *меч-кладенець*, *злі перевертні*, *вовкулаки*, *упирі*, *Соловей-розбійник* тощо. Арабський фольклор подарував світу образ *килима-літака* (англ. *magic carpet*). У китайській космології багато уваги приділяється "чотирьом надприродним істотам" – *сі лінг*: дракону, єдинорогу, феніксу і черепаці. Серед них пріоритет належить *драконові* – *long*, магічній тварині, здатній як зменшуватися до розмірів дощового черв'яка, так і надмірно збільшуватися, заповнюючи собою весь простір між Небом і Землею.

Таким чином, наукова картина світу і мовна картина світу, взаємодіючи і взаємовпливаючи, існують у паралельних вимірах різних видів свідомості (наукової та мовної). Проте динамізм сучасного життя, пов'язаний зі стрімким розвитком високих технологій, сприяє зникненню чітких меж між "наивною, доннауковою" мовною і науковою картинами світу: "історична практика

людства неминуче призводить до все ширшого вторгнення наукового знання до сфери побутових уявлень, що відбиваються фактами мови, або до розширення сфери цих побутових уявлень за рахунок наукових понять" [Апресян 1995, т. 1, с. 299]. Загальнонаукова картина світу, яка відбиває сучасний стан наукових уявлень про світ, може бути підданою подальшій деталізації, внаслідок якого виокремлюватимуться частковонаукові або спеціальнонаукові картини світу: математична, біологічна, хімічна, правова тощо.

Колективна свідомість певного етнічного соціуму виступає неоднорідним явищем, адже вона залежить від соціальних характеристик свого узагальненого носія (вік, стать, професія), які можуть виступати критеріями класифікації та виокремлення певних картин світу: МКС підлітка, людей поважного віку; МКС жінки/чоловіка; МКС комп'ютерщиків, лікарів, фізиків-ядерщиків тощо.

Деякі автори вважають за доцільне виділяти картини світу за типом мовних засобів, що використовуються для її реконструкції (фразеологічна, пареміологічна, лінгвориторична КС) [Іванова 2002]. Такий підхід видається не зовсім виправданим з огляду на те, що МКС є певною цілісністю, що утворюється за допомогою різностратумних мовних одиниць.

Взаємодія *колективної мовної свідомості, реального світу і мови* як засобу репрезентації знання про світ призводить до формування особливого феномена – національно-мовної картини світу (національно-мовної моделі світу). За висловом В.І. Постовалової, картина світу жодною мірою не є стенограмою знання про світ, вона – "не дзеркальне відображення світу і не відкрите "вікно" у світ, а саме картина, тобто інтерпретація, акт світорозуміння ..., вона залежить від призми, крізь яку відбувається світобачення" [Постовалова 1988, с. 55].

Узагальнюючи всі наявні підходи до визначення даного поняття без заглиблення в їх детальний розгляд, прийmemo як "робоче" таке визначення: *НМКС (НММС) є виражене засобами певної мови світовідчуття і світорозуміння етносу, вербалізована інтерпретація мовним соціумом навколишнього світу і себе самого в цьому світі.*

3.3. ЧИННИКИ, ЩО ДЕТЕРМІНУЮТЬ ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛЬНО-МОВНИХ КАРТИН СВІТУ. СТРУКТУРА НАЦІОНАЛЬНО-МОВНИХ КАРТИН СВІТУ

Серед факторів, що детермінують онтологію національно-мовних картин світу (НМКС), слід назвати **реальний світ** (точніше, його фрагмент, даний етносові в безпосередньо-чуттєвому сприйнятті), а також **колективну етнічну свідомість**, яка зберігає досвід попередніх поколінь і відбиває реальний світ у поступальному процесі пізнання. До поля безпосередніх відчуттів етносу, чи, в термінах Б. Рассела, до поля його сенсibiliй потрапляло насамперед природне середовище етносу, а пізніше, в процесі історичного розвитку і самоідентифікації етносу – і матеріальне, рукотворне середовище. За влучним висловом Г.Д. Гачева, "національний образ світу є диктат національної природи в культурі..." [Гачев 1988, с. 431]. Національно-специфічні відчуття, матеріалізуючись у мовній тканині, породжували ту особливу для кожної мови субстанцію, яка в сучасній антропоцентричній лінгвістиці отримала назву національно-мовної картини світу (НМКС).

Логіка підказує, що центральною частиною НМКС є той єдиний поняттєвий базис людської свідомості, на якому і ґрунтується, в термінах Г. Вежбицької, "психологічна єдність людства". От як міркує з цього приводу відомий австралійський лінгвіст, автор теорії семантичних примітивів як універсальної метамови семантичного опису: *"Поряд з величезною кількістю понять, специфічних для даної культури, існують також деякі фундаментальні поняття, які підлягають лексикалізації в усіх мовах світу... Мовні та культурні системи значною мірою відрізняються одна від одної, але існують семантичні й лексичні універсалії, що вказують на спільний поняттєвий базис, на якому ґрунтуються людська мова, мислення і культура..."* [Вежбицкая 1996, с. 321 – 322]. Таким чином, спільний базис виступає центральною частиною НМКС, являючи собою набір мовних універсалій, які відбивають єдність різних мов і культур. Немає сумніву в тому, що ця частина НМКС є найменш цікавою для вченого, який прагне досліджувати національно-специфічні до-

мінанти мовної свідомості етносу, інкарновані мовними формами: адже національно-мовна специфіка виникає при проекції етно-специфічних нюансів світовідчуття, світоосмислення і світооцінки на єдиний логіко-поняттєвий каркас різних НМКС. Поєднання універсального з національним у мовній субстанції і створює "обличчя" національної ментальності, промальовуючи її у мовних формах.

Особливості концептуалізації "речового" світу мовою виявляються навіть у таких абстрактних семантичних категоріях, як модальність, каузація, оцінність, вторинне означування в метафоричній сфері мови. Відомий представник Московської семантичної школи О.В. Падучева зазначає в передмові до книги Г. Вежбицької "Язык. Культура. Познание": *"... мови суттєво відрізняються ступенем детальності розробки цілком абстрактних семантичних полів – таких, як ... агентивність, сфера емоційного... Та чи інша концептуалізація зовнішнього світу закладена в мові і не завжди може бути виведеною з відмінностей в "умовах її існування"* [Падучева 1996, с. 21]. Якщо фактори природного середовища етносу та його матеріальної культури виявляються нерелевантними щодо пояснення національно-специфічного у мовах, тоді "у гру" вступає фактор національного характеру або – ширше – національного менталітету, який є найважливішим компонентом колективної етнічної свідомості.

Могутнім генеруючим фактором для національно-мовних картин світу виступає етнічна культура як у своїй "матеріальній", так і в "духовній" іпостасях, що сприяє визначенню поняття "культура" через поняття "картина світу": *"Культура – це та частина картини світу, що відображає самосвідомість людини, яка історично змінюється в процесах особистісної чи групової рефлексії над ціннісно значущими умовами природного, соціального і духовного буття людини"* [Телия 1999, с. 18].

З'ясувавши дефініцію національно-мовної картини світу та основні фактори її породження, спробуємо дати класифікацію національно-специфічної лексики, яка відповідала б вимогам лінгвістики сьогодення. При цьому наголосимо на тому, що, *незважаючи на задіяність всіх мовних стратумів у творенні ідеального феномену, який здобув назву національно-мовної картини*

або моделі світу (НМКС, НММС), саме засоби лексико-фразеологічного мовного рівня виступають основними при моделюванні "обличчя" цієї ідеальної сутності.

Виходячи з дії факторів, які визначають різну концептуалізацію дійсності мовами (особливості зовнішнього середовища, що впливає на свідомість етносу; особливості самої колективної етнічної свідомості), лексика національної мови, що виступає головною частиною НМКС, може бути поділена на дві великі групи: 1) номени реальних об'єктів зовнішнього світу; 2) номени концептів колективної етнічної свідомості. Слова першої групи, у свою чергу, розпадаються на три підгрупи: 1а) номени, які позначають однопорядкові для різних мов поняття, відмінні за ступенем деталізації і змістовим наповненням значень; 1б) номени, що позначають специфічні, унікальні для даного мовного ареалу поняття (в термінах "старої" лінгвокраїнознавчої парадигми – безеквівалентна лексика); 1в) номени, що позначають близькі поняття різної *прототипової віднесеності* (в рамках лінгвокраїнознавчої теорії слова Є.М. Верещагіна та В.Г. Костомарова цю категорію номенів можна зіставити з еквівалентними словами з різним лексичним фоном) [Верещагин, Костомаров 1990, с. 11–41]. У другій групі лексики, зумовленій особливостями національної ментальності, можна виділити такі три підгрупи: 2а) культурно зумовлені слова-концепти, позначення абстрактних специфічних понять; 2б) номени, що містять оцінно-ціннісний конотативний компонент; 2в) слова, що належать до сфери міфічних категорій, породжених колективною свідомістю етносу.

Звернемося до характеристики групи 1а, пов'язаної з поняттям семантичного " картування " світу (semantic mapping), яке демонструє *неоднаковість логіко-поняттєвої категоризації дійсності різними мовами. Особливості семантичного " картування " в різних мовах виявляються в різному ступені конкретизації та деталізації значень слів, що позначають однакові поняття; в невідповідності змістових обсягів співвідносних понять; у незбігу меж між одиницями співвідносних семантичних полів; у наявності лексичних лакун.* У науковій літературі найпоширенішими прикладами різного членування об'єктивних сутностей виступають назви спорідненості, позначення кольорів, назви

тварин і птахів, назви частин тіла людини, номени одиниць часу тощо. Так, російському слову *ауст* в українській мові відповідають три лексичні одиниці: *чорногуз*, *лелека*, *бусол*. Російське слово *пальцы* (укр. пальці) в сучасній російській та українській мовах використовується для позначення пальців рук і ніг, тимчасом як в англійській, французькій, німецькій і шведській мовах функціонують дві лексеми – одна для позначення пальців на руці (англ. *finger*; фр. *doigt*; нім. *finger*; шв. *finger*), друга – для позначення пальців на нозі (англ. *toe*; фр. *orteil*; нім. *zehe*; шв. *tar*). У китайській мові немає лексем на позначення загальних понять брат, сестра, дядько, тітка. Зміст цих термінів спорідненості розподілений між такими лексичними одиницями: *ge* – "старший брат", *di* – "молодший брат", *jie* – "старша сестра", *mei* – "молодша сестра", *bofu* – "старший брат батька", *shufu* – "молодший брат батька", *jioufu* – "брат матері"; *yima* – "сестра матері", *guma* – "сестра батька". Співвідносні поняття різних мов часто не збігаються за семантичним обсягом і складом ЛСВ. Так, в українській і російській мовах ад'єктив *суспільний* (рос. *общественный*) своєю загальною семантикою вказує насамперед на макроформи суспільної діяльності людей: *суспільне життя* (рос. *общественная жизнь*), *суспільна думка* (рос. *общественное мнение*), *суспільні організації* (рос. *общественные организации*), *суспільна робота* (рос. *общественная работа*). Крім того, у вторинних значеннях цього слова акцентовано вже застарілу сему "власність колективу, а не приватної особи": *суспільне харчування* (рос. *общественное питание*), *суспільне майно* (рос. *общественное имущество*). Англійський перекладний відповідник *social* своєю загальною семантикою орієнтований на малі форми соціальної взаємодії: *social skills* – "здатність швидко знаходити контакт з людьми й успішно розвивати стосунки з ними"; *social graces* – (букв. "суспільна грація") – "гарні манери, доброзичлива поведінка"; *social life* – "розваги у колі друзів"; *social drinking* – "випивка разом із друзями"; *social disease* – евфемізм на позначення венеричного захворювання. У китайській мові ідея суспільного, колективного нерозривно пов'язана з ідеєю безкорисливого, правдивого і справедливого, причому в семантиці номена *gong* (перекладного відповідника лексеми *суспільний*) поняттю

справедливості й правди належить чільне місце, воно формує його первинну семантику: 1) *gong-yan* – "прямо висловлюватися"; "справедлива, правильна думка"; *gongzheng* – "справедливий, правильний"; 2) *gong-chan* – "державна (суспільна) власність"; *gong-jin* – "державні кошти"; *gongxing* – "суспільний, загальний". Апофеоз злиття ідеї суспільного з ідеєю справедливо-го увінчує стійкий вираз *gong-sheng-ming* – "справедливість породжує ясність" (дає можливість збагнути суть справи), який часто можна побачити біля входу до китайських державних установ. Мабуть, у випадку із семантикою поняття *суспільний*, дослідженого в міжмовному ракурсі, ми маємо справу не стільки з неоднаковим обсягом змісту співвідносних лексем, скільки із закріпленням за різномовними однорідними номенами змістової інформації різної логіко-ціннісної орієнтації, що зайвий раз підтверджує тезу про національну специфіку значень та універсальний характер понять. Семантичне " картування", тобто первинна лексикалізація понять, часто-густо пов'язане з проляганням меж між поняттями-корелятами в різних місцях просторово-часового континууму. Так, в українській та російській мовній свідомості поняття *удень* (рос. *днём*) асоціюється з проміжком часу від дванадцятої години дня до п'ятої вечора, тобто фокус цього часового концепту досить розмитий, визначений неточно. Інша картина в англійській мові: *in the afternoon* означає проміжок часу від дванадцятої до другої-третьої години дня. Китайська мова цей період доби категоризує дуже чітко: *xia wu* означає "о другій годині дня". Російське *утро* і український *ранок* імплікують період часу від четвертої ранку до дванадцятої години дня, а їхній англійський еквівалент *morning* членує часовий континуум інакше: англійський ранок дорівнює половині доби, позначаючи час від дванадцятої години ночі до дванадцятої години дня: *one o'clock in the morning* – "перша ніч", *two o'clock in the morning* – "друга година ночі", *three o'clock in the morning* – "третья година ночі", *four o'clock in the morning* – "четверта година ранку". Що стосується співвідношення ранку й ночі в китайській мові, тут можна висловити лише гіпотетичні судження, оскільки китайська мова не категоризувала номена *ніч* (кит. *ye*) як позначення нічного проміжку доби. Можна лише припустити,

що фокус китайського ранку вищий, ніж фокус "середньоевропейського ранку". Так, вже на початку шостої години ранку парки Тайбея (столиці Тайваню) наповнюються групами людей, які займаються традиційними китайськими гімнастиками – *qigong* і *taiquan*, крім того, обідати в Китаї прийнято з дванадцятої години дня до першої години, що також свідчить на користь існування "високого" фокусу ранку в китайському культурному ареалі.

Як видається, логіко-поняттєва концептуалізація дійсності різними мовами, чи *первинний семіозис, наслідком якого виступає семантичне " картування" (semantic mapping)*, що фіксує базисний словник тієї чи іншої мови, є вельми показовою для типолого-контрастивних, а не для лінгвокультурних студій: зіставлявані первинні найменування різних мов, відрізняючись ступенем деталізації та спеціалізації, характером вираження мовними засобами, все-таки не створюють особливого бачення світу. Первинні найменування є "цеглинками" універсального в національно-мовних картинах світу, вони висвітлюють не стільки етноспецифічні, скільки загальнолюдські параметри логіко-предметного членування світу мовами: "Хоч семантичне членування дійсності, що спостерігається в мовах, по суті є довільним, проте в багатьох випадках наявний яскравий паралелізм як між спорідненими, так і неспорідненими мовами" [Вейнрейх 1970, с. 164].

Розглянемо лексику групи 1б, яка традиційно вивчалася в межах лінгвокраїнознавства. Національно-специфічна лексика, що складає цю групу, своєю появою завдячує дії екстралінгвістичних факторів, що зумовили її розподіл за тематичними групами позначень явищ природи, назв страв національної кухні, найменувань предметів побуту (одягу, меблів, посуду), назв споруд, позначень зброї, найменувань різних сфер суспільно-економічного життя (релігія, освіта, судочинство, фінанси) тощо. Таким чином, позначення національно-специфічних реалій можуть бути виявлені в найрізноманітніших фрагментах лексичної системи мови, хоч, на наш погляд, **безеквівалентна лексика не створює системи**, виконуючи функцію етнокультурного квантування семантичного простору мови. Безеквівалентна лексика належить до периферії словникового складу мов, характе-

ризуючись низькою частотністю та низькою питомою вагою порівняно з "еквівалентною" лексикою (безеквівалентна лексика становить 3–7 % від загальної кількості частотних слів у мовах світу). Значна частина безеквівалентної лексики (БЕЛ) – архаїзми та історизми, тому опанування подібної лексики іноземцями неможливе без детального ознайомлення з природним і культурно-історичним середовищем етносу, мову й культуру якого вони вивчають. Наведемо декілька прикладів: укр. *галушки*, *вареники*, *куліш*, *борщ*, *товченка*, *щерб*, *верещака*, *таратута*, *узвар*, *паланиця*, *варенуха*, *спотикач*, *травняк*; *сорочка-вишиванка*; *писанка*; *бандура*; *булава*; *гетьман*, *кошовий*; рос. *щи*, *блины*, *пельмени*; *ушанка*, *валенки*, *тулуп*, *лапти*; *матрешка*; *сарафан*, *кокошник*, *косоворотка*; *балалайка*; *опричник*; англ. *crumpet* – "здобна перепічка з дірочкою з одного боку, яку їдять гарячою, поливши маслом"; *topiary* – "мистецтво фігурного підстригання садових дерев"; *gingham* – "смугаста чи картата бавовняна або лляна матерія, вироблена з фарбованого прядива"; *rochet* – "стихар із вузькими рукавами, парадна мантия англійських перів"; *fog* – "густий туман, дим чи пил, що стоять у повітрі"; *accolade* – "обряд посвячення в лицарі"; *regality* – "королівський суверенітет"; *tripos* – "іспит для отримання відзнаки в Кембриджі"; *streaming* – "розподіл учнів по паралельних класах з урахуванням їхніх здібностей"; *mod* – "член молодіжної групи в Англії шістдесятих років, представники якої вбиралися по-особливому, слухали духовну музику і їздили на моторолерах"; кит. *nian gao* (букв. "тістечка року") – круглі коричневі тістечка, які випікають на китайський Новий рік з рисового борошна із додаванням цукру; *mantou* (букв. "голова варвара") – особливі парові пельмені, які готують з борошна та м'яса, використовуючи спеціальну дріжджову закваску; *magua* – "куртка, яку одягають поверх китайського халата"; *li* – "китайська міра довжини, що дорівнює 0,5 км"; *sun* – "китайська міра довжини, що дорівнює 3,33 см"; *jin* – "китайська міра ваги, що дорівнює 600 г"; *dafu* – "чин середнього класу в давньому Китаї, сановник середнього класу; *zhuangyan* – "назва вченого ступеня у феодальному Китаї, який надавали після спеціальних іспитів"; *dianmao* – "переклик в урядових закладах старого Китаю, який тривав з 5 до 7 ранку", цей

відрізок часу також мав свою назву – *maoshi*. Як бачимо, однослівні одиниці вихідної мови мають неоднослівні відповідники, що розгортаються в широкую дефініцію у мові перекладу. Ці семантичні визначення виступають засобом заповнення існуючих лакун на рівні понять. Під лакунами в сучасному мовознавстві розуміють " ... розбіжності (незбіг) у різних способах існування мов і культур, які виявляються при їх зіставленні" [Сорокин, Марковина 1987, с. 163]. Відбиваючи специфіку тієї чи іншої лінгвокультурної спільності, лакуни певною мірою ускладнюють адекватне розуміння інокультурного тексту, через що й вимагають лінгвокраїнознавчих або культурологічних коментарів.

У випадку безеквівалентної лексики ми маємо справу з абсолютною лакуною, яку можна змістовно відновити в іншій мові лише описово. Чим більшою є "культурологічна відстань" між носіями вихідної мови і мови перекладу, тим більше коментарів вимагає заповнення лакун. Наведені різноматимичні приклади, вилучені з чотирьох мов, які обслуговують різні культурні ареали, об'єднує одна спільна риса: відсутність еквівалентів у мовах перекладу на концептуальному рівні, що призводить до відсутності лексичних еквівалентів.

Слова, об'єднані в групі 1б, якісно відмінні від слів групи 1а, оскільки мають іншомовні відповідники на концептуальному рівні, відрізняючись на рівні *прототипів*. Тут, гадаємо, доречно здійснити короткий екскурс у теорію прототипів для того, щоб висвітлити підґрунтя запропонованої нами класифікації лексики. Представники *прототипової семантики* (Л. Вітгенштейн, Дж. Лакофф, Дж. Джекендофф, Е.Р. Хайдер, Е. Рош), висуваючи ідею нечіткості й розмитості концептуалізованих мовою понять, висловлюють сумнів щодо справедливості "класичного підходу", усталеного в лінгвістиці ще з часів Аристотеля. Згідно з цим підходом, категорія кваліфікується як сутність, що має чітко окреслені межі, а член, що претендує на право належати до певної мовної категорії, повинен відповідати необхідним умовам, які є загальними для всіх членів даної категорії. Компонентний аналіз як метод дослідження значення слова виник і розвинувся саме у межах аристотелівської класичної теорії, використовуючи для тлумачення слів дефініції, що містять інварі-

ант поняття у вигляді семного набору компонентів значення. Замість компонентного аналізу прихильники прототипової семантики пропонують так званий *прототип* як *узагальнений ідеальний образ найближчого до досконалості представника певної категорії* (це може бути реальний об'єкт, характеристика, ситуація, реакція): "... наявне ... групування предметів навколо кожного з прототипів, але більшість цих предметів із самим прототипом не збігається" [Краткий словарь когнитивных терминов 1996, с. 141]. За даними американської дослідниці Е. Рош, яка проводила експерименти з інформантами, в категорії *bird* – "птахи" "...вільшанки й горобці оцінюються як кращі приклади птахів, ніж орли, пелікани, курки, страуси та пінгвіни" [Rosch 1975]. Е. Рош дійшла висновку, що в свідомості інформантів існує образ "справжнього птаха", який повинен вміти літати, не бути хижим, домашнім, вміти співати тощо. Центральні члени категорії¹ швидше розпізнаються і раніше запам'ятовуються, сприяючи засвоєнню інших членів категорії і створюючи основу для відповідних узагальнень [Там само]. Таким чином, *прототип* можна визначити як *ідеальний образ класу предметів, як певну ментальну репрезентацію "найтиповішого" представника цього класу*. Прототиповий підхід до категоризації понять мовою є особливо дієвим у тих випадках, коли розглядаються об'єкти, які сприймаються етносом безпосередньо, через що їх легко уявити. Питання про наявність прототипів у абстрактних поняттях, таких, як найменування емоційних станів і властивостей характеру людини на зразок: укр. *журба, щастя, кохання, сумління, щирість*; рос. *радость, горе, печаль; совесть, щедрость, порядочность*, англ. *anger, joy, disgust; sensitivity, selflessness*, видається досить дискусійним. На наш погляд, тут доречніше говорити про певні гештальтні структури емоційного знання, які існують у мовній свідомості етнічної особистості.

У разі наявності безеквівалентної лексики прототипи двох довільно обраних національно зумовлених реалій у порівнюва-

¹ На наш погляд, поняття "центральных членів категорії" є етнічно детермінованим. Незважаючи на поширеність горобців і вільшанок, зовсім не вони можуть отримати статус найтиповіших представників категорії "птахи" при проведенні експериментів за методикою Е. Рош, скажімо, в Африці або Новій Зеландії.

них культурах за жодних умов не можуть перетнутися, оскільки в одній із зіставляваних мов прототипу безеквівалентної одиниці взагалі не існує. Проте лексика з різним лексичним (пояснювальним) фоном уможлиблює екстраполяцію "рідного" прототипу, "свого" національно-специфічного образу концепту на ґрунт іншої мови й культури. У такому разі відносна подібність концептів стає повністю неадекватною на прототиповому образному рівні. Проілюструємо дане твердження. Викладачеві, який коли-небудь навчав російської мови іноземців ще в радянський період, важко не погодитися з тим, що останні досить часто використовували при спілкуванні між собою рідною мовою *варваризми*, включення з російської мови, причому ця тенденція була абсолютно не залежною від етнічного походження комунікантів і виявлялася буквально з перших місяців вивчення мови. Чому це відбувалося? Очевидно, в процесі ознайомлення з реаліями радянського життя іноземці починали відчувати неадекватність перекладних відповідників рідної мови тим поняттям, яким слід було дати назву в новій для них дійсності. У мовній свідомості комунікантів виникав конфлікт між "своїм" прототипом *гуртожитку* чи *їдальні* і тим ідеальним типовим образом відповідної реалії, який формувався в них у процесі акультурації, пристосування до нового культурно-мовного середовища. Різні прототипові образи при слові-стимулі *аптека* постануть в уяві у представників російсько-українського лінгвокультурного ареалу і представника китайської культури. У китайців прототиповий образ аптеки пов'язаний насамперед із закладом, де аптекар, який водночас є знавцем китайської традиційної медицини, індивідуально підбирає і відпускає ліки (переважно трави) пацієнту-покупцеві. Прототипи аптек західного зразка у китайця і, наприклад, українця також різні: у китайській аптеці можна придбати не лише ліки, а й пральний порошок, засіб від тарганів, рушники, ложки, ножі тощо. Подібних прикладів можна навести чимало: *частково еквівалентна лексика, тобто лексика з різним поняттєвим фоном, становить 93–94 % від загальної кількості найуживаніших слів мов світу.*

Звернемося тепер до характеристики слів – культурних концептів (у нашій класифікації це група 2а), які в будь-якій куль-

турі є специфічними виразниками національного характеру і того "модусу" сприйняття реального світу, що властивий даному етносу. Слова цього типу належать до абстрактних національно-специфічних мовних концептів, розуміння яких носіями іншої культури ускладнюється своєрідністю того культурно-історичного контексту, який ініціював їх появу в мові. Гадаємо, переклад може бути ефективним інструментом дослідження, який, з одного боку, акцентує етнокультурну специфіку слів – культурних понять у вихідній мові, а з другого – виявляє їхні квазікореляти в мові перекладу.

Групу 26 формують номени, у значенні яких наявний оцінно-ціннісний конотативний компонент. Зупинимось на понятті конотації, яке є основоположним для слів даної групи. Вивчення феномена конотації має тривалу історію як у зарубіжній, так і у вітчизняній лінгвістиці (див. розробку цього поняття такими вченими, як Л. Блумфільд, Л. Єльмслев, О.С. Ахманова, М.Г. Комлев, В.І. Говердовський). У радянській лінгвістиці 60-х – 70-х років конотацію розуміли як додаткове емоційне співзначення слова, яке надбудовується над основним, предметно-поняттєвим. У "Словнику лінгвістичних термінів" О.С. Ахманової знаходимо таке визначення конотації: "Додатковий зміст слова (чи виразу), його супутні семантичні або стилістичні відтінки, які накладаються на основне значення й служать для вираження різноманітних експресивно-емоційно-оцінних обертонів, які можуть надавати висловленню урочистості, жартівливості, невимушеності, фамільярності тощо" [Ахманова 1969, с. 203–204]. У радянській семасіології 70-х років здійснювалися численні спроби систематизації емоційних співзначень. Так, О.С. Ахманова розрізняла поняття інгерентної (внутрішньо притаманної слову поза контекстом) і адгерентної (тієї, що формується контекстом) конотації. Московський дослідник М.Г. Комлев виділяв уявлення, почуття, культурний компонент, компонент поля, рівень знання, світогляд як різні сфери конотації [Комлев 1969, с. 105–130]. В.І. Говердовський, визначивши близько двадцяти видів конотацій, відносить їх до трьох основних сфер: внутрішнього світу людини (експресивно-оцінний тип), мови (контекстний тип), зовнішньої щодо мови дійсності (історико-культурний тип) [Говердовський 1979,

с. 85]. Як бачимо, ще в радянський період сформувалося розуміння конотації як явища, що має спільний для носіїв мови характер, природа якого не обов'язково є суб'єктивною, що зумовлює важливість цього явища для комунікації в межах певного мовного соціуму і для міжкультурної мовної комунікації, оскільки "... слова із конотативним змістом ... завжди апелюють до певного досвіду людини, який виникає внаслідок її виховання у даній культурі" [Верещагин, Костомаров 1973, с. 78–79].

У межах когнітивної лінгвістики значення розглядається як певний психічний феномен, що являє собою концептуалізацію навколишнього світу людиною в мовній формі. При цьому конотативний компонент входить до ментальних структур, матриць знання, які локалізуються в мозку людини, а не "надбудовуються над основним значенням", що міститься будь-де, крім мозку Homo sapiens (у структурі знака, наприклад). Із сучасним "когнітологічним" розумінням онтології конотації перегукується її трактування М.Г. Комлевим. Ще в 60-і роки ХХ століття цей автор писав про створення конотації в процесі сприймання змісту слів-знаків. На думку вченого, конотація виникає і виводиться з невизначеної кількості вживань словоформ і має – як явище психічне (!) – певну нейрофізіологічну базу в мозку (!) людини. У процесі людського спілкування ці "конотативні" змісти типізуються і стандартизуються [Комлев 1969, с. 105–130].

До групи 2в належать слова зі сфери міфічних категорій (**міфони́ми**), породжених колективною свідомістю етносу. Слова, що передають міфічні сутності, називають предмети та явища, які реально не існують, породжені етнічною мовною свідомістю тих чи інших народів. Такі слова відбиті в народному епосі, широко вживаються в міфах, легендах, переказах. У класичній греко-латинській міфології це *мінотавр*, *кентаври*, *химери*, *гарпії*, *сатири* тощо. Східнослов'янська міфологія пронизана образами добрих і злих духів: *берегині*, *домовий*, *дворовий*, *польовий*, *лісовик*, *болотниця*, *русалки*, *водяний*, *мавки*, *навь*, *мара*; казковими персонажами, такими як райські *птах-гамаюн*, *жар-птиця*, *птах си́рин*, *віщий птах каган*, чарівні *камінь алатир* і *меч-кладенець*, злі *перевертні*, *вовкулаки*, *упирі*, *Соловей-розбійник* тощо. Арабський фольклор подарував світовому фольклорові

образ *килима-літака* (англ. *magic carpet*). У китайській космології багато уваги приділяється "чотирьом надприродним істотам" – *si ling*: дракону, єдиного ру, феніксу і черепаці. Серед них пріоритет належить *драконові* – *long*, магічній тварині, здатній як зменшуватися до розмірів дощового черв'яка, так і надмірно збільшуватися, заповнюючи собою весь простір між Небом і Землею. Китайський дракон, символізуючи владу, чоловічу силу і плодючість, у китайській національній свідомості виступає, радше, позитивним оцінним еталоном: *Long zhen hu dou* – букв. "Дракон бореться, тигр б'ється", образно – про запал у бою чи в будь-якому змаганні. Слід зауважити, що європейські, зокрема східноєвропейські, "аналоги" китайського дракона (наприклад, Змій-Горинич, Зміулан тощо) були засвоєні з протилежним аксіологічним знаком. Китайський аналог "європейського" міфічного *єдиного ру* має мало спільного з останнім. Так, у китайського *qi-lin* (єдиного ру) не один, а два-три роги, вкриті шерстю, тіло оленя, з білою риб'ячою лускою, а на ногах – по п'ять пальців. *Qi-lin*, за китайськими віруваннями, ніколи не наступить на що-небудь живе, навіть на траву, символізуючи добро і благодать. Його, як і китайського фенікса (*feng-huang*), можна побачити лише в ті часи, коли на Землі панують злагода і справедливість [Eberhard 1997, р. 303–304]. *Feng-huang* мало схожий на фенікса греко-латинської античності: у давньокитайських текстах він згадується з кінця другого тисячоліття до нашої ери. Втілюючи, як і єдиного ру, ідеї добра й людяності, *feng-huang* різними кольорами свого пір'я символізує п'ять найкращих людських чеснот: голова – доброчесність; крила – почуття обов'язку; спина – ритуально правильна поведінка; груди – людяність, шлунок – надійність.

3.4. ЕТНІЧНА КУЛЬТУРА ЯК ГЕНЕРУЮЧИЙ ЧИННИК УТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-МОВНИХ КАРТИН СВІТУ

Розглянемо специфіку взаємозумовлюючих зв'язків мови та культури. Проблема взаємодії мови та культури має в лінгвістичній науці тривалу історію наукового дослідження. Достатньо

згадати широковідомих у мовознавчій науці німецьких вчених І.Г. Гердера, В. фон Гумбольдта, братів Грімм, російських дослідників Ф.І. Буслаєва, О.М. Афанасьєва, українського філолога О.О. Потебню, американців Е. Сепіра та Б.Л. Уорфа. Не вдаючись до ґрунтовно вивченої історії питання, зосередимося на з'ясуванні кореляцій між цими складними феноменами. Однак спочатку необхідно визначити поняття культури в аспекті її змістових зв'язків із мовою, релевантних для цілей і завдань лінгвокультурологічних досліджень (як відомо, кількість визначень культури сягає за п'ятьсот одиниць) [Кармин 1997, с. 10]. Для цього потрібно певним чином редукувати (але не спростити!) поняття "культура", виділивши в ньому ті ознаки, які виявляються необхідними і достатніми для подібних досліджень. Природно, що при такому підході не можна задовольнитися надто загальними і досить туманними визначеннями на зразок: "культура – це творець, хранитель і передавач систем підсилення природних можливостей, необхідних для того, щоб користуватися цими системами" [Брунер 1977, с. 382]; культура як "... засіб позагенетичного передавання людських здібностей (якостей) від однієї людини до іншої" [Тарасов 1999, с. 34]; "культура – це структурована система змодельованої поведінки" [Ладо 1939, с. 50] тощо. Гадаємо, *різні культури являють собою контрастні, якісно відмінні погляди на одну й ту саму навколишню дійсність та досвід її людського пізнання, а вся внутрішня структура тієї чи іншої культури є відображенням цих якісних відмінностей у формі певних вихідних настанов, припущень і вірувань стосовно світу, знань, цінностей і природи людського "я", що виконують роль імпліцитних наказів у соціально-духовному житті суспільства: "... культура – система колективної пам'яті та колективної свідомості – водночас завжди є певною, єдиною для даного колективу, ціннісною структурою*" [Лотман, Успенский 1994, с. 219].

При такому розумінні культуру можна трактувати у ніцшеанському дусі "самореалізації людини", а мову – як найкоротший шлях до духовного світу людини, детермінованому в своєму розвитку й становленні певним типом культури. Нашому розумінню культури близьке визначення В.М. Телія: *"... культура – це особливий тип знання, що відбиває відомості про рефлексивне самопізнання людини в процесі її життєвої практики"* [Телія 1999, с. 18].

3.5. СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ "МОВА" ТА "КУЛЬТУРА"

Яким чином мова та культура (в окресленому значенні) пов'язані між собою і чи пов'язані взагалі? На початку ХХ століття Е. Сепір вказував на "внутрішню непов'язаність мови та культури", на відсутність "справжньої причинної залежності між культурою і мовою", наполягаючи на чіткому розмежуванні цих понять: "Культуру можна визначити як те, *що дане суспільство робить і думає*. Мова ж є те, *як думають*" [Сепір 1993, с. 193]. Проте він все-таки зауважує: *"Якби можна було показати, що в культурі, незалежно від її реального складу, є властива їй вроджена форма, низка певних контурів, ми б мали в культурі щось, що могло б слугувати підставою для порівняння з мовою і, мабуть, засобом для зв'язку з нею. Але доки нами не виявлені такі суто формальні сторони культури, краще буде, якщо ми визнаємо розвиток мови і розвиток культури незіставними, взаємно не пов'язаними процесами"* [Там само, курсив мій – І.Г.]. Здається, що на початок ХХІ століття завдання опису "контурів культури" вже завершено, більше того, порівняння конкретної національної культури і конкретної національної мови "... виявляє певний ізоморфізм їхніх структур у функціональному і внутрішньоєрархічному плані" [Толстой 1995, с. 16]. Мовні та культурні страти можуть утворювати паралельні ряди: літературна мова ⇔ елітна культура; просторіччя ⇔ "третя культура"; наріччя, говірки ⇔ народна культура; арго ⇔ традиційно-професійна культура, для характеристики яких можна використовувати однаковий набір дистинктивних ознак: 1) нормованість – ненормованість; 2) наддіалектність – діалектність; 3) відкритість – закритість (сфери, системи); 4) стабільність – нестабільність [Там само, с. 17]. Крім того, *структура культури і структура мови подібні за наявністю в них стилю, жанру, явищ синонімії, омонімії, полісемії*. Доцільно говорити також про явище "культурної диглосії", тобто про належність носія культури до двох і більше культур (у лінгвістиці – білінгвізм і полілінгвізм). У діахронії можливі процеси взаємодії, нашарування культур (явища культурних субстратів, адстратів і суперстратів), які можна зіставити з аналогічними процесами у

мовній сфері (вони мають ті самі позначення і в лінгвістиці) [Див. детальніше Толстой 1995, с. 15–26].

Вихідне положення про певний ізоморфізм мови та культури є базовим також для тих досліджень, які використовують однаковий категоріальний апарат для опису цих явищ. Вдалим можна вважати досвід зіставного (порівнюють американська та іспанська культури) лінгвокультурологічного дослідження в термінах форми, значення та дистрибуції у Р. Ладі [Ладі 1989, с. 32–62].

Очевидно, що при такому підході мова розглядається як суверенний культурі феномен, як певне автономне щодо культури утворення. Висловлення акад. Д.С. Лихачова про співвіднесеність мови та культури свідчить саме про таке осмислення зв'язків між цими двома феноменами: "мова нації є сама по собі стислим, якщо хочете, алгебраїчним вираженням усієї культури нації" [Лихачёв 1993, с. 7]. Дійсно, мова виступає дзеркалом культури певного етносу, відображаючи не лише фрагмент реальної дійсності, даний етнічній спільноті у безпосередньому сприйнятті, а й образ життя, світобачення і світовідчуття, національний характер, темперамент, систему цінностей, словом, – менталітет народу, його суспільну самосвідомість у цілому: "Мови – це ієрогліфи, в які людина вміщує світ і свою уяву" [Гумбольдт 1985, с. 349].

Мова може розглядатися і як складова, інтегративна частина культури, оскільки "... не існує ... поза культурою, тобто поза соціально успадкованою сукупністю практичних навичок та ідей, що характеризують наш спосіб життя" [Сепір 1993, с. 185]. У такій іпостасі ми можемо розглядати мову як одну з форм збереження культури та її знаряддя. Мова як форма зберігання культури виступає скарбницею культурних цінностей етносу та засобом їх трансляції у майбутнє. З одного боку, вона відображає підсвідомі інтуїції народу – свого носія – про навколишній світ, з другого – зберігає пам'ять про значні історичні події в житті етносу.

Однак мова є не тільки речизмом, по якому "плине" культура : мова – знаряддя культури, її духовний інструмент, що формує свого носія, нав'язує останньому зафіксоване у мовних формах бачення світу, визначає образ мислення й почуттів користувача мови. Вона виступає регулятором сприйняття світу своїми носі-

ями, надаючи останнім певну сітку значущих категорій, крізь яку фільтрується досвід буття: "Ми бачимо, чуємо і будуємо весь наш чуттєвий досвід саме так, а не інакше, значною мірою тому, що мовні звичаї нашого суспільства сприятливі для вибору певної інтерпретації" [Сепир 1993, с. 161–162]. Опановуючи мову, людина "вимушено" засвоює закладену в мовні семантичні матриці інформацію про світ, побут, спосіб життя, стосунки між людьми, що зумовлює формування її культурної самосвідомості та національно-культурної ідентичності. У контексті вивчення цієї іпостасі зв'язку між мовою та культурою логічно припустити, що успіх міжкультурного спілкування знаходиться у прямо пропорційній залежності від ступеня близькості (генетичної і типологічної) мов, які обслуговують певні культури.

Мова в багатстві своїх форм і значень містить ключі до таємниць розумового універсуму певної культури, до пізнання способу мислення народу, особливостей менталітету її носіїв; дає можливість простежити, "... якою "сіткою координат" даний народ "уловлює" світ і, відповідно, який космос (у давньому значенні цього слова: як "устрій світу, світопорядок") вибудовується перед його очима. Цей особливий "поворот", у якому буття постає даному народові, – і становить національний образ світу" [Гачев 1988, с. 44]. Національний образ чи модель світу московський дослідник Г.Д. Гачев розуміє як особливу структуру співвідношення загальних для всіх народів елементів, при дослідженні якої слід виходити з "гіпотези презумпції нерозуміння", перетворюючи свій розум на *tabula rasa* і по можливості паралізуючи звичні схеми власного світосприйняття [Там само, с. 45]. Із запропонованою Г.Д. Гачевим презумпцією нерозуміння при дослідженні нерідної культури важко не погодитися: людська психіка кваліфікує як щось неприйнятне та недосконале те, що не вміщується у звичні для етнічного індивідуума параметри образу світу. Вже античні автори, описуючи інші народи (наприклад, Геродот, Полібій) насамперед виділяли незвичну ознаку, незалежно від того, яких аспектів життя народу вона стосувалася [Королєв 1979, с. 39]. Не вписуючись у звичну для етнічної групи картину світу, ця ознака абсолютизувалася як щось абсолютно неприйнятне: "*У первісному суспільстві "ми" –*

це завжди люди в прямому розумінні слова, тобто люди взагалі, тимчасом як "вони" – не зовсім люди" [Поршнев 1971, с. 82]. У східнослов'янських міфах і легендах народи далеких невідомих земель зображувалися в досить несимпатичному вигляді. Амазони уявлялися фантастичними істотами з темним сердитим обличчям, озброєні списом і луком зі стрілами, а люди дівія (найімовірніше, жителі Індії) поставали в уяві східних слов'ян крилатими багатоголовими монстрами зі звірячими або пташиними головами і ногами [Персонажи славянской мифологии 1993, с. 9, 110]. Представники інших народів здобували негативні характеристики не лише на рівні міфологічного, а й мовного мислення: рос. *Немечина хитрая, безверная, басурманская*; *У француза ножки тоненьки, душа коротенька; Суций итальянец* (тобто "пройдисвіт"); *Грек скажет правду однажды в год*; *Татарин – свиное ухо* [Даль 1984, с. 272]; укр. *Обідраний, як швед* [УНПП 1963, с. 206]; англ. *double Dutch* (букв. "подвійна голландська мова") – "щось незрозуміле чи безглузде; нісенітниця"; *Dutch comfort/consolation* (букв. "голландська втіха") – "слабка втіха"; *Dutch courage* (букв. "голландська хоробрість") – "хоробрість п'яного" [Favourite English Proverbs and Sayings 2001, с. 33].

3.6. ЕТНОЦЕНТРИЗМ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТА МОВНИЙ ФЕНОМЕН

Явище *етноцентризму* полягає не лише в тому, що за колективними уявленнями всі пріоритети надаються своїй етнічній групі, а й в "ефекті призми", тобто в тенденції оцінювати поведінку, особливості характеру, звичаї та звички інших народів крізь призму своєї етнічної системи цінностей: "представники будь-якої культури звичайно вважають свій спосіб дії та розуміння навколишнього світу, свої форми і значення правильними. Тому, коли в іншій культурі використовуються інші форми і значення, це неправильно. З цієї самої причини, коли яка-небудь культура переймає певну модель поведінки в іншій культурі,

остання розцінює наслідування як щось хороше і правильне" [Ладо 1989, с. 56–57].

Розглянемо деякі приклади. У межах американської культури *свистіння* є емоційною формою вираження схвалення, так само як і аплодисменти. Для російської та української культур характерні негативні конотації цього факту (свист Солов'я-розбійника, освистування поганих акторів, ораторів та гравців, рос. *свистеть* – у значенні просторічного забарвлення – "казати неправду, розповідати небилиці", повір'я про те, що свистіння може призвести до втрати грошей – рос. прост. *свистеть в кулак, свистит в кармане, ищи свищи*; укр. прислів'я: *Не свисти, а то в твоєї жінки буде дурний чоловік*).

Ще декілька прикладів. Українцю, що вперше відвідав Китай, китайці можуть видатися млявими, байдужими, інертними, малоемоційними, що значною мірою підсилює культурний шок від зустрічі з такою самотньою культурою, якою є культура китайська. Насправді це не так, просто, як йдеться у китайській приказці, "китаєць подібний до термоса", його з дитинства привчають стримувати, вгамовувати, приховувати свої почуття, як того вимагають вікові звичаї китайської культури. Одного разу авторові цих рядків довелося приймати у викладацькому офісі Тамканського університету (Тайвань) американського колегу. Щоб бесіда була жвавішою, я вирішила запропонувати йому каву, і тут стався культурно-інформаційний збій, специфіку якого я збагнула лише через деякий час. Мій співрозмовник із жахом подивився на кількість розчинної кави, яку я поклала у чашку, і попросив не класти йому так багато, на що я, демонструючи широту загадкової слов'янської душі, відповіла: *"I am not that economical"* – *"Я зовсім не така економна"*. Бідний американець, який, на своє нещастя, був джентельменом, не став удаватися до культурних нюансів, погодився з моїм розумінням речей і випив зі скорботним обличчям каву по-українськи. Лише потім я дізналася, що прототипова американська кава являє собою невиразний водянистий напій, який не має нічого спільного з прототиповою "українською кавою".

Етноцентризм, присутній у колективних уявленнях про пріоритетність своєї етнічної групи, а також у тенденції до оціню-

вання якостей інших народів крізь призму своєї етнічної системи цінностей, має бути повністю нейтралізованим на індивідуально-етнічному авторському рівні, якщо розпочато міжкультурне зіставне дослідження.

Повертаючись до проблеми співвідношення мови та культури, хотілося б навести слова Ю.М. Лотмана: "людина приречена жити в культурі так само, як вона живе у біосфері" [Лотман 1992, с. 9], з чого логічно випливає: *мова, що обслуговує ту чи іншу культуру, відтворює насамперед образ носія цієї культури та мови – образ етнічної мовної особистості. Самореалізуючись у численних актах мовної словотворчості, етнічна людина задає певні параметри квантування ментально-культурного простору мови, характер яких детермінується особливостями її сприйняття та оцінки світу. Номінативні та пропозиційні акти, що матеріалізуються в національно-мовних формах, можуть дати ключ до розуміння того, у який саме спосіб культура включена до мови, на яких контрапунктах культурна семантика найінтенсивніше взаємодіє з мовною. Яскрава самотність тих частин національно-мовних картин світу, які виступають носіями національної специфіки, змушує деяких вчених наполягати на "непроникливості" НМКС для іномовної свідомості [Корнилов 1999, с. 145]. Цей погляд сягає своїм корінням "закону різноманіття національних культур", який було запропоновано ще у 20-х роках ХХ століття М.С. Трубецьким. На думку цього автора, дія закону ускладнює спілкування представників різних народів, а "... якщо між культурами наявні великі відмінності, воно стає зовсім неможливим" [Трубецкой 1995, с. 330]. Однак такий підхід, зважаючи на реалії глобалізації початку ХХІ століття, коли "діалог культур" став нагальною потребою життя людства, видається занадто песимістичним і дещо застарілим.*

Не можна не погодитися з Е. Сепіром, який заперечував існування "загальної кореляції" між культурним типом і структурою мови: "... дуже рідко вдається встановити, яким чином та чи інша культурна риса вплинула на базову структуру мови..." [Сепир 1993, с. 242; курсив мій – І.Г.]. Проте якщо конкретизувати поняття "мовної структури", розуміючи під ним певні фонетичні, морфологічні, лексичні, синтаксичні, функціонально-комуні-

кативні *особливості* тієї чи іншої мови, то системно-мовні та прагматико-дискурсивні кореляції з національним світобаченням, світовідчуттям та світоосмисленням як складовими феномена національної ментальності можуть постати цілком релевантними і коректними.

Словник термінопонять

Національно-мовна картина (модель) світу (НМКС – НММС) є виражене засобами певної мови світовідчуття і світорозуміння етносу, вербалізована інтерпретація мовним соціумом навколишнього світу і себе самого в цьому світі.

Наукова картина світу – виражене засобами певної мови наукове знання про світ, яке по суті має інтернаціональний характер, проте за формою втілення виступає національно зумовленою сутністю.

Культура – сукупність матеріальних та духовних здобутків певної людської спільноти, які визначають психо-поведінкові стереотипи, притаманні представникам цієї спільноти та, в кінцевому рахунку, загальний рівень розвитку того чи того суспільства.

Прототип – ідеальний образ класу предметів, певна ментальна репрезентація "найтиповішого" представника цього класу, притаманна тому чи тому етнічному колективу.

Міфоніми – слова наразі з "пустим денотатом", нереферентні імена, джерелом породження яких виступають давні уявлення про світ та його мешканців.

Етноцентризм – використання понятійно-ціннісної системи певної культури в якості еталону оцінки іншої культури.

Етнофаулізм – крайні вияви етноцентризму, що імплікують шовінізм та оперування негативними стереотипами.

Список основної літератури

1. *Апресян, Ю.Д.* Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37–67.
2. *Ахманова, О.С.* Словарь лингвистических терминов / Ольга Сергеевна Ахманова. – М. : Сов. энциклопедия, 1969. – 605 с.

3. *Вежбицкая, А.* Язык. Культура. Познание / Анна Вежбицкая. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.
4. *Вежбицкая, А.* Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики / Анна Вежбицкая. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 272 с.
5. *Вейнрейх, У.* О семантической структуре языка / У. Вейнрейх // Новое в лингвистике. Вып. 5.: Языковые универсалии. – М.: Прогресс, 1970. – С. 163 – 249.
6. *Верещагин, Е.М.* Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – С. 68–80.
7. *Верещагин, Е.М.* Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 233 с.
8. *Голубовська, І.О.* Етнічні особливості мовних картин світу / Ірина Олександрівна Голубовська. – К. : Логос, 2004. – 284 с.
9. *Караулов, Ю.Н.* Общая и русская идеография / Юрий Николаевич Караулов. – М. : Наука, 1976. – 355 с.
10. *Комлев, Н.Г.* Компоненты содержательной структуры слова / Н.Г. Комлев. – М. : Изд-во МГУ, 1969. – 191 с.
11. *Корнилов, О.А.* Языковые картины мира как производные национальных менталитетов / Олег Александрович Корнилов. – М. : Изд-во МГУ, 1999. – 341 с.
12. *Лихачев, Д.С.* Концептосфера русского языка / Д.С. Лихачев // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – М. : Наука, 1993. – Т. 52. – № 1. – С. 3–9.
13. *Постовалова, В.И.* Картина мира в жизнедеятельности человека / В.И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – 1988. – С. 8 – 69.
14. *Сепир, Э.* Избранные труды по языкознанию и культурологии / Эдвард Сепир. – М. : Прогресс, 1993. – 656 с.
15. *Слухай, Н.В.* Художественный образ в зеркале мифа этноса: М. Ермонтов, Т. Шевченко. – К., 1995. – 486 с.
16. *Снитко, Е.С.* Внутренняя форма номинативных единиц. – Львов : Изд-во "Світ". – 186 с.
17. *Сорокин, Ю.А.* Проблема понимания "чужой" культуры и способы устранения лакун в тексте / Ю.А. Сорокин, И.Ю. Морковина // Русское слово в лингвострановедческом аспекте: Межвуз. сб. науч. работ. – Воронеж, 1987. – С. 160–167.

18. *Телия, В.Н.* Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира / В.Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – С. 173–204.
19. *Телия, В.Н.* Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры / В.Н. Телия // Фразеология в контексте культуры. – М. : Языки русской культуры, 1999. – С. 13–24.
20. *Тищенко, О.В.* Обрядова семантика у слов'янському мовному просторі / О.В. Тищенко. – К. : КДЛУ, 2000. – 237 с.
21. *Уфимцева, А.А.* Роль лексики в познании человеческой деятельности и формировании языковой картины мира / А.А. Уфимцева // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – С. 108–140.
22. *Eberhard, W.* Times Dictionary of Chinese Symbols / W. Eberhard. – Singapore : Federal Publications, 1997. – 332 p.
23. *Rosch, Heider E.* Universals and Cultural Specifics in Human Categorization / E. Heider Rosch // Crosscultural Perspectives on Learning. – N.Y. : Wiley, 1975. – P. 177–206.

Список додаткової літератури

1. *Брунер, Дж.* Психология познания / Дж. Брунер. – М. : Прогресс, 1977. – 412 с.
2. *Брутян, Г.А.* Язык и картина мира / Г.А. Брутян // Науч. докл. высш. шк. Философск. науки. – 1973. – № 1. – С. 108–111.
3. *Буніятова, І.Р.* Еволюція гіпотаксису в германських мовах (IV–XIII ст.) / Ізабелла Рафаїлівна Буніятова. – К. : Видавничий центр КНЛУ. – 2003. – 327 с.
4. *Вайсгербер, Л.* Родной язык и формирование духа / Лео Вайсгербер. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – 224 с.
5. *Верещагин, Е.М.* Лингвострановедческая теория слова / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – М. : Русский язык, 1980. – 320 с.
6. *Гачев, Г.Д.* Национальные образы мира. Общие вопросы / Георгий Дмитриевич Гачев. – М. : Сов. писатель, 1988. – 445 с.
7. *Гачев, Г.Д.* Национальные образы мира. Космо-Психо-Логос / Георгий Дмитриевич Гачев. – М. : Прогресс-Культура, 1995. – 480 с.
8. *Гетц, Г.В.* Изучение ментальностей: взгляд из Германии / Г.В. Гетц // Споры о главном : сб. ст. – 1993. – С. 58–64.

9. *Говердовский, В.И.* История понятия коннотации / В.И. Говердовский // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1979. – № 2. – С. 83–86.
10. *Голубовская, И.А.* Тип культуры в зеркале языка // *Studia Linguistica*. – Vol. III, 2009. – С. 53–60.
11. *Гумбольдт, фон В.* Язык и философия культуры / Вильгельм фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 451 с.
12. *Гумбольдт, фон В.* Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 2000. – 400 с.
13. *Гуревич, А.Я.* От истории ментальностей к историческому синтезу / А.Я. Гуревич // Споры о главном : сб. ст. – 1993. – С. 16–29.
14. *Даль, В.И.* Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / Владимир Иванович Даль. – М. : Русский язык, 1989. – Т. 2. – 779 с.
15. *Иванова, Е.В.* Пословичные картины мира (на материале английских и русских пословиц) / Елизавета Васильевна Иванова. – СПб. : СПбГУ, 2002. – 160 с.
16. *Кармин, А.С.* Основы культурологии: морфология культуры / А.С. Кармин. – СПб. : Изд-во "Лань", 1997. – 512 с.
17. *Касевич, Б.В.* Языковые структуры и когнитивная деятельность / Б.В. Касевич // Язык и когнитивная деятельность. – М. : Наука, 1989. – С. 8–18.
18. *Колесов, В.В.* Язык и ментальность / Владимир Викторович Колесов. – СПб. : Петербургское востоковедение, 2004. – 240 с.
19. *Королёв, С.И.* Психологическая ориентация в этнопсихологии / С.И. Королёв // Психологические механизмы регуляции социального поведения. – М. : Наука, 1979. – С. 20–43.
20. *Коул, М.* Культурно-историческая психология: наука будущего / Майкл Коул. – М. : Когито–Центр, 1997. – 432 с.
21. *Красных, В.В.* "Свой" среди "чужих": миф или реальность? / Виктория Владимировна Красных – М. : Гнозис, 2003. – 375 с.
22. *Краткий словарь когнитивных терминов* / [ред.-сост. Е.С. Кубрякова]. – М. : МГУ им. М. В. Ломоносова, 1996. – 200 с.
23. *Кун, Т.* Структура научных революций / Томас Кун. – М. : Прогресс, 1977 – 300 с.
24. *Ладо, Р.* Лингвистика поверх границ культур / Р. Ладо // Новое в зарубежной лингвистике. Контрастивная лингвистика. – Вып. XXV. – М., 1989. – С. 32–62.
25. *Логический анализ языка. Образ человека в зеркале языков и культур.* – М. : Индрик, 1998. – 424 с.

26. *Лотман, Ю.М.* Избранные статьи / Ю.М. Лотман. – Таллинн : Александра, 1992. – Т. 1: Статьи по семиотике и типологии культуры. – 479 с.
27. *Лотман, Ю.М.* Роль дуальных моделей в динамике русской культуры (до конца 18 века) / Ю.М. Лотман, Б.А. Успенский // [В кн.: Б.А. Успенский. Избранные труды]. – М., 1994. – Т. 1. – С. 219–253.
28. *Лосский, Н.О.* Чувственная, интеллектуальная и мистическая интуиция / Н.О. Лосский [Сост. А.П. Поляков]. – М. : Республика, 1995. – 400 с.
29. *Минский, М.* Фреймы для представления знаний / М. Минский. – М. : Энергия, 1979. – 152 с.
30. *Михайлова, О.Г.* Ономастичні реакції на античні міфонімі-стимули: лінгвокультурологічний аналіз // *Studia Linguistica*. – Vol. III, 2009. – С. 205–209.
31. *Морковкин, В.В.* Язык как проводник и носитель знания / В.В. Морковкин, А.В. Морковкина // *Русский язык за рубежом*. – 1997. – № 1–2. – С. 44–53.
32. *Падучева, Е.В.* Феномен Анны Вежбицкой / Е.В. Падучева // Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996. – С. 5–32.
33. *Персонажи* славянской мифологии / [Сост. А.А. Кононенко, С.А. Кононенко]. – К. : Корсар, 1993. – 224 с.
34. *Письменна, Ю.О.* Образ "розумного" в контексті морально-ціннісної концептуалізації світу різномовними етносами // *Studia Linguistica*. – Vol. III, 2009. – С. 263–267.
35. *Поршнев, Б.Ф.* Социальная психология и история / Б.Ф. Поршнев. – М. : Наука, 1979. – 232 с.
36. *Супрун, А.Е.* Принципы сопоставительного исследования лексики / А.Е. Супрун // *Методы сопоставительного исследования языков*. – М., 1988. – С. 26–31.
37. *Тарасов, Е.Ф.* Язык как средство трансляции культуры / Е.Ф. Тарасов / *Фразеология в контексте культуры*. – М. : Языки русской культуры, 1999. – С. 34–37.
38. *Толстой, Н.И.* Язык и культура / Н.И. Толстой // *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*. – М. : Изд-во "Индрик", 1995. – С. 15–26.
39. *Трубецкой, Н.С.* История. Культура. Язык / Н.С. Трубецкой. – М. : Прогресс-Универс, 1995 – 800 с.
40. *Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період*. – К. : Держ. вид-во худ. літ-ри, 1963. – 791 с.

41. Уфимцева, А.А. Лексическое значение: принципы семасиологического описания лексики / А.А. Уфимцева. – М. : Наука, 1986 – 360 с.
42. Чесноков, П.В. Логические и семантические формы мышления как значение грамматических форм / П.В. Чесноков // Вопросы языкознания. – 1984. – № 5. – С. 3–13.
43. Trier, I. Ausätze und Vorträge zur Wertfeldtheorie / Hrsg. Von Antony van der Lec, Oscar Reichman. – Hague; Paris : Mouton, 1973. – 216 s.
44. *Favourite English proverbs and sayings* = Улюблені англійські прислів'я і приказки: 500 висловів / [Упоряд. Б.М. Ажнюк]. – К. : Криниця, 2001. – 80 с.
45. *Studia Linguistica*. Збірник наукових праць / Відп. ред. І.О. Голубовська. – Vol. V (I, II), 2011. – С. 188–318.

Контрольні запитання та завдання

1. Охарактеризуйте історію становлення поняття "мовна картина світу".
2. Поясніть, у чому полягає "вузьке" та "широке" розуміння поняття "мовна картина світу".
3. У працях яких учених XIX і XX століть можна зустріти метафору "картина світу"?
4. Як слід тлумачити поняття "картина світу" за В.І. Постова-ловою?
5. Визначте типологію картин світу за О.О. Корніловим.
6. З'ясуйте співвідношення мовної та наукової картин світу.
7. Які типи картин світу виділяються сучасними науковцями?
8. Охарактеризуйте погляди А. Вежбицької та В. Телії щодо "мовної картини (моделі) світу".
9. Чому національна мова є найважливішим етногенним фактором, по суті, головним засобом "етнічної соціалізації" індивідуума?
10. Взаємодія яких факторів зумовлює формування особливого феномена – національно-мовної картини (моделі) світу?
11. Надайте визначення поняттю "національно-мовна картина (модель) світу".
12. Визначте чинники, що детермінують феномен національно-мовних картин світу.
13. Охарактеризуйте структуру національно-мовних картин світу.
14. Які фактори зумовлюють виникнення національно-мовних картин світу?

15. На які групи можна поділити культурно заангажовану лексику національної мови? Дайте характеристику кожній з них. Наведіть власні приклади.

16. Надайте визначення поняттю "прототип".

17. Як визначає поняття "конотація" О.С. Ахманова?

18. Які види конотацій виділяють М.Г. Комлев та В.І. Говердовський?

19. У чому полягає специфіка взаємодії мови та культури? Як пов'язані ці два феномени між собою?

20. Який вчений свого часу вказував на "внутрішню непов'язаність мови та культури"? Чому він так вважав?

21. Як Ви розумієте явище "культурної диглосії"?

22. Надайте визначення поняттю "етноцентризм". Наведіть приклади, які б демонстрували явище етноцентризму.

23. Чи погоджуєтесь Ви із думкою деяких учених про "непроникливість" національно-мовної картини світу для іншомовної свідомості?

Лекція 4

ЛЕКСИЧНА СИСТЕМА МОВИ В ПОНЯТТЯХ І ТЕРМІНАХ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ У МОВОЗНАВСТВІ

ПЛАН

1. Системність лексики як відкриття вітчизняної лінгвістики останньої третини ХХ століття. Методологія радянського мовознавства.
2. Теорії лексичного значення як концептуальні уявлення про його природу й сутність.
3. Ономазіологічний та семасіологічний підходи до вивчення лексики.
4. Формальне та семантичне варіювання лексеми. Лексема, семема, сема. Виділення лексико-семантичних варіантів багатозначної лексеми.
5. Структура лексико-семантичної системи мови.
6. Семантичне поле як спосіб здійснення системних зв'язків у лексиці.
7. Семантичні універсалії.

4.1. СИСТЕМНІСТЬ ЛЕКСИКИ ЯК ВІДКРИТТЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЛІНГВІСТИКИ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ. МЕТОДОЛОГІЯ РАДЯНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

Справжній вибух інтересу до лексики як системно організованої сутності відбувся у 70–80-х роках минулого століття, ко-

ли увага науковців-лінгвістів зосередилася на доведенні постулату системності лексичного рівня мови, яку намагалися унаочнити через виділення "полів" різного роду. Якщо системність фонологічного рівня мови не викликала на той час аніяких питань і була вже аксіомою мовознавства, існування системної упорядкованості на лексичному мовному ярусі визнавали не всі вчені. І це не дивно, адже виявити системні зв'язки у лексиці будь-якої мови надзвичайно складно. Це пояснюється кількома причинами: 1) великою кількістю складових елементів – лексичних одиниць; 2) відкритим характером лексичної системи (це найвідкритіша з-поміж інших мовних систем); 3) динамізмом цієї системи, який виникає внаслідок семантичної мобільності лексем, їхньої здатності до семантичних зсувів. За даними московського дослідника П.М. Денисова, індивідуальний запас слів пересічної людини складає приблизно 30000 слів, загальноновживана лексика літературної мови сягає 300000 одиниць, а якщо до цієї кількості додати спеціальні терміни, що використовуються у різних галузях людського знання та діяльності, число лексичних одиниць зростає до мільйона. Французький мовознавець А. Мартіне не бачив системності у лексиці, англійський мовознавець С. Ульман вважав системними тільки деякі лексичні шари. Тим не менше, думки щодо системності лексики зустрічаємо у О.О. Потебні, М.М. Покровського, Л.В. Щерби. Заслуга щодо обґрунтування системності на лексичному мовному щаблі належить насамперед німецьким мовознавцям: К. Мейєру, Й. Тріру, Г. Іпсену, В. Порцигу та ін. Їхні ідеї були розвинуті у вітчизняному мовознавстві такими лінгвістами, як О.І. Смирницький, О.С. Ахманова, В.В. Виноградов, Ю.М. Караулов, В.Г. Гак, Д.М. Шмельов, А.А. Уфимцева, Е.М. Меднікова, Е.В. Кузнецова, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, Ж.П. Соколовська та багатьма іншими.

Слід відзначити велику роль у становленні системного підходу до вивчення лексики словника Р. Халліга та В. Вартбурга, схему структури якого наводять у своїх працях В.В. Морковкін [Морковкин 1970], Ю.С. Степанов [Степанов 1975], Ю.М. Караулов [Караулов 1976]. За Р. Халлігом і В. Вартбургом, універсум поділяється на три основні частини: 1) "Всесвіт", 2) "Лю-

дина", 3) "Людина і всесвіт". Перший клас "Всесвіт" виділяє чотири підкласи: 1) небо і небесні тіла, 2) земля, 3) царина рослин, 4) царина тварин. Другий клас "Людина" виділяє також чотири підкласи: 1) людина як жива істота (стать, частини тіла, почуття, потреби людини), 2) душа і розум, 3) людина як суспільна істота (структура суспільства, мова, родинні зв'язки, праця, житло, транспорт), 4) соціальна організація та соціальні інститути (держава, право, освіта, політика, війна, література та мистецтво, віросповідання та релігія). Третій клас "Людина і всесвіт" розпадається на два підкласи: 1) а рiогi (буття, простір, час, причина, рух, зміна); 2) наука і техніка (точні і гуманітарні науки, техніка і промисловість, що засновуються на тих чи тих науках). Оцінюючи ступінь вивченості лексичних фрагментів, що підпадають під ту чи іншу рубрику понятійної схеми німецьких вчених на кінець 70-х років (подається ґрунтовний огляд здобутків зарубіжної – західноєвропейської – та вітчизняної семантики), Ю.М. Караулов виділяє клас "Людина" як найбільш вивчений порівняно із класами "Всесвіт" і "Людина і всесвіт". Це надає вченому можливість твердити, що: "сам корпус досліджень, який склався стихійно у світовій лінгвістиці, ... окреслює межі ділянок словникового складу, так би мовити, "підвладних" структурній лексичній семантиці. Річ не в тім, що для одних ділянок метод поля ... можна застосовувати, а для інших – ні. Просто для низки ділянок він виявляється неефективним тільки тому, що вони є предметом спеціальних наукових знань і краще структуруються на їх основі" [Караулов 1976, с. 332]. Такими ділянками словникового складу мови, які погано піддаються вивченню за допомогою методу поля, на погляд вченого є, по-перше, лексика, що представляє реалії, предмети матеріальної культури, а по-друге, точні науки [Караулов 1976, с. 333]. "Метод поля", таким чином, перетинається і супокладається близьким до нього методам, які Ю.М. Караулов представляє у вигляді шкали поступових переходів: метод поля (лексична семантика) → слова і речі (реалії, предмети матеріальної культури) → контент-аналіз (цикл гуманітарних та соціальних галузей) → технічні тезауруси (точні науки).

Вихідними теоретичними положеннями для радянських структурних семантиків були марксистсько-ленінське розуміння сутності мови як відображального феномена щодо мислення та навколишньої дійсності, положення про нерозривний зв'язок мови й мислення. Мова усвідомлювалася не тільки як інструмент позначення дійсності, а й як носій узагальненого відображення дійсності: "мова як складне матеріально-ідеальне утворення поєднує в собі по відношенню до об'єктів дійсності властивості позначення та відображення, тобто процес позначення детермінований процесом відображення" [Резников 1963, с. 445]. "Реальна дійсність" визнавалася детермінуючим фактором при розв'язанні основного гносеологічного питання про співвідношення мислення, мови та об'єктивної дійсності. Як відомо, сучасна вітчизняна антропологічна лінгвістика базується на інших теоретичних постулатах, серед яких основний – визнання не відображального, а інтерпретативно-виражального характеру мови. Окрім того, поряд із визнанням великої ролі навколишньої дійсності у процесах пізнання світу людиною, закарбованих мовними формами, чільне місце надається свідомості та мисленню як його динамічній компоненті.

4.2. ТЕОРІЇ ЛЕКСИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ЙОГО ПРИРОДУ Й СУТНІСТЬ

Оскільки структурні семантики головну увагу приділяли змістовій стороні слова, насамперед його лексичному значенню, спинимося на тих теоріях, у рамках яких робилися спроби осягнути його сутність та природу. Досить поширеною у теоретичному мовознавстві є так звана *предметна теорія значення*, яка сягає ідей школи "слів та речей" Г. Шухарта та Р. Мерінгера, представники якої закликали вивчати слова у зв'язку із предметами та явищами реального світу. Згідно з цією теорією, лексичне значення – це позначення явищ об'єктивної дійсності (предметів, якостей, дій). На погляд прихильників предметної теорії значення, людина у комунікативному акті співвідносить слова

виключно з предметами, які й виступають сутністю лексичного значення. Ідеї предметної теорії значення були розвинуті у працях представників американської інтерпретаційної лінгвістики (Ч. Ферс, Ч. Філлмор), де розроблялася номенклатура типових сценаріїв або ситуацій, у які потрапляє сучасна людина, а також форми прив'язки до цих ситуацій відповідних мовних одиниць. Однак "предметне" розуміння лексичного значення веде до його ототожнення зі словом. Предметна теорія значення неодноразово зазнавала критики за спрощене розуміння зв'язку між мовними одиницями та явищами довкілля. Так, О.І. Смирницький свого часу писав: "Коли ми виробляємо, перевозимо, купуємо і споживаємо ті чи інші предмети, ми виробляємо, перевозимо, купуємо і споживаємо не значення відповідних слів, а щось інше – самі предмети" [Смирницький 1955, с. 79–90].

Усвідомивши неспроможність предметної теорії значення пояснити семантичну природу мови, дослідники почали зосереджувати увагу на проблемах взаємостосунків слів, понять та предметів, що зумовило появу нових підходів до проблеми інтерпретації значення слова. Так, деякі з дослідників почали включати до складу лексичного значення *релятивний фактор*, функція якого полягала у забезпеченні зв'язків між звучанням слова і реаліями об'єктивної дійсності (Т.П. Ломтєв, О.С. Мельничук, Ю.С. Степанов та ін.). При цьому деякі вчені вважали, що функцію цього співвідношення виконує поняття [Аветян 1968, с. 144]. У зв'язку із реляційним підходом варто навести визначення лексичного значення акад. О.С. Мельничуком. Лексичне значення він трактує як *"...соціально усвідомлюване, закріплене суспільною мовною практикою стійке відношення знака до психічного відображення певних предметів чи явищ дійсності та їх класів – представлень, понять і т. п."* [Мельничук 1982, с. 69].

Вивчення зв'язку слова з поняттям призвело до формування *образної теорії значення*, в основі якої лежить, по суті, ототожнення лексичного значення та поняття. Розвиваючи ідеї німецьких вчених Й. Тріра та Г. Ібсена, О.Ф. Лосєв, одна з найяскравіших зірок небосхилу вітчизняної класичної філології, формулює сутність образної теорії значення таким чином: *"Будь-який мовний знак є актом інтерпретації як відповідних моментів дійс-*

ності, так і відповідних моментів мислення" [Лосев 1982, с. 96]. Значення слів, таким чином, почали усвідомлюватися як результати пізнання світу людиною, як носії певних знань про світ. Саме таке розуміння мовного значення було піднято на щит в останню третину минулого століття, коли формувалися методологічні засади антропологічної парадигми у мовознавстві, яка є панівною у сучасній лінгвістиці.

Розуміння значення як одного з видів відображення дійсності було найпопулярнішим за часів панування у вітчизняному мовознавстві постулатів марсистсько-ленінської філософії відображення. Найпоширенішим з-поміж визначень лексичного значення у дусі ідей теорії відображення була дефініція, запропонована О.І. Смирницьким: *"... значення слова є відображенням предмета, явища або відношення у свідомості, що входить до структури слова як його внутрішня сторона, по відношенню до якої звучання слова виступає матеріальною оболонкою"* [Смирницький 1955, с. 79–90]. Саме це визначення цитувалося у більшості дисертаційних робіт з лексичної семантики у 70–80-і роки минулого століття. Розуміння значення як одного із видів відображення дійсності було характерним для таких радянських лінгвістів, як О.С. Ахманова, Ф.М. Березін, Ю.С. Степанов, Д.М. Шмелёв, В.М. Ярцева, etc.

У рамках функціональної теорії значення (яка розроблялася представниками Празького лінгвістичного гуртка: В. Скалічка, Ф. Данеш, Й. Вахек та ін.) лексичне значення розглядалося на тлі мовленнєвого контексту, який виступав необхідною умовою його реалізації. Відповідно до цього, лексичне значення визначалося як *"сукупність потенційних типових сполучень, в яких фіксується ділянка використання даного слова"* [Звегинцев 1968, с. 125–126]. Сутність функціональної теорії значення стисло виражає формула австрійського логіка Л. Вітгенштейна: *"Значення слова – це його використання"*.

У рамках когнітивної лінгвістики лексичне значення отримало статус концепту, зв'язаного знаком, воно трактується як результат концептуалізації дійсності носіями певної етнічної мови. Значення почали усвідомлюватися у форматі *певних констант* людської свідомості, закріплених суспільною практикою соціуму за тими чи іншими звукомплесами.

4.3. ОНОМАСІОЛОГІЧНИЙ ТА СЕМАСІОЛОГІЧНИЙ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКИ

У лексичній семантиці останньої третини двадцятого століття були розвинуті два підходи до вивчення слова: **семасіологічний** та **ономасіологічний**. Семасіологічне дослідження слова передбачало вивчення його значеннєвої структури та умов його семантичного варіювання в системі мови і в мовленні. Ономасіологічний аналіз був орієнтований на слово у його зв'язках із позначуваними предметами та явищами дійсності, на вивчення співвідношення лінгвістичного та екстралінгвістичного, "слова та речі". За влучним висловом Ю.М. Караулова, якщо за основу взято "лексику в системі понять", – це ономасіологічне дослідження, якщо ж "систему в лексиці" – це семасіологічне дослідження. Семасіологічні дослідження орієнтовані на вивчення зв'язку значення з формою номінативних одиниць у парадигматиці та синтагматиці. Ономасіологічні дослідження мають семіотичне спрямування, вони націлені на пояснення зв'язку між предметом/явищем дійсності та його найменуванням у мові. У термінах комунікативної лінгвістики ономасіологія орієнтована на мовця (адресанта), який переводить екстралінгвістичний зміст у мовну форму, водночас семасіологія вивчає сприйняття цієї мовної форми адресатом, що передбачає вилучення екстралінгвістичного змісту з мовної форми. Таким чином, знаходження лексеми на перехресті двох координатних осей структурної організації мови: 1) *парадигматичної* (чи, в термінах одного з провідних російських лексикологів ХХ ст. А.А. Уфимцевої – *ономатичної*, тобто вісі найменування) та 2) *синтагматичної чи функціональної* (комунікативної) спричинює той факт, що слово немов би існує у двох модифікаціях: 1) як цілісний полісемантичний знак у словнику; 2) як розчленований актуальний знак у мовленнєвому потоці. Полісемія слів притаманна їм тільки в парадигматиці. Лінійний ряд, синтагматичний зв'язок знімає, нівелює багатозначність слова. "Ономатичне" побутування слова є предметом вивчення у рамках ономасіології, функціонально-комунікативне – формує предмет семасіологічних розвідок.

4.4. ФОРМАЛЬНЕ ТА СЕМАНТИЧНЕ ВАРІЮВАННЯ ЛЕКСЕМИ. ЛЕКСЕМА, СЕМЕМА, СЕМА. ВИДІЛЕННЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИХ ВАРІАНТІВ БАГАТОЗНАЧНОЇ ЛЕКСЕМИ

Якими б не були теоретичні визначення слова і підходи до осмислення його змістової сторони, незаперечним фактом є те, що слово виступає двобічною значущою одиницею мови, яка може варіювати у формальному та семантичному аспектах. Формальне варіювання слова може бути представленим: 1) фонематичними та фонетичними варіантами: укр. *вчений* – *учений*, *аутентичний* – *автентичний*; *розтанути* – *ро[с]танути*; рос. *обуславливать* – *обусловливать*; *праческая* – *праче[ш]/ная*; 2) акцентологічними варіантами: *у́смішка* – *усмішка*, *опові́дач* – *оповіда́ч*, рос. *твóрог* – *творóг*; 3) морфологічними варіантами, які зумовлюються належністю слів до різних морфологічних парадигм: *небора́к* – *неборака*, *морф* – *морфа*; *гене́зис* – *гене́за*; *компонент* – *компонента* (укр.). Такі варіанти формального характеру називаються у мовознавстві алолексами.

Окрім формального варіювання, лексемі притаманно ще семантичне варіювання, внаслідок якого утворюються лексико-семантичні варіанти слова.

Проф. Г. А. Уфимцева вважає можливим виділення 4 рівнів аналізу слова:

- 1) фонематичний (який вивчає фонемний склад слова);
- 2) морфематичний (морфемний, що вивчає його морфемну будову);
- 3) лексематичний (це рівень лексем з усіма їхніми значеннями, рівень нерозчленованих словесних знаків);
- 4) лексико-семантичний рівень (рівень ЛСВ чи семем, тобто окремих лексичних значень слова) [Уфимцева 1980].

Саме четвертий (лексико-семантичний рівень) аналізу слова потрапив у центр дослідницької уваги семасіологів 70–80-х років минулого століття. Проте перш ніж перейти до його характеристики, звернімося до поняття лексеми.

Лексема є абстрактною інваріантною одиницею лексемного (або, в термінах А. Уфімцевої, лексематичного) рівня мови, яка характеризується формально-граматичною й семантичною єдністю. Формально-граматична єдність забезпечується належністю до певної частини мови; семантична єдність створюється смисловими зв'язками між окремими лексичними значеннями лексеми, які у лексичній семантиці набули назви лексико-семантичних варіантів. За визначенням А. Уфімцевої, це віртуальний словесний знак, певне узагальнення всіх можливих використань даного слова. Термін *лексема* був впроваджений у науковий обіг Олександром Матвійовичем Пешковським (1878–1933), який увійшов в історію вітчизняної науки насамперед як синтаксист.

Одиницею четвертого, лексико-семантичного рівня аналізу слова, виступає лексико-семантичний варіант (ЛСВ) або семема. Деякі вчені розрізняють ці терміни, розуміючи під ЛСВ двосторонню знакову одиницю лексико-семантичної системи (ЛСС), яка реально функціонує в мовленні. Тоді терміном семема позначають відповідну лексико-семантичному варіантові одиницю мови. Таким чином, розрізнення термінів семема та лексико-семантичний варіант пов'язане з дихотомією мова ↔ мовлення.

При виділенні окремих лексико-семантичних варіантів багатозначного слова велику роль відіграють мовні засоби їхньої маніфестації, тобто *лексична та синтаксична сполучуваність даного слова у певному значенні*, а також його *парадигматична протиставленість іншим словам*. Розглянемо модус виділення ЛСВ на прикладі англійського дієслівного полісеманту *to break*:

1. ЛСВ із змістовим наповненням "розбити, розламати" реалізується у реченні типу: *He has broken a cup/a stick*. Лексична сполучуваність характеризується приєднанням до дієслова конкретних загальних назв, синтаксична сполучуваність задана синтаксичною схемою S – V – O, парадигматична протиставленість полягає у співставленні з видовим терміном *to crack*.

2. ЛСВ "розрізати": *The ship breaks water*. Лексична сполучуваність характеризується приєднанням до дієслова іменників з речовинним значенням. Синтаксична сполучуваність така сама, як і в попередньому ЛСВ; парадигматична протиставленість полягає у співставленні з видовим терміном *to tear*.

3. ЛСВ "порушувати": *Criminal broke the law*. Лексична сполучуваність характеризується приєднанням до дієслова прототермінів соціально-політичної сфери. Синтаксична сполучуваність така сама, як і в попередньому ЛСВ; парадигматична протиставленість полягає у співставленні з видовим терміном *to violate*.

4. ЛСВ "підірвати здоров'я, зламати дух": *Hard work broke his health/his spirit*. Лексична сполучуваність характеризується приєднанням до дієслова абстрактних іменників, що характеризують фізичний та духовний стан людини. Синтаксична сполучуваність така сама, як і в попередньому ЛСВ; парадигматична протиставленість полягає у співставленні з видовим терміном *to ruin*.

5. ЛСВ "починатися": *The day breaks*. Синтаксична сполучуваність задана схемою S – V, а лексична характеризується поєднанням з темпоральними іменниками у функції підмета; парадигматична протиставленість полягає у співставленні з дієсловом *to begin*.

Таким чином, семема багатозначного слова, так само, як і семема різних лексем, утворюють опозиції по семях. Відстежуючи основні типи протиставлень семем, що існують у лексико-семантичній системі мови, Л.О Новіков виділив чотири основні типи опозицій між семемами: 1) нульова опозиція, коли семема співвіднесені з одним і тим самим денотатом: *лінгвістика* – *мовознавство*; 2) привативна опозиція, коли семема однієї лексеми повністю поглинається семемою іншої лексеми (*горобець* – *птаха*); 3) еквіполентна опозиція, коли за наявності спільних семем двох різних лексем перебувають у відношеннях перетину (*висловлення* – *говорити*); 4) диз'юнктивна опозиція, коли семема не мають спільних сем (*товстий* – *сірий*) [Новіков 1982].

Якщо заглиблюватися далі у дослідження змістової сторони слова, можна виділити ще один рівень аналізу – *семантичний*, на якому одиницею семантичного опису вже буде виступати *сема* (паралельні терміни для семи: *семантична ознака*, *семантичний елемент*, *семантичний компонент*, *семантичний множник*). Ідея про принципову ділимість семем на семи була вперше висловлена данським лінгвістом Л. Єльмлевим, який вважав, що значення можуть бути розкладеними на "фігури", які не мають відповідників у плані вираження. *Сема* виступає елементарним,

далі неподільним структурним компонентом семеми, не пов'язаним з певним планом вираження. Подібно до того, як у фонемі виділяються інтегральні та диференціальні ознаки, у семемі виділяються семи. Однак якщо диференціальні ознаки фонем є матеріальними, акустико-артикуляційними властивостями звуків, семи виділяються внаслідок ідеального аналізу ідеальних величин. Спільним між семантичними компонентами (семами) і диференціальними фонологічними ознаками є те, що вони не є лінійними, описуючи семему та фонему "пучком" симультанних ознак. Відносно природи семантичних компонентів у лінгвістиці існує дві основні точки зору: 1) сема – це онтологічно реальна семантична одиниця, що належить мові так само, як і значення загалом (Дж. Лайонз, І.В. Арнольд); 2) сема – це одиниця метамовного опису, яка має виключно гносеологічне значення для дослідження слів, що об'єднуються в групи певними системними відношеннями (Дж. Кац, М. Бірвіш).

4.5. СТРУКТУРА ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ СИСТЕМИ МОВИ

Системно-структурна організація лексики виявляє себе через такі явища, як полісемія, синонімія, антонімія, семантична сполучуваність, гіперонімо-гіпонімічні чи родо-видові стосунки між мовними одиницями, які відбивають логічну підпорядкованість понять. У низках слів *жива істота – тварина – собака – лабрадор*; *рослина – квітка – троянда* виникають саме ієрархічні або родо-видові протиставлення лексем. Лексеми, що посідають ієрархічно вище становище, є *гіперонімами*; лексеми, що посідають ієрархічно нижче становище, є *гіпонімами*.

В ієрархії гіпонімо-гіперонімічних (або гіперонімо-гіпонімічних) відношень виділяється три основні рівні: найвищий, базисний, нижчий. Найбільш уживаним є базисний рівень родо-видових відношень категоризації світу. Відношення між гіпонімами називають согіпонімічними або еквонімічними. Гіперонімо-гіпонімічні стосунки між лексичними одиницями можна інтерпретувати як квазісинонімію або синонімію у широкому значенні, якщо використовувати термінологію Ю.Д. Апресяна.

Системну організацію лексики можна вивчати і на макрорівні, крізь поняття *семантичного поля*, котре можна трактувати як спосіб здійснення системних відношень у лексиці. Поняття *тематичної* та *лексико-семантичної групи* слів співвідносні з поняттям семантичного поля, будучи його різновидами. До характеристики цих понять ми звернемося пізніше, а зараз дамо визначення семантичному полю: *це угруповання лексем, пов'язаних між собою за значенням, яке стосується певної частини фізичної або психічної дійсності, що виділяється людською свідомістю*. Цікаво, що першим в історії вітчизняної лексикологічної думки на існування подібних угруповань слів звернув увагу Михайло Михайлович Покровський (1869–1942), визначний фахівець у галузі класичних мов і літератур, який тим не менше увійшов в історію мовознавства насамперед талановитою розробкою питань *порівняльно-історичної та зіставної семасіології*. Здобувши фундаментальну лінгвістичну освіту в галузі компаративістики, М. Покровський у своїй магістерській дисертації "Семасиологические исследования в области древних языков" (М., 1895) робить спробу подібно до законів історичних змін сформулювати основні закони семасіологічних перетворень, які діють не на рівні окремих слів, а поширюються на групи співвідносних за значенням слів. Так, на матеріалі міжмовних синонімів він відстежує семантичний розвиток абстрактних іменників зі значенням якості. З'ясовується, що у ряді випадків такі іменники через посередництво збірної назви розвивають значення одиничного предмета або особи: грец.: *ὀμηλικία* – 1) однаковий вік; 2) однолітки; 3) одноліток; англ. *youth*: 1) молодість; 2) молоді люди; 3) парубок і т. ін. На думку М. Покровського, "слова і їх значення не живуть окремо, поєднуючись у нашій душі ... у різні групи, причому основою для групування є схожість або пряма протилежність основного значення" [Покровський 1959, с. 82]. Як бачимо, М. Покровський ще не оперує поняттям "система" (цей термін упроваджує в науковий обіг Ф. де Соссюр), проте використовуване ним поняття "угруповання слів" імплікує саме такий зміст.

У сучасній лінгвістичній семантиці ці "словесні угруповання" одержали назву тематичних груп (ТГ) або предметних полів.

Прикладами ТГ можна вважати назви житла, одягу, знарядь праці, родинних стосунків, кольорів, рослин, тварин тощо. Від тематичних груп слів слід відмежовувати лексико-семантичні групи слів (ЛСГ), які формуються з опертям на внутрішньомовні критерії, а не на екстралінгвістичну пов'язаність понять, як ТГ. Якщо тематичні групи складаються в основному з іменників, ЛСГ об'єднують дієслова та прикметники: *verba dicendi* (дієслова на позначення процесу говоріння), *verba putandi* (дієслова на позначення процесу мислення); прикметники на позначення просторових відношень, розмірів тощо. І ТГ, і ЛСГ об'єднують у своєму складі слова єдиної частиномовної належності. В якості семантичного поля можна розглядати також синонімічний ряд, полісемантичне слово, антонімічну пару, певний текст тощо.

Серед вчених, які розробляли теорію поля в семантиці, слід відзначити насамперед німецьких та австрійських дослідників, які розвинули два підходи до вивчення семантичного поля – *парадигматичний* та *синтагматичний*. Перший підхід пов'язується з іменами Й. Тріра, Г. Ібсена, Л. Вайсгербера, Ф. Дорнзайфа, Л. фон Варгбурга; другий – з ім'ям В. Порцига. Для Й. Тріра семантичне поле – це "понятійна сфера", коло певних уявлень; для В. Порцига – це "суттєві зв'язки значень", сполучення двох чи більше слів, що утворюють семантичну єдність, зумовлену синтаксичними зв'язками. У 60–70-і роки минулого двадцятого століття з'являються численні праці вітчизняних авторів з лінгвістичної семантики (Г. Уфімцева, Д. Шмельов, Ю. Апресян, Е. Кузнецова, Й. Стернін), серед яких особливо хотілося б відзначити монографії Ю.М. Караулова "Общая и русская идеография" [Караулов 1976] та Г.С. Щура "Теории поля в лингвистике" [Щур 1974]. У цих роботах було підсумовано зарубіжний досвід дослідження семантичних полів, вироблені методологічні та методичні засади дослідження системних угруповань лексики, визначені одиниці лексичного, лексико-семантичного та семантичного рівнів аналізу слова, доведений зв'язок між лексичними та синтаксичними властивостями слова (особлива заслуга тут належить Ю.Д. Апресяну, який продемонстрував цей зв'язок на багатющому матеріалі російського дієслова у своїй монографії "Экспериментальное исследование семантики русского глагола"

[Апресян 1967]. З'ясувалося, що слова, здатні до однакових синтаксичних перетворень, можуть утворювати парадигматичні класи слів зі спільним значенням. Так, у російській мові іменники, що позначають просторові параметри речей, допускають перетворення на зразок: *высотой с дом ↔ высокий как дом, длинной с улицу ↔ длинный как улица; широтой с площадь ↔ широкий как площадь* і т.п.

Психолінгвістичні та нейролінгвістичні розвідки останнього часу доводять, що польова структура – це онтологічно притаманний мовним лексичним одиницям засіб існування. Ще у колективній монографії лєнінградських психологів за редакцією Н.П. Бехтеревої "Мозговые коды психической деятельности" [Бехтерева 1978] було переконливо доведено існування подібних угруповань лєксіки. Реальність *асоціативних груп* слів доводиться і за допомогою психолінгвістичних методик вільного та скерованого асоціативного експерименту. Асоціативні групи стоять дещо осторонь розглянутих вище ЛСГ, ТГ, синонімічних рядів, полісемантичних слів як системних лексичних угруповань, оскільки пронизують наскрізь лексико-семантичну систему будь-якої мови. До асоціативної групи можуть увіходити слова різної частиномовної належності, пов'язані у свідомості людини з яким-небудь словом-стимулом. Наприклад, *пустеля: пісок, жара, верблюд, пити, жовта, бархани, Ісус Христос, оаза, араби, ...; тварина: корова, вівця, тигр, лев, жорстокий, з низькими інстинктами, прожерливість....* Незважаючи на те, що асоціативні відношення між словами насамперед співвідносяться з парадигматичними стосунками (згадаймо Ф. де Соссюра, який фактично поставив знак рівності між цими термінами), існують і синтагматичні асоціації. Синтагматичні асоціації, на відміну від парадигматичних, які неспроможні утворювати словосполучення із словом-стимулом (*іхати – летіти*), реалізуються якраз через сполучення зі словом-стимулом (*іхати тролейбусом, поїздом, трамваєм*). Асоціації виступають найважливішим компонентом механізму упорядкованого зберігання знань у свідомості людини, сприяючи запам'ятовуванню лєксіки та її актуалізації під час комунікації (кожен знає на власному досвіді "муки слова", коли з якихось причин асоціативний механізм порушу-

ється). Російський психолінгвіст О.О. Залевська дійшла висновку про необхідність створення багатомірної голографічної моделі зберігання лексичної системи у мозкових матрицях людини з огляду на багатоманітність та різнонаправленість зв'язків слів у межах лексичної системи мови [Залевская 2005].

4.6. СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ ЯК СПОСІБ ЗДІЙСНЕННЯ СИСТЕМНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У ЛЕКСИЦІ

Якими ж структурними ознаками характеризується семантичне поле як системне утворення? Ось вони:

- Взаємопов'язаність елементів поля, зумовлена наявністю спільної семантичної ознаки (архісеми) у всіх конституентів польової структури.
- Парадигматична протиставленість лексичних елементів у межах поля.
- Внутрішня упорядкованість поля, яка знаходить вияв у певній ієрархії та взаємовизначеності його елементів.
- Самобутність польових структур у різних мовах світу.

Основним методом аналізу семантичних угруповань у лінгвістичній семантиці виступав *компонентний аналіз*, який полягав у розщепленні значення слова на складові елементи – семи та встановленні їхньої структурної організації. Кількість сем, релевантних для спілкування, є обмеженою і з'ясовується внаслідок співставлень та протиставлень різних семем між собою. Формальною основою порівняння семем зазвичай слугує словникова стаття тлумачного словника. Розглянемо типологію сем. Основними типами сем виступають *архісеми (інтегральні семи)*, які об'єднують слова у рамках тематичних та лексико-семантичних груп. Наприклад, для ЛСГ дієслів на позначення процесу говоріння (*verba dicendi*) такою семою буде "продукування членороздільних звуків". *Диференціальні семи* – це ознаки, за якими протиставляються слова, співвіднесені за єдиною архісемою (інтегральною семою); вони відмежовують одну семему від іншої. Для вищезазначеної групи слів (дієслів говоріння) такими сема-

ми будуть чотири: "говорити з метою передачі певної інформації": *розповідати, доповідати, розказувати, переказувати*; "спілкуватися": *бесідувати, розмовляти, теревені правити*; "говорити, наслідуючи певну ціль": *запевняти, переконувати, засуджувати, лаяти, виправдовуватися*; "говорити з певними артикуляційно-тоновими характеристиками": *шепотіти, кричати, сипіти, шепелявити, гаркавити, бубоніти, булькотіти*. Проте у рамках кожної з цих груп можна виділити наступні диференціальні семи на підставі порівняння слів, що входять до певного угруповання. Таким чином, на лексико-семантичному рівні мови, так само, як і на фонологічному, виникають *опозиції (протиставлення)* мовних одиниць, що зумовлюються спільними та відмінними семами у складі спіставлюваних семем. Окрім вже зазначених сем вчені виділяють також *семи описові та відносні, потенційні (приховані) семи*. Так, російський вчений В.Г. Гак поділяє диференційні семи на описові та відносні. Перші (описові) відбивають власні властивості предмета (його форму, розмір, зовнішній вигляд), другі (відносні) – зв'язки предмета з іншими предметами у просторовому, часовому та функціональному вимірах. Так, для дієслів на позначення руху описові семи відбивають спосіб дії: *йти* (за допомогою ніг), *пливти* (по воді), *летіти* (повітрям), *їхати* (транспорт). Відносні ж семи пов'язані з напрямком переміщення: *наближуватися* (до місця призначення), *віддалятися* (від вихідного пункту). Набору інтегральних та диференціальних сем достатньо для вичерпної характеристики тієї чи тієї семеми, проте теоретично кожна семема може містити невизначену кількість найрізноманітніших сем відповідно до постулату безкінечності людського пізнання дійсності. Особливе місце з-поміж неосновних сем посідають потенційні або приховані семи. Їхне побутування спричинюється наявністю у слів асоціативно-емоційного ореолу, який часто-густо відбиває стереотипні людські уявлення про ті чи ті феномени. Так, вільний асоціативний експеримент виявив у значеннєвій сфері лексеми *професор* такі ймовірнісні семи, як "в окулярах", "похилого віку", "вимогливий", "розумний", натомість змістовий план лексеми *студент* імплікує потенційні семи "веселий", "безтурботний", "молодий".

4.7. СЕМАНТИЧНІ УНІВЕРСАЛІЇ

Проблемі семантичних універсалій відомий англійський вчений С. Ульман присвятив велику статтю, яка у перекладі російською мовою з'явилася в періодичному виданні "Новое в лингвистике" [Ульман 1970].

Він виділяє у семантиці універсалії двох типів: синхронічні та діяхронічні, або універсалії описової семантики та універсалії діяхронічної семантики. До синхронічних універсалій він відносить наявність у мовах слів довільних та мотивованих фонетично, морфологічно або семантично. Англійські дієслова *swish* "свистіти", *sizzle* "шипіти", *boom* "гриміти, гудіти", як і їх українські та російські відповідники, є фонетично мотивованими, тому що звуки, які утворюють їх план вираження, є фонетичним наслідуванням певній дії. Складне слово на кшталт *arm-chair* – "крісло", похідні слова типу *thinker* – "мислитель", *retell* – "розповідати знову" є морфологічно мотивованими, адже кожен, хто знає їхні складові, зрозуміє ці слова відразу. А такий образний вираз, як *bonnet of a car* – "капот автомобіля", мотивований семантично, оскільки утворений за допомогою прозорої метафори на основі прямого значення слова *bonnet* – "капелюх". Причому кількісну співвіднесеність немотивованих та мотивованих слів та відносну частоту різних видів мотивованості можна розглядати як важливу типологічну характеристику мов. Згадаймо у зв'язку з цим поділ Ф. де Соссюром всіх мов на два типи: "лексикологічний", де переважує принцип довільності, та "граматичний", де переважають морфологічно мотивовані слова. На його погляд, у китайській мові представлена гранична форма довільності, проте індоєвропейська прамова і санскрит тяжіють до протилежного полюсу, вони мають високий ступінь мотивованості. Англійська мова порівняно з німецькою є мало мотивованою, у французькій мові у порівнянні з латиною набагато більше немотивованих слів.

Наявність синонімів вважається ще однією з семантичних універсалій.

Ще М. Бреаль, визначний французький вчений кінця XIX – початку XX століття (саме він впровадив у науковий обіг термін семантика), у своїй книзі "Essai de sémantique" (1897) сформу-

лював стосовно синонімів "**закон дистрибуції**", згідно з яким слова, що раніше виступали синонімами, поступово диференціюються, внаслідок чого перестають бути синонімами. Л. Блумфілд пішов ще далі, стверджуючи неможливість повної синонімії у мові, хоча у сфері термінології абсолютна синонімія все-таки має місце: пор. лінгвістичні терміни *правопис* і *орфографія*, *спірант* і *фрикативний* тощо.

Другий загальний принцип синонімії – "**закон синонімічної атракції**", який полягає у тенденції позначати значущі для певного мовного колективу предмети та явища великою кількістю синонімів. У давньоанглійському епосі "Беовульф" є 37 слів на позначення героя, 12 слів зі значенням "битва" або "боротьба", 17 позначень для поняття "море" і т.п. У французьких діалектах існує багато слів на позначення понять "кінь", "багатий", "бідний" і особливо – "скупий, жадібний" (останнє поняття нараховує близько двох сотень різних позначень, що наштовхує на думку про доцільність дослідження концепту СКУПІСТЬ у французькій лінгвокультурі).

Різновидом "синонімічної атракції" є "**іrrадіація синонімів**", сутність якої полягає у тому, що у випадку переносного використання певного слова його синоніми також починають набувати таких самих переносних значень. Так, коли франц. дієслово *chiquer* – "бити" почали використовувати у жаргонному значенні "обманювати", синонімічні йому дієслова із прямим значенням "бити" – *torcher*, *taper*, *estamper* також розвинули аналогічне вторинне значення. В англійській мові дієслово *overlook* – "спостерігати" також одержало значення "обманювати", що стало поштовхом для аналогічного розвитку семантики у його синоніма *oversee*.

Полісемія – це фундаментальна абсолютна семантична універсалія. За словами М. Бреалю, чим більше значень зібрано в одному слові, тим більше різних аспектів інтелектуальної та соціальної діяльності воно представляє. Особливого розвою набуває полісемія у мовах із слабко розвинутим словотвором. Американський учений К. Ціпф, порівнюючи відносну частоту різних слів з числом притаманних їм значень, сформулював "принцип множинності значень", згідно з яким існує прямо пропорційна залежність між числом різних значень слова та відотною частотою його використання у мовленні.

На відміну від полісемії, омонімія не є абсолютною універсалією, це статистична універсалія. Відомо, що омоніми виникають внаслідок розходження значень у процесі розвитку мови. Різні значення певного слова можуть так далеко відійти одне від одного, що одне й те ж слово у різних значеннях починає розглядатися як два різних слова: важко збагнути, що англ. слова *flower* – "квітка" та *flour* – "борошно" мають у діяхронії спільне походження. Проте переважна більшість омонімів виникають внаслідок збігу звуків у процесі розвитку мови. Це призводить до формального збігу слів, які раніше були фонетично різними: так, давньоанглійські слова *mēte* та *mētan* у сучасній англійській мові майже співпали, ставши *meat* – "м'ясо" та *meet* – "зустрічати". Можливості подібних сходжень визначаються двома основними чинниками: це довжина слова та його структура. Мови, в яких переважають короткі слова, мають більше омонімів, ніж мови, для яких характерними є довгі слова. Саме тому омонімія є більш характерною для англійської та французької мов порівняно з німецькою та італійською. Фактор структури слова відіграє ще важливішу роль порівняно з довжиною. Так, у французькій мові наявна велика кількість односкладових слів, що містять один приголосний + голосний або приголосний + голосний + приголосний: *cinq* – "п'ять", *sain* – "здоровий", *saint* – "святий", *sein* – "груди", *seing* – "підпис". Саме простота морфологічної структури слова і зумовлює велику кількість омонімічних одиниць.

Серед універсалій історичної семантики слід назвати метаморфу, яка утворюється внаслідок транспозиції, тобто семантичного переосмислення первинного значення слова.

Універсальними для лексико-семантичних систем виступають семантичні процеси генералізації та спеціалізації значення, які часто-густо супроводжуються процесами пейоризації та меліоризації значення (див. детальніше [Ульман 1970; Семчинський 1996]).

Словник термінопонять

Конотація – додатковий зміст слова (чи виразу), його супутні семантичні, стилістичні, культурно-історичні іпостасі, які накладаються на основне значення й служать для вираження різноманітних експре-

сивно-емоційно-оцінних обертонів, спроможних надавати висловленню урочистості, жартівливості, невимушеності, фамільярності тощо. У рамках когнітивної лінгвістики виникло нове розуміння поняття конотації як емотивної когнітивної структури, яка стоїть за словом.

Лексема (слово) – абстрактна інваріантна одиниця лексичного рівня мови, яка характеризується формально-граматичною та семантичною єдністю.

Сема – елементарний, далі неподільний структурний компонент семема, не пов'язаний з певним планом вираження.

Семема – відповідна лексико-семантичному варіантові одиниця мови. Двостороння одиниця мови, яка у змістовому плані дорівнює окремому лексичному значенню слова і есплікується засобами словникових дефініцій.

Ономасіологічний підхід – аналіз семантики слова у семіотичному аспекті, спрямований на встановлення зв'язку між певними предметами або явищами дійсності, їх мисленнєвими корелятами та їх номінаціями в мові.

Семасіологічний підхід – аналіз семантики слова, який передбачає вивчення його значеннєвої структури та умов його семантичного варіювання у парадигматиці та синтагматиці. І перший, і другий підходи були зроблені у рамках структурної семантики другої половини ХХ століття.

Список основної літератури

1. Арутюнова, Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Нина Давидовна Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 341 с.
2. Бехтерева, Н.П. Мозговые коды психической деятельности / Н.П. Бехтерева. – Л. : Наука, 1977. – 166 с.
3. Залевская, А.А. Психолингвистические исследования. Слово. Текст : Избранные труды / Александра Александровна Залевская. – М. : Гнозис, 2005. – 543 с.
4. Караулов, Ю.Н. Словарь как компонент описания языков / Ю.Н. Караулов // Принципы описания языков мира. – М. : Наука, 1976. – С. 313–340.
5. Караулов, Ю.Н. Общая и русская идеография / Юрий Николаевич Караулов. – М. : Наука, 1976. – 356 с.
6. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. Ярцева В.Н.]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 672с.
7. Мечковская, Н.Б. Общее языкознание: Структурная и социальная типология языков / Нина Борисовна Мечковская. – Мн. : Амалфея, 2000. – 368 с.

8. *Новиков, Л.А.* Семантика русского языка: учеб. пособ. для филол. спец. ун-тов / Леонид Александрович Новиков. – М. : Высшая школа, 1982. – 272 с.

9. *Общее языкознание* / Под. общ. ред. А.Е. Супруна. – Мн., 1983. – С. 11–15.

10. *Покровский, М.М.* Семасиологические исследования в области древних языков / М.М. Покровский [Вступ. ст. Н.М. Шанского]. – Изд. 2-е. – М. : КомКнига, 2006. – 136 с.

11. *Уфимцева, А.А.* Роль лексики в познании человеческой деятельности и формировании языковой картины мира / А.А. Уфимцева // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – С. 108–140.

Список додаткової літератури

1. *Аветян, Э.Г.* Природа лингвистического знака / Э.Г. Аветян. – Ереван : Митк, 1968. – 223 с.

2. *Апресян, Ю.Д.* Экспериментальное исследование семантики русского глагола / Юрий Дереникович Апресян. – М. : Наука, 1967. – 616 с.

3. *Арутюнова, Н.Д.* Язык и мир человека / Нина Давидовна Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 896 с.

4. *Звегинцев, В.А.* Теоретическая и прикладная лингвистика / Владимир Андреевич Звегинцев. – М. : Просвещение, 1968. – 336 с.

5. *Касевич, Б.В.* Языковые структуры и когнитивная деятельность / Б.В. Касевич // Язык и когнитивная деятельность. – М. : Наука, 1989. – С. 8–18.

6. *Кузнецова, Э.В.* Лексикология русского языка / Эра Васильевна Кузнецова. – М. : Высш. шк., 1982. – 151 с.

7. *Левицкий, В.В.* Экспериментальные методы в семасиологии / В.В. Левицкий, И.А. Стернин. – Воронеж : ВГУ, 1989. – 193 с.

8. *Логический анализ языка. Образ человека в зеркале языков и культур.* – М. : Индрик, 1998. – 424 с.

9. *Медникова, Э.М.* Значение слова и методы его описания / Э.М. Медникова. – М. : Высш. шк., 1974. – 202 с.

10. *Мельничук, А.С.* Значение и содержание лингвистических единиц различных уровней / А.С. Мельничук // [В кн. Теоретические проблемы семантики и ее отражение в одноязычных словарях]. – Кишинев : Штиинца, 1982. – С. 67–74.

11. *Лосев, А.Ф.* Знак, символ, миф / А.Ф. Лосев. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 480 с.

12. *Минский, М.* Фреймы для представления знаний / М. Минский. – М. : Энергия, 1979. – 152 с.

13. *Морковкин, В.В.* Идеографические словари / В.В. Морковкин. – М. : Изд-во МГУ, 1970. – 71 с.
14. *Пещак, М.М.* Розробка формалізованого вивчення семантики / М.М. Пещак // Розвиток мовознавства в УРСР, 1967–1977. – К., 1980. – С. 168–177.
15. *Пещак, М.М.* Взаємодія форми і змісту в мові / М.М. Пещак // Марксистсько-ленінська методологія вивчення лінгвістичних об'єктів. – К., 1983. – С. 17–58.
16. *Резников, Л.О.* Диалектический материализм об отношении языка к действительности / Л.О. Резников // Философия марксизма и неопозитивизм. Вопросы критики современного неопозитивизма. – М., 1963. – 173 с.
17. *Семчинский, С.В.* Загальне мовознавство. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: АТ "Око", 1996. – 416 с.
18. *Степанов, Ю.С.* Основы общего языкознания / Ю.С. Степанов. – М. : Просвещение, 1975. – 271 с.
19. *Смирницкий, А.И.* Значение слова / А.И. Смирницкий // Вопросы языкознания. – № 2. – 1955. – С. 79–90.
20. *Телия, В.Н.* Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / Вероника Николаевна Телия. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 286 с.
21. *Ульман, Ст.* Семантические универсалии / Ст. Ульман // Новое в лингвистике. – М. : Иностр. лит-ра, 1970. – Вып. 5. – С. 250–299.
22. *Уфимцева, А.А.* Типы словесных знаков / Анна Антилофьевна Уфимцева. – М. : Наука, 1974. – 205 с.
23. *Уфимцева, А.А.* Семантика слова / А.А. Уфимцева // Аспекты семантических исследований. – М., 1980. – С. 5–80.
24. *Филлмор, Ч.* Основные проблемы лексической семантики / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1983. – Вып. XII. – С. 74–122.
25. *Щур, Г.С.* Теории поля в лингвистике / Г.С. Щур. – М. : Наука, 1974. – 254 с.

Контрольні запитання та завдання

1. Назвіть причини, через які складно виявити системні зв'язки в лексичі будь-якої мови.
2. У працях яких зарубіжних і вітчизняних учених ХХ століття можна зустріти думки щодо системності лексики?
3. Як слід тлумачити "предметне" розуміння лексичного значення? Чому предметна теорія значення неодноразово зазнавала критики з боку мовознавців?

4. Що означає поняття "релятивний фактор" у складі лексичного значення?

5. У чому полягає сутність образної теорії значення? Хто з вітчизняних учених сформулював її основні положення?

6. Яке розуміння лексичного значення було запропоновано проф. О.І. Смирницьким? Як воно корелювало з пануючою на той час у лінгвістиці та філософії марксистсько-ленінською теорією відображення?

7. У чому сутність теорії лексичного значення, що розроблялася представниками Празького лінгвістичного гуртка?

8. Який статус отримало лексичне значення в рамках когнітивної лінгвістики?

9. У чому полягають ономасіологічний та семасіологічний підходи до вивчення лексичної семантики? Наведіть відповідні приклади.

10. Що таке формальне варіювання лексеми?

11. Що таке семантичне варіювання лексеми?

12. Які чотири рівні аналізу слова виділяє Г.А. Уфімцева?

13. Надайте визначення термінопоняттям "лексема", "семема", "сема" та порівняйте їх зміст.

14. Визначте та проілюструйте способи виділення семем у рамках семантичної структури слова.

15. Охарактеризуйте структуру лексико-семантичної системи мови.

16. Надайте визначення поняттю "семантичне поле". Хто вперше у вітчизняній лексикології звернув увагу на подібні угруповання слів?

17. Поясніть, у чому полягає відмінність між тематичними групами і лексико-семантичними групами?

18. Які вчені розробляли теорію поля у структурній семантиці? У чому полягають парадигматичний та синтагматичний підходи до вивчення семантичного поля?

19. Як Ви розумієте поняття "асоціативні групи" слів?

20. Наведіть структурні ознаки, якими характеризується семантичне поле як системне утворення.

21. У чому полягає специфіка методу компонентного аналізу?

22. Які типи сем можуть бути виділені у семантиці слова?

23. Яким, на Ваш погляд, є статус семи – це онтологічна (сутнісно притаманна мовній семантиці) чи гносеологічна (виділювана з метою здійснення семантичного аналізу) одиниця? Обґрунтуйте свою позицію.

24. Визначте поняття "семантичні універсалиї". Які типи семантичних універсалиї Вам відомі? Наведіть приклади абсолютних/ відносних, статичних/діахронічних семантичних універсалиї.

Лекція 5

КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА ЯК НОВІТНЯ ГАЛУЗЬ МОВОЗНАВЧОЇ НАУКИ

ПЛАН

1. Комунікативна лінгвістика як новий напрям сучасних мовознавчих досліджень. Основні категорії комунікативної лінгвістики.
2. Комунікація як центральне поняття комунікативної лінгвістики.
3. Мовна особистість: комунікативна компетенція та мовленнєва поведінка.
4. Сутність мовленнєвого жанру як категорії комунікації.
5. Структурні характеристики стандартної комунікативної ситуації.
6. Комунікативні стратегії і тактики як комунікативні категорії.
7. Пресупозиція як універсальна категорія комунікативної ситуації.
8. Соціальні ролі комунікантів у міжособистісній комунікації.
9. Витоки та сучасний стан досліджень невербальних компонентів комунікації.

5.1. КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА ЯК НОВИЙ НАПРЯМ СУЧАСНИХ МОВОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Комунікативна лінгвістика – це новий напрям сучасної лінгвістики, у рамках якого вивчаються процеси спілкування людей

із урахування всіх вербальних та невербальних елементів комунікації. Появу цього напрямку у мовознавчих дослідженнях пов'язують із "прагматичним поворотом" 60–70-х років минулого століття, коли мова почала усвідомлюватися як спосіб людської життєдіяльності й вираження особистості. Комунікативна лінгвістика пов'язана з великою кількістю суміжних за предметом дослідження напрямів наукового пошуку: теорією мовленнєвої діяльності (яку можна розглядати як її методологічну основу), теорією інформації (інформатикою), когнітивною лінгвістикою, функціональною лінгвістикою, психолінгвістикою, соціолінгвістикою. Щодо зв'язків комунікативної лінгвістики і прагмалінгвістики, то вони є досить складними і ще до кінця не з'ясованими. Хоча існує тенденція до синонімічного використання понять "комунікативна лінгвістика", "прагмалінгвістика", все-таки правильніше розглядати останню як частину першої, оскільки комунікативна лінгвістика досліджує не тільки когнітивно-психологічні характеристики комунікантів (прагматична складова), а й також семантико-синтаксичні засоби мовного коду, тобто має ширшу сферу досліджень.

У комунікативній лінгвістиці вже сформувався власний категоріальний апарат, який складають такі базові поняття, як *комунікація, комунікативний акт, комунікативна ситуація, комунікативна стратегія, комунікативна тактика, мовний код, вербальні й невербальні засоби спілкування, інтеракція, трансакція* тощо. Розглянемо деякі з них.

5.2. КОМУНІКАЦІЯ ЯК ЦЕНТРАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Комунікація на сучасному етапі у розвитку лінгвістики вивчається на тлі взаємодії мови, навколишнього середовища й культури, притаманній певному етносу. Цей феномен розглядається із урахуванням когнітивних, етнопсихологічних, культурних, соціальних, політичних та інших факторів [Бахтин 1996; Горелов 1990; Почепцов (мл.) 1996; Селиванова 1999, 2004, Тер–Минасова 2000; Карасик 2005].

Поняття "комунікація" (від лат. *communicatio* – роблю спільним, спілкуюся) є складним феноменом, який дуже узагальнено можна визначити як "цілеспрямований процес інформаційного обміну між двома і більше сутностями за допомогою певної семіотичної системи" [Селіванова 2006, с. 243]. Як зауважує Г.Г. Почепцов (мол.): "Існує близько ста визначень комунікації. Проте на сьогодні немає такого визначення, котре задовольнило б усіх ... на думку Дж. Ньюмена, як А. Ейнштейн не змінив "закони всесвіту", так і будь-яке визначення не змінить "закони комунікації" [Почепцов 1996, с. 15–16]. З-поміж головних ознак комунікації дослідники відзначають її цілеспрямованість, конвенційність, наявність коду повідомлення. Комунікація імплікує спілкування, обмін думками, знаннями, ідеями. С.Г. Тер-Мінасова до змісту поняття "комунікація" відносить не тільки процес спілкування, а й ті системи, що використовуються задля його забезпечення (особливо офіційні системи – пошта, радіо, телефон і т. д.) [Тер-Мінасова 2000, с. 7].

Традиційною є диференціація комунікації на вербальну та невербальну.

Невербальна комунікація у чистому вигляді представлена комунікацією тварин (фактично це біологічно цілеспрямована спільна поведінка, направлена на адаптацію до середовища); телепатичним зв'язком, мовою жестів, мімікою, кінесикою; вторинними комунікативними системами – математичною, комп'ютерною символікою, мистецтвом, грою та ін.

Вербальна (мовленнєва) комунікація реалізується за допомогою мовних знаків, проте вербальний компонент при інформаційному обміні все-таки, як правило, доповнюється невербальним. Так, розуміння мовного повідомлення з боку адресата імплікує не тільки знання власне мовного коду, а й вміння розкривати глибинні змісти тексту через апеляцію до фонових знань, за допомогою вилучення пресупозицій, розпізнавання використаних адресантом стратегій і тактик тощо. Між вербальною та невербальною комунікацією немає глухих мурів, можливі взаємопереходи, що забезпечує подвійне кодування інформації у мережі людської свідомості за допомогою вербальних одиниць (логогенів) та невербальних сутностей (імагенів).

Вербальна комунікація може мати усний і писемний різновиди. У зв'язку з поширенням технічних каналів інформації (телебачення, кіно, радіо, інтернет), усна комунікація набуває нових, нетрадиційних для міжособистісного усного спілкування властивостей. Вже не можна говорити про її абсолютну *синхронність*, адже усний текст можна прослухати у записі навіть декілька разів); пов'язана із синхронністю *традиційна неструктурованість* усного тексту зараз спростовується можливістю перезапису усних текстів тощо. Види вербальної комунікації можуть бути різними залежно від принципу їх класифікації: 1) за специфікою адресата: аксіальна (адресована конкретній особі чи особам), ретіальна (адресована будь-кому); 2) за кількістю учасників: внутрішня (спілкування з самим собою), міжособистісна (між двома особами), у рамках малої групи (3–5 осіб), публічна (20–100 осіб), організаційна (від 100 до 1000 осіб), масова (більше 1000 осіб) [Селіванова 2006, с. 244]. За функціональним критерієм можливий поділ вербальної комунікації на інформативну (спрямовану на передачу інформації); афективно-оцінну (спрямовану на вираження емоцій та почуттів адресанта); рекреативну (що відбувається з метою розваги); ритуальну (яка передбачає спілкування за соціально усталеними сценаріями); переконуючу (спрямовану на зміну особистісних психологічних установок).

Комунікація є однією зі складових повсякденного життя людини. Поруч із традиційними, класичними засобами комунікації виникли й поширилися засоби масової комунікації, здатні втягувати в комунікативний процес велику аудиторію. Завдячуючи мас-медіа, за останні десятиріччя виник новий культурний простір – світ слова, звуку та зображення, – що справляє великий вплив на суспільну свідомість. "Культурний всесвіт" не тільки розширився, а й суттєво змінився внаслідок комерціалізації та глобалізації культури, які у наш час виявилися тісно пов'язаними між собою.

Комунікація між культурами (міжкультурна комунікація), ставши новою реальністю третього тисячоліття, створює традицію "інтеркультури", що, на думку С.Г. Тер-Мінасової, зумовлено двома протилежними тенденціями: 1) експансія до інонаціональної культури (призводить до асиміляції), 2) прагнення до

едності в розмаїтті (призводить до утворення "загальної культури" поряд із національними культурами) [Тер-Минасова 2000].

Комунікант виступає основним компонентом комунікації, це мовна особистість, яка детермінована сукупністю ментальних, психічних, емоційних, оцінних, прагматичних та інших особливостей. Взаєморозуміння комунікантів передбачає перетин їх знань, які виражені у вербальній формі. Базою мовленнєвої комунікації є відносний словниковий запас, яким має володіти кожний з комунікантів. Проте жива природна мова – це тільки один із компонентів, що створює *комунікативний код* спілкування, який формується внаслідок складної взаємодії вербальних з невербальними (жести, міміка, поведінка тіла, прикраси, запах, одяг), ситуативними (час і місце спілкування), соціальними (соціальні ролі учасників спілкування), віковими (старший – молодший), гендерними (чоловік – жінка), психологічними та психічними (настрій, темперамент, ментальність) чинниками.

Таким чином, комунікативна теорія у своєму розвитку на сьогодні набула нових дослідницьких орієнтирів, згідно з якими вербальна комунікація почала розглядатись як складний лінгвопсихоментальний процес взаємодії свідомостей адресанта і адресата, занурених у певну культуру. Основною складовою мовленнєвої комунікації є комунікант, тому звернімося до визначення поняття мовної особистості та її комунікативної компетенції.

5.3. МОВНА ОСОБИСТІСТЬ: КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНЦІЯ ТА МОВЛЕННЄВА ПОВЕДІНКА

Термін "мовна особистість" набирає у сучасній лінгвістиці все більшої поширеності, його можна зустріти у працях багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених [Голубовська 2004; Горелов, Седов 2005; Караулов 1987; Красных 2004; Сиротинина 1999], проте, як зазначають дослідники цього явища, поки що не існує "єдиного, прийнятного та визнаного усіма трактування цього поняття" [Красных 2003, с. 47].

Почнемо з історії питання.

Як відомо, до повсякденного наукового обігу термін "мовна особистість" було впроваджено Ю.М. Карауловим у його славнозвісній монографії "Русский язык и языковая личность" (1987), де він визначає це поняття у такий спосіб: "багатошаровий і багатокомпонентний набір мовних здібностей, умінь, підготовки до здійснення мовленнєвих учинків різного ступеня складності" [Караулов 1987, с. 29]. Саме в цій монографії було вперше запропоновано структуру мовної особистості, котра може розглядатися як у лінгводидактичному, так і в теоретико-лінгвістичному аспектах і яка складається з трьох основних рівнів: 1) нульового – *вербально-семантичного* (лексикону особистості); 2) першого – *лінгвокогнітивного* (тезаурусу особистості); 3) другого – *мотиваційного* (прагматикону особистості). Поняття першого рівня мовної особистості перегукується із щербівською "мовною системою" = словник + граматика – і передбачає наявність у мовця усталеного фонду лексико-граматичних знань, які й забезпечують володіння природною мовою. За свідченням самого автора, "цей рівень дослідження мови є нульовим для особистості і певною мірою беззмисловним ... Він потрапляє до поля зору дослідника особистості тільки якщо йдеться про другу для неї мову" [Караулов 1989, с. 36]. Наступний рівень мовної особистості пов'язаний із системою знань про навколишній світ, на ньому закарбований "образ світу" у вигляді понять, ідей, концептів, різнорідних одиниць, "... серед яких можуть бути і наукові поняття, і просто слова, що набули статусу узагальнення, символи, ... образи, картини, "уламки фраз" ("фрагменти думок"), стереотипні судження, вербальні та інші формули" [Караулов 1989, с. 172]. Усі ці елементи утворюють більш-менш цілісну "картину світу" у свідомості особистості. Саме на цьому рівні "до гри вступають інтелектуальні сили" [Караулов 1989, с. 36], значення розширюється до знання, встановлюється ієрархія смислів і цінностей у тезаурусі мовної особистості. Другий (мотиваційний) рівень пов'язаний з діяльнісно-комунікативною іпостассю людини, включаючи цілі, оцінки, мотиви, установки мовної особистості. Цей рівень включає стійкий комплекс комуніка-

тивних рис, що визначають національно-культурну умотивованість мовленнєвої поведінки [Караулов 1987, с. 42].

Наведена вище трихотомія за майже двадцять п'ять років з моменту її оприлюднення по праву набула хрестоматійно-класичного характеру.

Проте, як видається, наукові потреби сьогоднішньої лінгвістики висувають необхідність деякого коригування і доповнення класичної схеми.

Так, проблема співвіднесеності мови й мовлення, що не втратила актуальності ще з часів В. фон Гумбольдта (антиномія *Energieia* ↔ *Ergon*), спонукала деяких дослідників до осмислення феномена мовної особистості на тлі диференційних ознак *langue* і *parole*, що зумовило вирізнення поняття *мовленнєвої особистості* як об'єкта вивчення лінгводидактики та теорії мовленнєвої діяльності.

В.В. Красних у своїй монографії "Свой" среди "чужих": миф или реальность? (2003), порівнюючи концепції мовленнєвої діяльності Ф. де Соссюра та О.О. Леонтьєва [див. детальніше Красных 2003, с. 49–51], доходить висновку про необхідність вирізнення з метою насамперед теоретичного осмислення *homo loquens* чотирьох понять, пов'язаних з різними іпостасями мовної особистості: 1) *"людина, що говорить"* – особистість, одним із видів діяльності якої є мовленнєва діяльність, що включає як процеси породження, так і сприйняття мовленнєвих повідомлень; 2) *мовна особистість* – особистість, що реалізує себе у мовленнєвій діяльності на основі сукупності певних знань та уявлень; 3) *мовленнєва особистість* – особистість, що реалізує себе у комунікації, обираючи та реалізуючи ту або ту стратегію і тактику спілкування, яка використовує той або інший репертуар засобів (як суто лінгвістичних, так і екстралінгвістичних); 4) *комунікативна особистість* – конкретний учасник конкретного комунікативного акту, що діє у реальній комунікації [Красных 2003, с. 50–51]. Віддаючи належне незаперечній логіці і послідовності вирізнення різних ракурсів осмислення такого складного багатовимірного явища, яким виступає мовна особистість, хотілося б зазначити, що вищенаведена чотиричленна схема відбиває ті теоретичні уявлення, які склалися у дослідниці

внаслідок опрацювання мовних і екстрамовних реалій, пов'язаних з, так би мовити, "одномовною", а точніше – російськомовною особистістю. Як видається, міжмовне, крос-культурне дослідження вимагало б певних термінологічних уточнень. Логічнішим було б під "особистістю, що реалізує себе у комунікації, обираючи та реалізуючи ту або ту стратегію і тактику спілкування, яка використовує той або інший репертуар засобів (як суто лінгвістичних, так і екстралінгвістичних)", розуміти комунікативну особистість, оскільки комунікація, за своїм визначенням, передбачає оперування як мовними, так і немовними елементами інформаційного обміну. Поняття ж мовленнєвої особистості у нашому розумінні більше тяжіє до визначення В.В. Красних комунікативної особистості як "конкретного учасника конкретного комунікативного акту, що діє у реальній комунікації", – додамо певною мовою.

На думку О.О. Залевської, щербівська класична трояка модель мовних явищ (мовленнєва діяльність – мовний матеріал – мовна система) може бути доповненою таким складником, як мовленнєва організація [Залевская 1999, с. 30].

Волгоградський дослідник В.І. Карасик пропонує п'ятиелементне наповнення поняття *мовленнєвої організації* людини, яке співвідноситься з поняттям *мовленнєвої діяльності* як сутність і прояв: 1) *мовна здатність* як органічно закладена в людині можливість вербального спілкування, зумовлена її психосоматичними особливостями; 2) *комунікативна потреба* як адресантність, спрямованість на комунікативні умови, учасників спілкування, певний мовний колектив; 3) *комунікативна компетенція* як набуте вміння здійснювати спілкування у різноманітних регістрах для здійснення своїх комунікативних цілей; 4) *мовна свідомість* як активне вербальне відображення зовнішнього світу у внутрішньому; 5) *мовленнєва поведінка* як система свідомих та несвідомих вчинків, через які розкривається характер і спосіб життя людини [Карасик 2003, с. 24].

Порівнюючи схеми В.В. Красних та В.І. Карасика, можна дійти висновку, що використані у них поняття корелюють у такий спосіб: "*людина, що говорить*", *мовна особистість* (В.В. Красних) ↔ *мовна здатність, мовна свідомість* (В.І. Ка-

расик); *мовленнєва особистість* (В.В. Красних) ↔ *комунікативна потреба, комунікативна компетенція, мовленнєва поведінка*. Як бачимо, поза кореляціями залишилося висунуте В.В. Красних поняття *комунікативна особистість*, оскільки воно, по суті, є конкретним виявом мовленнєвої особистості за тих або інших комунікативних обставин і співвідноситься з останньою як часткове з загальним. Як видається, для потреб етнокультурологічного крос-культурного осмислення *homo loquens* найприйнятнішим видається поняття *мовленнєвої особистості* у сенсі, що вкладає у цей термін В.В. Красних), через його яскраву культурну маркованість. Виділення ж у рамках мультимовних міжкультурних досліджень поняття *комунікативної особистості* (у сенсі В.В. Красних) може, на наш погляд, лише термінологічно ускладнити науковий дискурс і заплутати його реципієнта. Зазначення конкретної комунікативної ситуації ("освідчення в коханні", "виправдання", "примирення", "звинувачення" тощо), у рамках якої діє етнічно маркована мовленнєва особистість певним чином нейтралізує необхідність використання поняття *комунікативна особистість* у розумінні вищезазначеного автора. Проте найкращим варіантом термінологічного використання при зіставному комунікативно-прагматичному дослідженні видається поняття *комунікативної особистості* у сенсі, що його вкладає В.В. Красних у поняття мовленнєвої особистості.

З-поміж інших понять, що характеризують *homo loquens*, поняття комунікативної компетенції вирізняється особливою значущістю для міжмовних досліджень. Розглянемо його детальніше.

Воно було впроваджено до наукового обігу американським вченим Д. Хаймсом, який визначив його як приховану систему знань і умінь, що необхідні для комунікації. Комунікативна компетенція є комбінованим поняттям, воно включає як знання мови, так і вміння ними користуватися за умов актуальної комунікації. У комунікативній компетенції, за Д. Хаймсом, виділяється чотири типи знань і умінь:

- граматична компетенція (володіння мовним кодом);
- соціолінгвістична компетенція (вміння правильно продукувати та розуміти висловлення в різних соціолінгвістичних

контекстах, враховуючи такі фактори, як соціальний статус комунікантів та сфера спілкування);

- дискурсивна компетенція (вміння поєднувати граматичні форми та значення для побудови безперервного письмового чи усного тексту);
- стратегічна компетенція (вміння пристосовувати комунікативні стратегії до конкретної ситуації спілкування).

Іншими словами, комуніканти мають володіти не тільки "словником та "граматикою", а й знати екстралінгвістичні умови успішності досягнення прагматичних цілей у тих чи тих ситуаціях спілкування.

Під комунікативною компетенцією, таким чином, можна розуміти вміння будувати ефективну мовленнєву діяльність і ефективну мовленнєву поведінку, які відповідають нормам соціальної взаємодії, властивим певному етносу [Седов 2004, с. 23]. Безсумнівно, що поняття комунікативної компетенції є інтегральною частиною більш широкого поняття культурної компетенції, яка набирає надзвичайної важливості при міжкультурному спілкуванні.

На думку В.І. Карасика, ситуація непорозуміння при міжкультурному спілкуванні може пояснюватися тим, що учасники спілкування будують свою мовленнєву і немовленнєву поведінку на підставі різних культурних аксіом [Карасик 2005, с. 6]. Культурна аксіома – це ціннісна установка, яка не потребує додаткових пояснень, будучи природною і правильною у межах певної лінгвокультури [Карасик 2005, с. 6]. Існують культурні аксіоми, що мають універсальний соціально-біологічний характер і через це прийнятні для людства в цілому (піклування про маленьких дітей, шанування старших), водночас певним етносам властиві національно-специфічні культурні аксіоми (російська щедрість, німецька пунктуальність, англійська стриманість, українська доброзичливість). Не можна заперечувати існування норм поведінки, характерних для різних соціальних груп людей (виховательська повчальність, студентська безтурботність т.д.). Нарешті, виділяються ціннісні установки, що визначають неповторність індивідуального характеру людини. Якщо для етики та психології принципово значимі загальнолюдські або індиві-

дуальні орієнтири поведінки, то для лінгвокультурології визначальними є етнокультурні та соціокультурні цінності.

Культурні аксіоми яскраво демонструє мовленнєва поведінка людини, яка завжди є національно забарвленою, оскільки комунікація, крім власне лінгвістичного, має ще й лінгвокогнітивний план, котрий і визначає її національну специфіку [Красных 2004, с. 244–245].

Дослідження лінгвокогнітивного виміру комунікації передбачає звернення до так званих прецедентних феноменів, які разом із стереотипами відіграють важливу роль у структуризації національної мовної свідомості, часто-густо виступаючи певними ментальними еталонами етнічного світосприйняття та світооцінки.

Московська дослідниця В.В. Красных поділяє прецедентні феномени на *універсальні*, *запозичені* та *національні*. Д.Б. Гудков до прецедентних феноменів відносить прецедентний текст, прецедентну ситуацію, прецедентний вислів та прецедентне ім'я [Гудков 2004, с. 251], вважаючи всі ці явища належними до національного рівня прецедентності.

Прецедентні тексти – це тексти, значимі для тієї або іншої мовної особистості у пізнавальному або емоційному відношеннях, що добре відомі у культурному середовищі даної особистості, включаючи її попередників і сучасників, і такі, до яких неодноразово звертається в комунікації мовна особистість. Знання прецедентних текстів є показником приналежності до певної епохи й культури, тоді як їх незнання, навпаки, є передумовою відстороненості від відповідної культури.

Посилення ролі "людського фактора" в антропоцентричній лінгвістиці спричинило усвідомлення важливості не тільки проблем опису мовної структури, а й завдань усебічного дослідження мовної особистості (*homo loquens*) як людини, здатної до породження й розуміння мовлення [Воркачев 2001; Караулов 1987; Кибрик 1994; Седов 2004].

Важливим для комунікативної лінгвістики є поняття "мовна особистість" (тобто людина з її здатністю виконувати мовленнєві дії), яке, на думку К.Ф. Седова, є центральним у неолінгвістиці [Седов 2004, 5]. Як ми вже зазначали, структура мовної особистості складається з декількох рівнів:

- нульовий – вербально-семантичний рівень, де одиницями виступають окремі слова; відношення між ними охоплюють усі їх граматико-парадигматичні, семантико-синтаксичні й асоціативні зв'язки, сукупність яких утворює єдину "вербальну сітку";

- перший рівень – лінгвокогнітивний (тезаурусний), одиницями якого є узагальнені (теоретичні або повсякденно-життєві) поняття, концепти, ідеї, виразниками котрих є ніби ті самі слова нульового рівня, але наділені дескрипторним статусом. Відношення між одиницями цього рівня утворюють упорядковану систему, що певною мірою відображає структуру світу; аналогом цієї системи може слугувати звичайний тезаурус³. За свідченням Ю.М. Караулова, стереотипами на цьому рівні "виступають стійкі стандартні зв'язки між дескрипторами, що знаходять вираження в генералізованих висловленнях, дефініціях, афоризмах, крилатих виразах, прислів'ях і приказках..." [Караулов 1987, с. 52]. Мовна особистість починається не з нульового, а з першого, лінгвокогнітивного рівня, оскільки тільки на цьому щаблі стає можливим індивідуальний вибір, надання особистістю переваги одному поняттю над іншим тощо;

- другий рівень (вищий) – мотиваційний (прагматичний), який віддзеркалює мотиви, інтереси, цілі й наміри мовної особистості. Основними одиницями мотиваційного рівня ("прагматикону") є діяльнісно-комунікативні потреби, "відносини між якими задаються умовами сфери спілкування, особливостями комунікативної ситуації і комунікативними ролями співрозмовників" [Караулов 1987, с. 54]. Стереотипом цього рівня є "певний символ, образ, знак повторюваного, стандартного для відповідної культури, прецедентного, тобто такого, що існує при передачі від покоління до покоління – казки, міфу або билини, легенди, притчі, анекдоту (з усної традиції) і класичних текстів письмової традиції" [Там само].

Отже, одним із основних об'єктів досліджень для комунікативно-прагматичної лінгвістики є мовна особистість. Її структу-

³ Тезаурус – це словник, призначений для систематизації понятійного простору предметної галузі чи лексичного простору природної мови за певними структурними та тематичними параметрами.

ра, що складається з трьох рівнів, була розроблена Ю.М. Карауловим у другій половині 90-х років XX століття. Кожен рівень має у своєму складі "специфічні типові елементи": одиниці, відношення між ними і стереотипні об'єднання. Так, наприклад, вербально-семантичний зріз (лексикон) представлений словами, вербально-граматичною мережею і стереотипними сполученнями ("паттернами"). Лексикон "сприймається кожною мовною особистістю як даність, і будь-які індивідуально-творчі потенції особистості, що виявляються у словотворчості, оригінальності асоціацій і нестандартності словосполучень, не здатні змінити цю генетично й статистично зумовлену даність" [Там само, с. 53].

На думку вченого, про російську мовну особистість дозволяє говорити "наявність загальноросійського мовного типу (нульовий рівень структури), базової частини, загальної для всіх мовців-росіян російської картини світу, або світобачення (1-й рівень) і стійкого комплексу комунікативних рис, що визначають національно-культурну умотивованість мовленнєвої поведінки (2-й рівень)" [Караулов 1987, с. 42].

Національна комунікативна поведінка в найзагальнішому виді визначається як *сукупність норм і традицій спілкування етносу* [Стернин и др. 2003; Тер-Минасова 2007].

Термін "комунікативна поведінка" в цьому значенні вперше було вжито Й.А. Стерніним у 1989 році в роботі "Про поняття комунікативної поведінки" [Стернин 1989, с. 279–282]. На сьогодні існують потужні російські лінгвістичні школи, діяльність яких присвячена проблемам дослідження комунікативної поведінки. Одну з них очолює професор Йосип Абрамович Стернін – директор Центру дослідження комунікативної поведінки при Воронізькому державному університеті, співробітниками якого також є професори Зінаїда Данилівна Попова та Тетяна Вікторівна Ларіна; а другу – професори Московського державного університету імені М.В. Ломоносова Світлана Григорівна Тер-Минасова та Анна Валентинівна Павловська.

Як зауважує українська дослідниця професор І.О. Голубовська, "на жаль, вітчизняній зіставній комунікативістиці майже немає чим пишатися (як кажуть англіїці, *"has nothing to boast*

of"), більше того, подібних досліджень на вітчизняних теренах майже не існує" [Голубовська 2008, с. 31].

Щодо українських розвідок у галузі комунікативної лінгвістики у цілому, то слід назвати праці львівського професора Флорія Сергійовича Бацевича: монографії "Нариси з комунікативної лінгвістики" [Бацевич 2003], "Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи" [Бацевич 2005], підручники "Основи комунікативної лінгвістики" [Бацевич 2004], де автор детально описує такі комунікативно-прагматичні категорії, як-от: пресупозицію, комунікативні стратегії і тактики, соціальний статус мовців тощо. Останнім часом українські вчені (С.К. Богдан [Богдан 1998], І.О. Голубовська [Голубовська 2008], І.А. Колеснікова [Колеснікова 2008], А.В. Корольова [Корольова 2006; 2008], М.О. Стахів [Стахів 2008]) усе більше звертаються до дослідження питань так званої "зовнішньої лінгвістики", до якої власне й зараховував М.М. Бахтін проблематику мовленнєвого спілкування [Бахтин 1996].

Опис комунікативної поведінки носіїв тієї або іншої лінгвокультури належить до компетенції країнознавства, оскільки спрямований на виявлення специфічних фактів етикету, національних традицій та обрядів тощо. Комунікативна поведінка вивчається у рамках так званого активного країнознавства [Павловская 2007]. Знання в цій галузі є необхідними для активної комунікації, на відміну від іншої, пасивної частини країнознавства, де подаються відомості про культуру, географію, історію, які активно не використовуються в повсякденній міжкультурній комунікації, а потрібні лише за умов виникнення проблем під час комунікації.

Звернімося до співвідношення термінів *комунікативна поведінка* й *мовленнєвий етикет*. Комунікативна поведінка – ширше поняття, ніж мовленнєвий етикет. Останній пов'язаний, переважно, зі стандартними мовленнєвими формулами в комунікативних ситуаціях, які відображають категорію ввічливості; комунікативна ж поведінка охоплює спілкування в таких великих комунікативних сферах, як: *родина, колектив, іноземці, знайомі, незнайомі* тощо. Отже, мовленнєвий етикет є складовою комуні-

кативної поведінки. При описі національної специфіки комунікативної поведінки ми маємо оперувати поняттям національної мовної особистості [Караулов 1987; Павловская 2007].

Існування відмінностей між народами було очевидним із найдавніших часів, задовго до появи того, що прийнято називати поняттям "нація" [Павловская 2007, с. 148]. Характеристики різних етносів можна зустріти ще в працях давніх істориків: Геродота, Ксенофонта, Фукідіда, Полібія, Тита Лівія. Нестор у "Повісті минулих літ", характеризуючи племена, які мешкали на території Русі, відзначав, що *"всі ці племена мали свої звичаї, і закони своїх батьків... і кожні – свою вдачу"*. Малював він і конкретні психологічні портрети: поляни – *"лагідні й тихі"*, *"сором'язливі"*, древляни *"жили по-скотськи"* тощо. Пізніше М.В. Гоголь писав: рос. *"Сердцеведением и мудрым познанием жизни отзовется слово британца; легким щеголем блеснет и разлетится недолговечное слово француза; затейливо придумает свое, не всякому доступное, умно-худощавое слово немец; но нет слова, которое было бы так замашисто, бойко, так вырвалось бы из-под самого сердца, так бы кипело и животрепещало, как метко сказанное русское слово"* [Гоголь 2006, с. 129]. Цією яскравою фразою великий письменник продемонстрував не тільки існування національних особливостей різних етносів, а й розкрив їхнє відображення в мові.

Особливо помітними стають відмінності між національними характерами і менталітетами під час зіткнення з іншими культурами – за кордоном, або ж при спілкуванні з іноземцями в рідній країні. "Різнокультурні" комуніканти демонструють неоднакові реакції на одні й ті самі явища та події, їхня комунікативна поведінка має суттєві відмінності.

Сучасна наука підійшла "креативно" до вивчення проблемних питань комунікативної поведінки різномовних етносів. Вирішення поставлених завдань передбачає залучення результатів досліджень таких наук, як філософія, психологія, соціологія, історія, антропологія, фізіологія. Особливості комунікативної поведінки народів розглядаються з різних позицій, відшукуються нові підходи й методи [див. докладніше Прохоров, Стернин 2007].

Автори монографії "Етнопсихолінгвістика" [Етнопсихолінгвістика 1988] висувають ідею про лакунарний характер вербальної й невербальної поведінки певного етносу. У цьому випадку аналіз комунікативної поведінки зводиться до виявлення й опису лакун.

Воронізький професор Й.А. Стернін зауважує, що значна кількість комунікативних ознак у різних культурах збігається, а ще більша кількість за умов зовнішньої подібності демонструє яскраві національні відмінності [Стернин и др. 2003, с. 14].

Вивчення проблеми національного характеру ускладнюється багатьма факторами. Його не можна побачити й відчувати на дотик, неможливо досліджувати в лабораторних умовах. Характер виявляється приховано й непомітно: у ставленні до навколишнього світу, манері поведінки, способах спілкування, у вподобаннях і пристрастях, стилі життя, традиціях і звичках [Павловская 2007, с. 5].

Комунікативна поведінка особистості визначається її комунікативною свідомістю. За визначенням Й.А. Стерніна, комунікативна свідомість – це стійка сукупність процесів мислення, що забезпечують комунікативну поведінку (нації, групи, особистості) [Стернин и др. 2003, с. 10].

Дослідники проблем національної комунікативної поведінки [Стернин и др. 2003, с. 21–22] пропонують три основні моделі її опису: *ситуативну*, *аспектну*, *параметричну*. Усі три моделі забезпечують комплексність і системність опису комунікативної поведінки, але мають різне призначення.

Ситуативна модель передбачає опис *комунікативної поведінки* народу в рамках комунікативних сфер і стандартних комунікативних ситуацій (вітання, вибачення, подяка, виправдання, примирення, освідчення в коханні, спілкування в колективі, спілкування з дітьми тощо). Ситуативна модель будується на емпіричному матеріалі і спирається на практику міжкультурних контактів. Ця модель використовується також із прикладною метою – для науково-популярного опису комунікативної поведінки того чи того народу, зокрема й для дидактичних цілей. У ситуативній моделі окремо розглядається вербальна й невербальна мовленнєва поведінка, яку репрезентують різноманітні комунікативні засоби.

Аспектна модель припускає опис *комунікативної поведінки* в межах апріорі виділених дослідником аспектів, основні з яких – вербальний і невербальний, а також продуктивний, рецептивний, нормативний і реактивний (див. детальніше: Й.А. Стернін "Моделі опису комунікативної поведінки" [Стернін 2000]).

Параметрична модель передбачає системний, здебільшого формалізований, опис *комунікативної поведінки* на основі певної, обраної дослідником, сукупності факторів, параметрів і ознак, за якими може бути проаналізована комунікативна поведінка будь-якого етносу. Саме в межах параметричної моделі виділяються комунікативні фактори, комунікативні параметри й комунікативні ознаки. Основою опису є комунікативні ознаки (дії, факти), виділені емпірично з фактичного матеріалу. Ці ознаки мають бути систематизовані, узагальнені в параметри, а параметри – у фактори. На виході дослідник має отримати узагальнену ієрархічно побудовану модель комунікативної поведінки етносу. Опис комунікативної поведінки етносу за параметричною моделлю передбачає:

- повну характеристику релевантних рис комунікативної поведінки досліджуваної лінгвокультурної спільноти в зіставленні з комунікативною поведінкою іншого етносу, або етносів;
- вербальні й невербальні мовленнєві ознаки мають розглядатися неподільно, у межах відповідних параметрів, оскільки їхні функції у рамках певних комунікативних параметрів збігаються, а вербальні й невербальні засоби взаємно доповнюють один одного (див. докладніше працю за редакцією Й.А. Стерніна "Американська комунікативна поведінка", у якій застосовано параметричну модель для зіставлення російської і американської комунікативної поведінки [Американское...2001]).

Всі три моделі, як видається, не виключають, а припускають і доповнюють одна одну.

Ситуативна модель найбільш змістовна й зручна для початкового етапу дослідження, – параметрична ж дозволяє зробити узагальнення та є доцільною для міжкультурного зіставлення комунікативної поведінки. Так, останнім часом вийшло декілька наукових праць, у яких мовленнєва поведінка описується із використанням: ситуативної моделі в комунікативних ситуаціях

"примирення" [Божко 2003]; "освідчення в коханні" [Кушнір 2005] на прикладі мовленнєвої поведінки російської мовної особистості; аспектної моделі – на прикладі комунікативного етикету української мовної особистості [Стахів 2008]; параметричної моделі – у комунікативній ситуації "виправдання" на прикладі мовленнєвої поведінки української, російської та англійської мовних особистостей [Корольов 2009].

Комунікативні ситуації є результатом мовленнєвої діяльності мовної особистості, яку вивчають, перш за все, в аспекті її комунікативної компетенції [Макаров 2003; Седов 2004]. Звернімося до визначення цього поняття.

Поняття *комунікативної компетенції* було введено Д. Хаймсом, який визначав її як приховану систему знань і умінь, що необхідні для комунікації (наприклад, знання словника й уміння використовувати соціолінгвістичні конвенції певної мови) [Hymes 1972, p. 270]. Далі була проведена межа між комунікативною компетенцією та "актуальною комунікацією" – реалізацією цих знань і умінь за певних психологічних і навколишніх умов (пам'ять та перцептуальні обмеження, втома, знервованість, відволікання та шумові перешкоди) [Hymes 1972, p. 273].

Комунікативна компетенція залежить як від знання, так і від уміння використовувати мову. Ці фактори взаємодіють в актуальній комунікації. Знання передбачає те, що відомо (свідомо чи несвідомо) про мову та про інші аспекти її використання; під умінням розуміється здатність використати знання в актуальній комунікації. У комунікативній компетенції виділяють чотири різновиди знань і умінь: 1) граматична компетенція (оволодіння мовним кодом); 2) соціолінгвістична компетенція (вміння правильно породжувати та розуміти висловлення в різних соціолінгвістичних контекстах залежно від таких факторів, як соціальний статус комунікантів та сфера спілкування); 3) дискурсивна компетенція (вміння поєднувати граматичні форми та значення для побудови безперервного письмового чи усного тексту); 4) стратегічна компетенція (вміння пристосовувати комунікативні стратегії до конкретної ситуації спілкування) [Hymes 1972, p. 274]. Отже, комуніканти знають не тільки правила граматики, а й правила використання великих фрагментів мови для досяг-

нення прагматичних цілей у певних ситуаціях спілкування. Це означає, що мова використовується стратегічно для досягнення бажаних цілей.

Комунікативна компетенція припускає різний ступінь володіння всіма комунікативними засобами, що використовуються при спілкуванні в певному соціумі [Gumperz 1997; Hymes 1972]. Таким чином, *під комунікативною компетенцією будемо розуміти вміння будувати ефективну мовленнєву діяльність і ефективну мовленнєву поведінку, які відповідають нормам соціальної взаємодії, що властиві певному етносу* [Седов 2004, с. 23].

5.4. СУТНІСТЬ МОВЛЕННЄВОГО ЖАНРУ ЯК КАТЕГОРІЇ КОМУНІКАЦІЇ

Вчення про *жанри мовлення* останнім часом сформувалося у досить перспективний напрям антропоцентричної лінгвістики – жанрознавство (генристику) [Арутюнова 1998; Бацевич 2003; Дементьев 2000; Дерпак 2005; Седов 1998, 2004; Шмелева 1995; van Dijk 1990]. Проте в сучасній науці ще немає єдності в розумінні мовної природи жанрів спілкування.

Першим проблему жанрів мовлення порушив видатний філософ і філолог XX століття М.М. Бахтін. Вчення про жанри мовлення складає один із аспектів бахтінської філософії мови, яка, в свою чергу, відображає тільки один бік його цілісної концепції культури. У монографії "Проблема мовленнєвих жанрів" М.М. Бахтін розмежовує мовленнєве спілкування, висловлення як його одиницю і мову, що постачає засоби для побудови висловлень [Алпатов 2001, с. 132].

Мовленнєвий жанр М.М. Бахтін визначав як категорію, що дозволяє пов'язати соціальну реальність із мовною реальністю. Жанри мовлення вчений називав "приводними ремнями від історії суспільства до історії мови" [Бахтин 1996, с. 165]. При цьому мовленнєвий жанр він розумів як універсальну одиницю мовлення. "Кожне окреме висловлення, звичайно, індивідуальне, але кожна сфера використання мови виробляє свої відносно стійкі типи таких висловлень, які ми й називаємо мовленнєвими

жанрами... Особливо потрібно підкреслити різноманітність мовленнєвих жанрів (усних і письмових). Дійсно, до мовленнєвих жанрів ми повинні віднести і короткі репліки побутового діалогу (причому розмаїтість видів діалогу залежно від його теми, ситуації, складу учасників є надзвичайно великою), і побутову розповідь, і лист (у всіх його різноманітних формах), і коротку стандартну військову команду, і розгорнутий (деталізований) наказ, і досить строкатий репертуар ділових документів (у більшості випадків стандартний), і різноманітний світ публіцистичних виступів (у широкому сенсі слова: суспільні, політичні); але сюди ж ми маємо включити і різноманітні форми наукових виступів, і всі літературні жанри (від приказки до багатотомного роману)" [Бахтин 1996, с. 159–160].

Як зауважується в сучасних теоретичних працях із проблем комунікативної лінгвістики, прагматична спрямованість мовлення детермінує певні типові одиниці й категорії, якими послуговується суб'єкт у процесі мовлення для досягнення бажаних результатів комунікації чи конкретного перлокутивного ефекту. Зокрема, важливим компонентом спілкування є використання мовленнєвих жанрів – типізованих схем мовленнєвих дій, закріплених у суспільному обігу, що мають специфічну, притаманну їм тематику, побудову та стилістичне забарвлення [Бахтин 1996; Бацевич 2003]. Комунікативна компетенція мовця складається з певного набору мовленнєвих жанрів [Шмелева 1995; Hymes 1972].

На думку О.В. Дерпак, мовленнєвий жанр можна представити у вигляді об'ємної моделі, у межах якої мовець komponує її складові комунікативні одиниці – мовленнєві акти. Склад конкретної моделі формується залежно від конситуації спілкування, особистостей його учасників, які спроможні вносити корективи до побудови жанру [Дерпак 2005, с. 3]. Мовленнєві жанри є також складовою певного дискурсу, в якому мовець реалізує тактико-стратегічні дії.

Дотримуючись концепції М.М. Бахтіна, ми визначаємо *мовленнєвий жанр* як *вербально-знакове оформлення типових ситуацій соціальної взаємодії людей* [Бахтин 1996, с. 203]. Для створення наукової класифікації мовленнєвих жанрів важливо визначити співвідношення цієї категорії мовлення з поняттям

стилю. Як зауважує К.А. Долінін, функціональні стилі – "це узагальнені мовленнєві жанри, тобто мовленнєві норми побудови певних, досить широких класів текстів, у яких реалізуються узагальнені соціальні ролі" [Долінін 1978, с. 60]. Проте деякі вчені висловлюють думку про вертикальні жанрові форми, які, зберігаючи свою жанрову природу, виявляються у різних стилях мовлення [Седов 2004]. На думку К.Ф. Седова, такою поліфункціональністю характеризується не жанр у вузькому значенні терміна, а мінімальні жанрові одиниці – субжанри, що у внутрішньожанровій інтеракції виконують роль мовленнєвих тактик, які дорівнюють одному мовленнєвому акту [Седов 2004, с. 68–69].

Мовленнєвий жанр необхідно розглядати як складову дискурсу [Карасик 2002]. Дискурс у рамках концептуальних положень волгоградської школи неолінгвістики В.І. Карасика розуміється як "семіотичний простір, який складається з вербальних і невербальних знаків, орієнтованих на обслуговування певної комунікативної сфери, а також тезаурус прецедентних висловлень і текстів" [Карасик 2002, с. 132]. Потенційно дискурс містить також уявлення про типові моделі мовленнєвої поведінки та набір мовленнєвих дій і жанрів, специфічних для певного типу комунікації [Шейгал 2000, с. 11].

Такий підхід до типології сфер спілкування спирається на протиставлення особистісно-орієнтованого / статусно-орієнтованого типів дискурсу. *"У першому випадку нас цікавить адресант з усіма його особистісними характеристиками, у другому – також адресант, але вже як представник тієї чи іншої групи людей. Особистісно-орієнтований дискурс представлений у двох основних різновидах – побутовому й художньому спілкуванні; статусно-орієнтований дискурс – у багатьох різновидах, що виділяються в тому або іншому суспільстві, згідно з прийнятими у ньому сферами спілкування та існуючими суспільними інститутами (політичним, діловим, науковим, педагогічним, медичним, військовим, спортивним, релігійним, юридичним та ін.)"* [Карасик 1999, с. 4].

Міркуючи над природою жанру, І.М. Горелов відзначає, що "жанри мовлення не є зовнішніми умовами комунікації, яких

адресант повинен дотримуватись у мовленнєвій діяльності. Мовленнєві жанри присутні у свідомості мовної особистості у вигляді готових зразків (фреймів), що впливають на процес перетворення думки в текст" [Горелов, Седов 2001, с. 161]. Виділяються чотири класи мовленнєвих жанрів: інформативні, імперативні (прохання, поради і т.і.), етикетні або перформативні (привітання, поздоровлення тощо), оцінні [Горелов, Седов 2001, с. 45].

Проблема мовленнєвих жанрів перетинається з поняттям комунікативної ситуації, одного з основних об'єктів прагмалінгвістичного дослідження. У ході розгортання ситуації спілкування мовець вирішує конкретне комунікативно-прагматичне завдання, використовуючи різні способи мовленнєвого впливу, наприклад, здійснює примирення [Божко 2003], освічується в коханні [Кушнір 2005], демонструє агресію [Завражина 2008], виправдовується [Корольов 2009]. Вирішення одного надзавдання за допомогою різних прийомів – мовленнєвих тактик – здійснюється в межах однієї ситуації. У вузькому розумінні мовленнєвий жанр виступає як "тривала інтеракція, що породжує діалогічну єдність або монологічне висловлення" [Хорошая речь 2001, с. 112]. Тоді можна припустити, що *мовленнєвий жанр виступає відносним синонімом комунікативної ситуації*. Проте, між категорією жанру та КС швидше виникають гіперо-гіпонімічні відношення, оскільки різні типи КС входять у якості складової у структуру того або іншого мовленнєвого гіпержанру. Так, КС "*виправдання*" (за тієї умови, якщо не брати до уваги вивчення судового дискурсу) поряд із КС "*звинувачення*", "*вибачення*" та ін. включається як видове явище в родовий жанр, умовно йменованій "сімейним".

Ізофункціональність цих величин дозволяє їх порівнювати, проте всебічна розробка проблеми інтенційності, аналіз комунікативно-прагматичної установки і питань цілепокладання є ключовими для розуміння й опису КС у лінгвопрагматичі. Водночас при характеристиці мовленнєвих жанрів фактор інтенційності не завжди є визначальним. З огляду на вищезазначене, необхідно звернутися до визначення складових стандартної КС.

5.5. СТРУКТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СТАНДАРТНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ СИТУАЦІЇ

Більшість дослідників виділяють 5 або 6 складових комунікативної ситуації, і нерідко ті самі компоненти одержують у авторів різні назви.

За Р. Якобсоном, стандартна комунікативна ситуація має 6 складових: адресант, адресат, контакт, повідомлення, контекст, код [Jakobson 1980, р. 81]. Під контактом розуміється взаємодія між комунікантами, особливості її протікання; повідомлення або текст – певна інформація, передана одним суб'єктом іншому; під кодом мається на увазі мова (або мовленнєвий різновид), якою реалізується висловлення.

Як відомо, лінгвістичний опис комунікативних ситуацій імплікує знання й урахування параметрів комунікативного акту й ситуації в цілому. Зокрема, у лінгвістичній прагматиці робиться акцент на декількох параметрах, а саме:

- враховуються комуніканти з їх знаннями і досвідом, цілями спілкування;
- береться до уваги набір їх соціальних характеристик (оскільки кожний із комунікантів у ході мовленнєвого спілкування виступає у певній соціальній ролі);
- враховується актуальна ситуація спілкування або безпосереднє оточення комунікантів.

Тип комунікативної ситуації визначається: 1) кількістю учасників комунікації; 2) комунікативними цілями адресанта й адресата; 3) безпосереднім оточенням комунікантів.

Таким чином, центральною ланкою стандартної комунікативної ситуації є мовець і слухач (адресант і адресат або комуніканти), які мають певні комунікаційні наміри (мовленнєві інтенції).

Наступним (другим) компонентом комунікативної ситуації є висловлення, що передає повідомлення (у термінології Д.Х. Хаймса "тему" [Хаймс 1975]). Р. Якобсон використовує для позначення повідомлення термін "*контекст*". Поняття контексту варто розглядати розчленовано. З одного боку, існує *вербальний контекст*, який можна розглядати на тому ж рівні представлення ситуації, що й висловлення; з іншого – виділяється, так би

мовити, "контекст проголошення", у розумінні Дж. Сьорля й Д. Вандервекена, який є *невербальним*, у рамках котрого за допомогою проголошення висловлення відбувається іллокутивний акт. Він складається з 5 елементів:

- 1) мовець;
- 2) слухач;
- 3) час;
- 4) місце;
- 5) наміри, бажання, а також інші психологічні характеристики мовців [Серль, Вандервекен 1986, с. 242–263].

Третій компонент мовної інтеракції – *обставини спілкування* (обстановка), що включає до свого складу наявність певних умов, за яких здійснюється акт комунікації.

Досить повна схема комунікативної ситуації (комунікативного акту) запропонована Б.Ю. Городецьким:

- 1) комуніканти,
- 2) комунікативний текст,
- 3) процеси вербалізації і розуміння,
- 4) обставини комунікативного акту,
- 5) практичні цілі комунікантів (ПЦ),
- 6) комунікативні цілі учасників спілкування (КЦ) [Городецький 1990, с. 42].

Розглянемо інші складові.

Основними складовими стандартної комунікативної ситуації, безсумнівно, виступають процеси вербалізації і розуміння, завдяки яким комунікативний акт здійснюється як такий.

Психологами й лінгвістами встановлено, що для успішної комунікації насамперед необхідне розуміння між комунікантами. А розуміння виникає за умов використання співрозмовниками єдиного мовного коду, коли комуніканти спроможні правильно кодувати й декодувати інформацію, тобто коли вони користуються спільною системою кодування й декодування. Невиконання цих умов може призвести до виникнення ситуації комунікативного дискомфорту і навіть конфлікту між учасниками комунікації.

Більшість вчених [Демьянков 1986; Бахтин 1996 та ін.] вважають розуміння як одну з умов успішності комунікації. Во-

но залежить від їх спільних знань, а також від їх уявлення про індивідуальні знання кожного. Спільні знання комунікантів імплікують не тільки простоту передачі інформації від одного комуніканта іншому, а й можливість індукції певних знань від одного комуніканта до іншого.

У ході комунікації реалізуються комунікативні й практичні цілі комунікантів, почасти зумовлені їх особистісними характеристиками, почасти детерміновані ситуацією спілкування у цілому.

Узагальнена структура стандартної комунікативної ситуації може бути представлена в такий спосіб:

1. *Комуніканти.*
2. *Висловлення (повідомлення, текст).*
3. *Процеси вербалізації і розуміння.*
4. *Обставини даного комунікативного акту.*
5. *Комунікативні й практичні цілі комунікантів.*

Іншими словами, комунікант (адресант) зі своїми комунікативними й практичними цілями вступає в контакт з іншим комунікантом (адресатом), який також має свої комунікативні й практичні цілі; за певних обставин реалізується певний текст на тлі розгортання процесів вербалізації та розуміння через використання певного мовного коду.

Якщо комуніканти мають однакове уявлення про комунікативні цілі одне одного або про взаємний розподіл комунікативних ролей, комунікація реалізується як кооперація. Якщо ж комуніканти мають різні цілі або різне уявлення про розподіл комунікативних ролей (у тому числі, якщо вони свідомо створюють цю різницю), конфлікт між ними неминучий, тобто стандартна комунікативна ситуація обов'язково перетвориться на конфліктну комунікативну ситуацію спілкування.

Часто-густо конфліктна комунікативна ситуація спричинюється невідповідністю комунікативних норм, прийнятих у межах тієї чи тієї лінгвокультури.

Загалом, лінгвокультурний аспект розгляду комунікативних ситуацій призводить до розуміння неуніверсальності набору типів комунікативних ситуацій, що зумовлюється наявністю суттєвих особливостей різних лінгвокультур. Те, що є комунікатив-

ною нормою в одній лінгвокультурі, може не відповідати або навіть суперечити комунікативним нормам іншої лінгвокультури. Це найбільш яскраво помітно при зіставленні культурно "віддалених" лінгвоареалів.

Лінгвокультурний аспект розгляду комунікативних ситуацій, безсумнівно, "проблематизує" завдання моделювання комунікативної ситуації. Як видається, національно-маркованим компонентом структури стандартної комунікативної ситуації є процеси вербалізації та розуміння, якнайтісніше пов'язані з поняттям пресупозиції.

5.6. КОМУНІКАТИВНІ СТРАТЕГІЇ І ТАКТИКИ ЯК КОМУНІКАТИВНІ КАТЕГОРІЇ

На сучасному етапі у розвитку комунікативної лінгвістики багато уваги приділяється вивченню особливостей мовленнєвої поведінки комунікантів у різних ситуаціях спілкування: сприятливих, аномальних і конфліктних [Верещагин, Костомаров 1999; Арутюнова 1990, с. 3–8; Корольова 2006]. Процес комунікації може бути ефективним у разі чіткого планування діяльності, тобто тільки за умов адекватного вибору комунікантами стратегій і тактик спілкування, тобто тоді, коли вони чітко планують свої мовленнєві дії [Арутюнова 1983, с. 37–56; Борисова 1996, с. 21–48]. Традиційно *комунікативні стратегії розглядають як мистецтво управління, що засновується на певних прогнозах мети спілкування, а тактики – як прийоми або способи досягнення цієї мети* [Верещагин, Костомаров 1999; Германова 1993, с. 27–39]. Хоча слово стратегія походить від давньогрецького "наука війни" і в прямому сенсі означається як "вчення про найкраще розташування всіх військових сил і знаряддя", у сучасній комунікативній лінгвістиці воно спрямоване на людське спілкування. Так, за оксфордським словником англійської мови, стратегія визначається як план для успішної комунікації, що базується на раціональності та взаємозалежності комунікативних дій учасників спілкування [The Oxford English Dictionary, p. 852]. Стратегія спілкування спрямована на його ефективність у певній

комунікативній ситуації та досягнення максимального перлокутивного ефекту за допомогою мінімуму зусиль. Це поняття, безсумнівно, імплікує прогноз ситуації спілкування і поведінки комунікантів. Таким чином, стратегія передбачає планування процесу мовленнєвої взаємодії залежно від конкретних умов спілкування й особистостей комунікантів. Для планування своїх мовленнєвих дій комуніканти повинні вміти "зазирати у майбутнє" ситуації спілкування, мати відомості про адресата, вміти урахувати мотиви і мету спілкування "протилегної сторони", бути спроможними правильно оцінити ситуацію спілкування у цілому [Тарасова 1992, с. 108–110; Иссерс 2002, с. 95].

Принцип стратегії у сучасній когнітивно-дискурсивній лінгвістиці використовується дуже широко, набираючи різноманітних термінологічних номінацій: комунікативна стратегія, стратегія впливу, макро- мікростратегії в інтерпретації тексту Т. ван Дейка тощо. Під стратегією, як правило, розуміють певний план, зумовлений певною метою і здійснюваний поетапно у формі алгоритму. Прагмалінгвістичний аспект поняття стратегії пов'язується із загальним планом мовленнєвого діалогу, схемою мовленнєвих дій. Так, "суть застосування певної стратегії з боку А полягає в організації своїх мовленнєвих впливів на В під час спілкування таким чином, щоб їхнім результатом була зміна значень релевантних параметрів В у потрібному для А руслі [Сухих, Зеленская 1998, с. 42]. Намір і мета детермінують стратегію поведінки комунікантів і є визначальними щодо вибору тих засобів, які дозволяють досягти успіху в спілкуванні. Таким чином, функціонально-прагматичний модус осмислення мовленнєвої стратегії передбачає встановлення певної схеми дій у рамках комунікативного процесу, що визначає вибір мовних засобів вираження змісту, безпосередньо пов'язаного з досягненням комунікативної мети.

У когнітивній лінгвістиці пропонується своє бачення стратегії як плану комплексного мовленнєвого впливу, спрямованого на зміну концептуальної моделі світу партнера, на трансформацію його свідомості. У монографії Т. ван Дейка "Язык. Понимание. Коммуникация" подається характеристика комунікативних стратегій у когнітивному вимірі [Дейк 1988, с. 153–212], з пози-

цій способів обробки складної інформації в пам'яті, когнітивних процесів мислення. Стратегії пов'язані з певним "вибором" засобів досягнення комунікативних цілей. Особливу увагу Т. ван Дейк приділяє діалоговим стратегіям. Етапи діалогу не можуть бути запланованими заздалегідь, оскільки не відомо, що саме скаже партнер на тій чи тій стадії розвитку бесіди у певній комунікативній ситуації. І все-таки комуніканти можуть мати загальну стратегію, яка є визначальною для використання певних типів тактик у процесі комунікації. Наприклад, учасник мовленнєвої взаємодії може мати загальну стратегію бути добрим або ввічливим, і вона буде впливати на кожну мовленнєву тактику, яка реалізує цю стратегію. Або він (вона) може забажати бути обережним чи чесним, справляти гарне враження. Певна стратегія викличе потребу, щоб у кожній тактиці обиралися такі засоби, що роблять максимальний внесок у реалізацію комунікативних завдань. Це означає, що стратегії, на відміну від загальних правил і принципів комунікації, мають бути гнучкими, оскільки комунікантом реалізуються не тільки загальні завдання, а й беруться до уваги текстові та контекстові наслідки попередніх тактик.

Т. ван Дейк робить висновок, що стратегія є характеристикою когнітивного плану спілкування, яка зумовлює контроль над здійсненням оптимального модусу спілкування в умовах недостатньої інформації про дії інших учасників комунікації. О. Іссерс вбачає основну функцію стратегії у прогнозуванні і контролі над здійсненням спілкування [Іссерс 2002, с. 100].

Таким чином, *комунікативна стратегія* виступає комплексом певних мовленнєвих дій, спрямованих на досягнення комунікативної мети. З поняттям комунікативної стратегії перетинається психологічне поняття *стратегії мовленнєвої поведінки* як установки на ті чи ті форми поведінки у певній ситуації спілкування, в тому числі, і в конфліктній [Корольова 2006, 37].

За Д. Хаймсом розрізняються *жорсткі, м'які та гнучкі стратегії*. Під жорсткою стратегією розуміється така мовленнєва поведінка особистості, що передбачає свідоме порушення принципів, норм, конвенцій спілкування заради досягнення мети в найкоротший термін. М'яка стратегія мовленнєвої поведінки притаманна особистості, яка в будь-якій комунікативній си-

туації для досягнення мети прагне дотримуватися принципів, норм, конвенцій спілкування. Під гнучкою стратегією розуміють мовленнєву поведінку особистості, яка залежно від комунікативної ситуації або порушує принципи, норми і конвенції спілкування, або прагне дотримуватись їх [Хаймс 1975, с. 53].

Якщо комунікативна стратегія спрямована на загальний розвиток діалогу, то мовленнєві тактики націлені на реалізацію певної стратегії на кожному етапі перебігу ситуації спілкування. Комунікативні тактики можуть містити як одне, так і кілька висловлень. Під тактиками розуміють "мовленнєві уміння для побудови діалогу в рамках тієї або іншої стратегії" [Борисова 1996, с. 25]. За Т. ван Дейком тактика визначається як функціональна одиниця послідовності мовленнєвих дій, яка сприяє вирішенню локального або глобального завдання під контролем відповідної стратегії [Дейк ван 1989, с. 274]. Якщо комунікативні стратегії співвіднесені з певним набором мовленнєвих тактик, останні корелюють з певним комунікативним наміром. Так, Є.В. Ключев, визначаючи мовленнєву (в його термінології комунікативну) *тактику* як *"сукупність практичних ходів у реальному процесі мовленнєвої взаємодії"*, зауважує, що *"комунікативна тактика, на відміну від комунікативної стратегії, насамперед співвіднесена не з комунікативною метою, а з набором комунікативних намірів"* [Ключев 1998, с. 11], що виступають кроками просування до здійснення комунікативної мети.

У кожній культурі існують притаманні їй правила побудови розмови, тісно пов'язані з культурно зумовленими засобами комунікації й мовленнєвої поведінки. Наприклад, англо-американські правила спілкування імплікують такий постулат, як "позитивне мислення" (positive thinking), "незалежність" (autonomy) і т.д.; велике значення надається взаєморозумінню й контролю емоцій під час спілкування. Особливостями комунікативної поведінки росіян є неформальність і намагання перейти до суті справи без зволікань. Сценарії мовленнєвої поведінки у різних культурах передаються від покоління до покоління й засвоюються в процесі інкультурації.

Серед мовленнєвих тактик, що використовуються носіями тієї або іншої мови, можна виділити стереотипні, соціальні (при-

таманні соціуму у цілому, які формуються на основі накопиченого мовцем досвіду) та індивідуальні ("винайдені" саме даною людиною) [Верещагин 1991, с. 33].

З формального боку мовленнєві тактики поділяються на ініціальні (або початкові, стартові), медіальні (серединні, що керують ходом комунікації) і фінальні (кінцеві, фінітні). Потенційно будь-яка з мовленнєвих тактик може виступати в якості ініціальної, медіальної або фінітної.

Успішність використання стратегій і тактик у комунікації зумовлюється наявністю у мовця корпусу варіативних мовленнєвих засобів. Акт спілкування – це щохвилинний вибір адекватних лексико-граматичних засобів для передачі думок та почуттів, які є доцільними для розвитку інтеракції у певній комунікативній ситуації й ефективними для вирішення комунікативних завдань.

Як зауважує Д. Хаймс, успішне втілення стратегій і тактик у ситуації мовленнєвої комунікації передбачає належну мовну підготовку і компетенцію мовця і залежить від його психологічних особливостей – ступеня комбінаторності мислення та емоційності, здатності змінювати свою мовленнєву поведінку, обирати влучні мовленнєві тактики [Хаймс 1975, с. 54].

Безсумнівно, що вибір комунікантами певних комунікативних стратегій і тактик зумовлюється етнічною приналежністю учасників комунікації і детермінується традиціями внутрішньо-етнічного спілкування, що успадковуються від покоління до покоління.

5.7. ПРЕСУПОЗИЦІЯ ЯК УНІВЕРСАЛЬНА КАТЕГОРІЯ КОМУНІКАТИВНОЇ СИТУАЦІЇ

Питання про пресупозицію широко дискутується в лінгвістичній літературі. Найчастіше пресупозиція розуміється як припущення (презумпція) того, що смисл речення має бути істинним, аби воно не сприймалося семантично абсурдним у певному контексті (П. Стросон, Дж. Остін, Дж. Катц, П. Постал, Н.Д. Арутюнова, Ю.М.Караулов).

Термін *пресупозиція*, за Н.Д.Арутюною, у лінгвістичних працях використовується в таких значеннях:

- комунікативно нерелевантні елементи значення речення (екзистенціальні пресупозиції);
- комунікативно нерелевантні компоненти значення слова (категоріальні пресупозиції);
- уявлення мовців про природні відношення між подіями (логічні пресупозиції);
- умови ефективності мовленнєвого акту (прагматичні пресупозиції);
- семантична детермінація одного слова або висловлення іншим словом або висловленням у тексті (синтагматичні пресупозиції);
- уявлення мовця про ступінь поінформованості адресата мовлення (комунікативні пресупозиції) [Арутюнова 1973, с. 89].

Пресупозиція становить невербальні фонові знання, до яких апелюють адресант і адресат під час породження й сприйняття тексту. Ці знання мають бути істинними і не суперечити текстовому хронотопу. На думку Ю.М. Караулова, пресупозиція може існувати в межах тексту як передзнання текстових одиниць та передтекстові знання (фонові, універсальні, національні уявлення про дійсність) [Караулов 1993, с. 288].

Будь-яке мовленнєве висловлення має подвійну структуру, містячи, з одного боку, вербальні (експліцитні) компоненти, а з іншого, – явища, що не виражені словами, але мають важливу роль у співвіднесенні цього висловлення з певним змістом. На думку деяких дослідників [Арутюнова, Падучева 1985, с. 8–42], відношення, що існують між лінгвістичними та екстралінгвістичними явищами в мовленнєвому акті, становлять суть пресупозиції. "У найширшому розумінні пресупозиція є проблемою позамовленнєвих умов мовленнєвих актів. Те, що вважалося можливістю розглядати мовленнєвий акт одночасно і як позамовленнєвий акт (із сукупністю потенційних позамовленнєвих сил), повертається в зворотній бік і розглядається з погляду "мовчазних передумов" або позамовленнєвих умов, які забезпечують правильне розуміння мовленнєвих актів або висловлень" [Арутюнова, Падучева 1985, с. 32].

Як зазначає Н.Б. Мечковська, під психолінгвістичним кутом зору, коли ми звертаємося до індивідуальної мовної свідомості людей і до процесів мовленнєвої діяльності індивідів, виявляються закономірності не тільки надіндивідуального, але й надетнічного характеру, тобто універсалії. В цьому немає парадоксу, оскільки мовленнєвомисленнєві механізми свідомості та латентні (приховані) процеси породження і сприйняття тексту визначаються загальнолюдськими нейропсихологічними закономірностями. За спостереженнями Н.Б. Мечковської, велика кількість понять психолінгвістики та теорії комунікації переважно формулюються у вигляді універсалій. Поняття пресупозиції дослідниця визначає у такий спосіб: "Адекватне сприйняття повідомлення будь-якою мовою, по-перше, припускає наявність у комунікантів набору загальних відомостей (знань), не виражених у повідомленні в явній формі; по-друге, породжує або актуалізує корпус таких відомостей" [Мечковская 2003, с. 295].

При розгляді проблеми пресупозицій основну увагу лінгвістів, як стверджує В.А.Звегинцев [Звегинцев 1976, с. 216], "спрямовано на класифікації пресупозицій і виявлення їхніх потенційних можливостей". Все розмаїття визначень зведене дослідником до таких узагальнень: під пресупозиціями слід розуміти сукупність умов, які необхідно задовольнити з метою:

- зробити доречним уживання конкретної структури висловлення;
- досягти ефективності втілення певного комунікативного наміру (позамовленнєвої сили) у конкретному висловленні;
- зробити зрозумілим висловлення у його буквальному значенні [Там само].

Отже, у тлумаченні поняття пресупозиції В.А. Звегинцевим на перший план висуваються "приховані категорії, що не мають свого формального вираження в мові, але наявні в ній" [Звегинцев 1976, с. 215]. Адже будь-яке речення обов'язково містить додаткову інформацію про умови, яким воно задовольняє, створюючи непомітний підтекст у будь-якому "тексті". На думку дослідника, головною цінністю пресупозиції є саме уможливлення експлікації цього підтексту [Там само, с. 220–221].

"Якою ж є природа підтексту?" – ставить питання К.А. Долінін у роботі "Імпліцитний зміст висловлення" (1983р.). На його погляд, "одержувач сам надає повідомленню певний зміст, вилучаючи його елементи зі своїх "фонових знань" [Долинин 1983, с. 37].

Розглядаючи комунікативну ситуацію в цілому, К.А. Долінін виділяє такі "взаємозалежні й частково перехідні" її параметри, "що визначають як експліцитний зміст висловлення, так і його стиль:

а) адресант і адресат;

б) референтна ситуація;

в) діяльнісна ситуація, в рамках якої відбувається мовленнєве спілкування, що становить певний сюжет: те, що відбувається зі співрозмовниками, згідно з їхніми намірами або всупереч їм, та мінлива ситуація, в якій вони діють і спілкуються;

г) предметно-ситуаційне тло, що включає місце і час спілкування, те, що відбувається навколо, загальну соціальну, політичну й історико-культурну ситуацію, а також людей, задіяних у спілкуванні;

д) канал зв'язку (акустичний або графічний), що характеризується наявністю/відсутністю безпосереднього контакту між співрозмовниками, наявністю/відсутністю візуального зв'язку, а також використанням певних спеціальних засобів передачі повідомлення" [Долинин 1983, с. 39–40].

Суттєвим моментом тут є те, що детермінантами висловлення слугують не ці параметри самі по собі, а уявлення про них, що склалося в адресанта й адресата – суб'єктивний образ комунікативної ситуації в цілому.

Знання – переважно інтуїтивне – закономірних відповідностей між параметрами комунікативної ситуації і параметрами мовлення, так само, як і загальних принципів мовленнєвої поведінки, сприяє тому, що кожне висловлення не тільки має певний експліцитний зміст, але – вже в іншій семіотичній площині – виступає як складний *знак-ознака* того комунікативного акту, в якому воно виникло [Долинин 1983, с. 40]. Саме це знання (досвід, позалінгвістичні фактори та ін.) у синтезованому вигляді і є джерелом пресупозиції.

Започатковане в роботі В.А. Звегинцева [Звегинцев 1976, с. 244–248] виділення текстових і прагматичних пресупозицій базувалося на такій формулі пресупозиційних відношень: "X припускає Y", де Y є тим, що в реченні не має змісту, тобто

пресупозицією, а Х – це те, що припускає". При текстових пресупозиціях залучаються додаткові відомості з тексту для заповнення Х. Прагматичні пресупозиції неможливо уявити через формулу "Х припускає Y", оскільки Х заповнюється екстралінгвальною реальністю. У цьому разі коректно твердити, що Х перебуває поза межами фактів лінгвістичної структури речення.

Н.В. Молотаєва [Молотаєва 1991, с. 82–87] виділяє ще *гіпертекстову (прагматичну) пресупозицію* (у нашому розумінні широкі, контекстуально-ситуативне оточення) і визначає її як суму позатекстових фонових знань, актуалізованих у тексті за допомогою експліцитно виражених сигналів (метакомпонентів), які виконують роль засобів декодування текстової інформації за умови спільності знань автора й читача, зумовленої їх приналежністю до одного національно-мовного колективу. Ця інформація поєднує географічні, матеріально-історичні, етнокультурні, історико-філологічні та інші знання – вертикальний контекст. Гіпертекстова пресупозиція особливо важлива для художнього тексту, оскільки він активно вступає в асоціативні відношення з навколишнім світом як відношення між елементом (або сукупністю елементів тексту), з одного боку, і певним елементом (або елементами, що перебувають поза даним текстом), – з іншого.

Отже, пресупозицію будемо тлумачити як широке контекстуально-ситуативне оточення, яке існує, припускається або створюється в комунікативній ситуації адресантом для впливу на адресата, а автором для впливу на читача. На нашу думку, незважаючи на універсальність поняття пресупозиції, вона набуває яскраво вираженого національно-специфічного характеру з огляду на модус її проявлення через комунікативні стратегії і тактики, притаманні різним лінгвокультурам.

5.8. СОЦІАЛЬНІ РОЛІ КОМУНІКАНТІВ У МІЖСОБІСТИСНІЙ КОМУНІКАЦІЇ

Прагмалінгвістичний і культурологічний опис КС передбачає розгляд питання про соціальні ролі комунікантів як фактору, котрий певним чином впливає на вибір інтерактантами тих або інших комунікативних стратегій і тактик.

На думку Еріка Берна, мовленнєва поведінка пов'язується із фундаментальними ролями, які виконуються мовцями в різних КС, – *Дитина, Батько, Дорослий* [Берн 1999] і з соціальними ролями (статусними, позиційними та ситуаційними). Учений пропонує розмежовувати статусні, позиційні та ситуаційні ролі. Статусні ролі – ті, що людина "отримує" з народженням (статеві, расові, етнічні, національні, роль громадянина певної держави) або, які в неї змінюються протягом життя (вікові), інші ролі, зазвичай незмінні (приналежність до певного віросповідання, соціального класу, прошарку). Це безпозиційні ролі, але носій будь-якої статусної ролі може бути начальником, батьком, працювати вчителем і ін., тобто грати позиційні ролі. Ситуаційні ролі – більш-менш фіксовані стандарти поведінки, не прив'язані безпосередньо до попередніх ролей: роль пішохода великого міста, покупця, друга, роль ображеного й ін. Ситуаційними ролями, що виконуються на позасвідомому рівні, індивід оволодіває на порівняно початкових етапах соціалізації. Саме через ці ролі, за спостереженням К.Ф. Седова, здебільшого відбувається становлення мовних здібностей дитини [Седов 2004, с. 82].

На думку В.І. Карасика, *соціальна роль – це нормативний, схвалений суспільством спосіб поведінки, якого очікують від кожного, хто займає певну соціальну позицію. Соціальна позиція (статус) – формально встановлене або мовчазно визнане місце індивіда в ієрархії соціальної групи* [Карасик 1992]. Поняття ролі та статусу взаємопов'язані. Статус характеризує місце людини на вертикальній вісі: високе чи низьке становище займає особистість у суспільстві. Статус ніби відповідає на питання "хто є особистість?", а роль – "що вона робить?" [Горелов, Седов 2001]. Як і будь-яка поведінка, мовленнєва поведінка в рамках міжособистісної комунікації залежить від статусно-рольової взаємодії.

За визначенням І.М. Горелова, соціальна роль – це схвалений суспільством зразок поведінки, що відповідає конкретній ситуації спілкування та соціальній позиції (статусу) особистості. Дослідник наголошує на тому, що статус відповідає тій позиції, яку займає особистість на вертикальній вісі соціального стратуму, а роль передбачає дії, виконувані індивідом: "мовленнєва поведін-

ка в рамках міжособистісної комунікації керується законами статусно-рольової взаємодії" [Горелов, Седов 2001, с. 141].

Соціальна роль може бути зумовлена постійними або відносно змінними характеристиками людини: статтю, віком, сімейним станом, професією (такими є ролі чоловіка, батька, вчителя, слюсаря й ін.). Окрім цього, роль може бути нав'язана ситуацією, в якій опиняється особистість (ролі пасажира, покупця, пацієнта й ін.). Рольова поведінка залежить від певних соціальних норм, здебільшого неписаних, але досить суворих і облігаторних. Існування таких норм експлікується тоді, коли вони порушуються.

Статусно-рольове спілкування передбачає дотримання мовною особистістю мовленнєвих норм, визначених її становищем у суспільстві і характером взаємостосунків зі співрозмовником. Кожна роль складається зі специфічного набору прав і обов'язків. Уявлення про типове виконання тієї або іншої ролі формують стереотипи рольової поведінки. Вони ґрунтуються на досвіді, частій повторюваності рольових ознак, які характеризують поведінку, стиль мовлення, рухи тощо. Так, у свідомості членів суспільства формується уявлення про те, яким має бути виконання тієї або тієї ролі.

Рольові ознаки мовленнєвої поведінки виявляються лише при комунікативній взаємодії мовних особистостей. У сучасній соціолінгвістиці виділяють два типи ситуацій рольового спілкування: симетричні й асиметричні [Крысин 1989; Седов 2004, с. 83]. Перші характеризуються однаковістю соціального статусу комунікантів, а інші – демонструють різне становище співрозмовників у суспільстві. У повсякденному спілкуванні мовна особистість переходить від одних стереотипів поведінки до інших, що має велике значення, оскільки успіх міжособистісної комунікації значною мірою залежить від рівня володіння мовцем і слухачем формами мови, які відповідають певній ситуації [Крысин 1989].

На думку Н.Д. Арутюнової, мовлення як дія з усім спектром притаманних їй комунікативних цілей реалізується в діалозі. Діалог підпорядкований психології міжособистісних стосунків і є залежним від соціальних факторів. Учасники діалогічного (або

полілогічного) спілкування виконують певні ролі, що передбачають певні моделі мовленнєвої поведінки [Арутюнова, Падучева 1985, с. 25].

Спостереження американського психолога за природою поведінки людини в соціумі дали можливість зробити певні висновки щодо розмежування трьох психологічних станів у структурі особистості комуніканта. При спілкуванні індивідові властиво поводитися за тією або іншою схемою поведінки, котра охоплює дії, репертуар невербальних засобів, розмовні формули, емоції. Ця схема співвідноситься з певним станом свідомості мовця. Слідом за Е. Берном, типи цих станів розмежовуємо на такі категорії: 1) стан Я, співвіднесений із образами батьків; 2) стан Я, автономно направлений на об'єктивну оцінку реальності; 3) стан Я, все ще діючий з моменту його фіксації у ранньому дитинстві. Неформальним проявом цих "станів Я" є *Батько, Дорослий і Дитина* [Берн 1999, с. 18]. Динамічна природа диференційованих ученим психологічних станів мовної особистості (або ж соціальних ролей) віддзеркалює динамічну природу комунікації, у ході якої відбувається зміна адресантом соціальної ролі у зв'язку з тими або іншими обставинами спілкування [Божко 2003; Корольов 2009; Кушнір 2005].

На нашу думку, людина в соціальній групі в будь-який момент комунікації уособлює один зі станів Я – *Батька, Дорослого* чи *Дитини*. Залежно від рівня психологічної підготовленості, а також типу КС і обставин спілкування, інтерактанти можуть переходити з одного стану в інший [Берн 1999, с. 18–19].

Категоріальний апарат теорії Е. Берна складають такі базові поняття, як трансакція (одиниця спілкування, соціальна дія), трансакційний стимул (суть така: "люди, що перебувають разом у одній групі, в будь-якому разі почнуть спілкуватися або іншим шляхом продемонструють свою обізнаність із фактом присутності інших"), трансакційна реакція (відповідь людини, до якої звернений трансакційний стимул дією або словом). Метою простого трансакційного аналізу є виявлення стану Я відповідно до трансакційного стимулу та стану людини, яка здійснила трансакційну реакцію [Берн 1999, с. 23]. Беручи участь у трансакції,

яка, за визначенням Е. Берна, є соціальною дією, індивід наслідує модель поведінки, характерну для *Батька*, *Дорослого* чи *Дитини*. Саме в момент мовлення актуальний психологічний стан реалізується як соціальна роль [Тарасова 1993, с. 105]. Як видається, можна використовувати розроблені Е. Берном поняття психологічних станів (*Батька*, *Дорослого*, *Дитини*) в якості соціальних ролей.

Визначення соціальної ролі комуніканта неможливе без знання пресупозиції, до того ж у багатьох випадках вибір соціальної ролі мовця коригується лінгвістичним критерієм, оскільки кожна з соціальних ролей має власну модель вербальних (і невербальних) дій у конкретній ситуації спілкування.

Дитина – джерело психічної енергії особистості, наших бажань, потягів, почуттів (радість, інтуїція, творчість, фантазія, допитливість, жахи, капризи), це "одна з найцінніших складових особистості, оскільки вносить у життя людини те, що справжня дитина вносить у сімейне життя: радість, творчість і зачарування" [Берн 1999, с. 21].

На думку І.М. Горелова та К.Ф. Седова, стан *Дитини* виявляється в таких мовленнєвоповедінкових реакціях: "*Блискуче!*", "*Чудово!*", "*Здорово!*", "*Цікаво!*", "*Набридло!*", "*Жити не хочеться!*", "*Дайте мені спокій!*", "*Йдіть усі під три чорти!*", "*Ой, як я вас люблю!*", "*Я тебе ненавиджу!*" тощо [Горелов, Седов 2001, с. 145].

Батько – це авторитетне або, навіть, авторитарне начало, носій непорушних моральних правил і етикетних норм, які предписують, як саме діяти в конкретній ситуації [Седов 2004, с. 84]. Соціальна роль *Батька* у свідомості мовця є проекцією культурних установок, соціальних норм, звичаїв, правил поведінки, що фіксуються різними законами, традиціями, моральними настановами, котрі передаються від покоління до покоління протягом тисячоліть. Це зумовлює критичність, строгу оцінку вчинків партнера по комунікації, адже індивід у ролі *Батька* діє з позиції сили. *Батько* – це наше сумління; автопілот, який сформувався в результаті виховання й накопичення соціального досвіду. У конфліктній ситуації йому властиве прагнення до справедливості, але з визнанням власної правоти, на відміну від *Дорослого*, який є

більш об'єктивним і тому здатним до визнання своєї неправоти, особливо якщо це підтверджується певними міркуваннями або обставинами. *Батьком* керує впевненість у непорушності свого авторитету для оточуючих, йому притаманна безапеляційність суджень, його вирізняє схильність до авторитетних, повчальних суджень і остаточних "вироків" [Караулов 1987, с. 213].

У поведінці мовної особистості начало *Батька* виявляється у вигляді таких характерних фраз: *"Щоб було зроблено негайно!", "Скільки можна повторювати!", "Як вам не соромно!", "Який дурень це зробив!", "Не лізьте не у свою справу!", "Що ви собі дозволяєте!", "Не можна...", "Ні в якому разі...", "Навіть дивно таке чути..."* тощо [Горелов, Седов 2001, с. 146].

Дорослий – носій раціонального начала, що відповідає за об'єктивний аналіз будь-якої життєво важливої інформації і контролює дії *Батька* й *Дитини*, виступаючи посередником між ними. Індивід, який виступає в соціальній ролі *Дорослого*, апелює до здорового глузду, пропонуючи раціональні шляхи вирішення проблем, що виникають. Він є відповідальним за процедуру планування та підготовки різних операцій, його ознаками є організованість, стабільність. *Дорослому* притаманне вміння контролювати емоції, прагнення об'єктивно оцінювати ситуацію та не піддаватись ілюзіям. Ерік Берн порівнює *Дорослого* з функціонуванням комп'ютера, а Ю.М. Караулов зауважує, що роль *Дорослого* характеризується "дуалістичним сприйняттям дійсності, піддаванням сумніву усталених істин і моральних вимог, розумінням відносності багатьох правил, які видаються іншим непорушними" [Караулов 1987, с. 213].

Збалансований *Дорослий*, що прагне об'єктивності у власних репліках, апелює до здорового глузду: *"Давайте дійдемо до суті питання", "Не будемо нервувати, проаналізуємо ситуацію", "Проаналізуємо цю справу з різних боків", "Можливо, Ви праві, але я хотів би викласти власні міркування", "Відкинемо емоції і розглянемо проблему холоднокровно"* тощо [Горелов, Седов 2001, с. 148].

За словами Е. Берна, соціальні ролі є *"цілісними системами ідей і почуттів, що виявляються у відповідних моделях поведінки"* [Берн 1999, с. 191]. Розгорнуті сценарії, проаналізовані в

монографії Е. Берна, дають можливість подати комплексний опис особистості в будь-якій із соціальних ролей.

Згідно зі сценарною теорією Е. Берна, *Дитина* – "джерело спонтанних, архаїчних, неконтрольованих імпульсів", *Батько* – "педант, котрий знає, як поводитись, і є схильним до повчань", а *Дорослий* – "свого роду обчислювальна машина, що балансує між "хочу" й "треба" [Берн 1999, с. 461].

Три можливі психо-соціальні ролі найяскравіше виявляються в міжособистісній комунікації. Спілкуючись, комуніканти мимоволі виконують одну з трьох ролей, вибір якої залежить від статусу співрозмовника та особливостей КС. Але слід зауважити, що і в межах однієї ролі існує можливість вибору тієї або іншої мовленнєвої стратегії [Седов 2004, с. 84]. При дослідженні вияву етнічної особистості в комунікативній ситуації необхідно спиратися на інтерактивну модель комунікації, яка передбачає "взаємодію, що відбувається в певних соціально-культурних умовах" [Макаров 1998, с. 26].

Термін інтеракція, який ми використовуємо, складається з суми трансакцій, що відображають особливості соціально-комунікативної взаємодії людей. Трансакційний аналіз Е. Берна можна використовувати при дослідженні особливостей прояву мовної етнічної особистості через показове обрання нею тих або інших мовленнєвих тактик, спрямованих на реалізацію певної комунікативної стратегії.

5.9. ВИТОКИ ТА СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ НЕВЕРБАЛЬНИХ КОМПОНЕНТІВ КОМУНІКАЦІЇ

У наш час безсумнівним є той факт, що невербальна комунікація є однією з найважливіших сфер функціонування знаків і знакової інформації [Анохіна 2006, с. 3], вона займає чільне місце в житті людини й суспільства, хоча ще в 50–60-ті роки ХХ століття після критики лінгвістичних ідей М.Я. Марра дослідження цього явища в СРСР вважалися антинауковими [Серякова 2000, с. 12]. Невербальні дії становлять біологічно де-

терміновану систему і виступають своєрідними маркерами процесів ВНД (вищої нервової діяльності) людини [Богданов 1987, с. 4–9].

Кожний з атрибутів тіла (форма, розмір, стан, зріст) за певних обставин висловлює чи передає якесь значення. Навіть невиконання жесту (наприклад, коли людина стримує прояв на обличчі своїх справжніх почуттів радості чи біди) може виявитися настільки ж вагомим, як сміх чи сльози. Вік, рід занять, життєві радості та лихі пригоди, почуття та думки залишають "сліди" на людському тілі й відображаються в невербальній поведінці. Тіло, його рухи та дії, на думку історика та філософа М.Я. Гефтера, "є таким самим історичним документом, що свідчить про минуле, як щоденник або грамота" [цит. за Григорьєва и др. 2001, с. 167].

Науку, предметом якої виступає невербальна поведінка і взаємодія комунікантів, російський вчений Г.Ю. Крейдлін пропонує називати невербальною семіотикою, яка, в свою чергу, складається з окремих, але тісно між собою пов'язаних дисциплін. Основними з них є такі:

- паралінгвістика – наука про звукові коди невербальної комунікації;
- кінесика – наука про жести і жестові рухи, жестові процеси та системи;
- окулесика – наука про мову очей і візуальну поведінку людей під час спілкування;
- аускультация – наука про слухове сприйняття звуків і аудіальну поведінку комунікантів;
- гаптика – наука про мову дотиків і тактильної комунікації;
- гастика – наука про знакові і комунікативні функції їжі і напоїв, про культурні й комунікативні функції частування;
- ольфакція – наука про мову запахів та їх роль у комунікативному процесі;
- проксемика – наука про простір комунікації, його структуру і функції;
- хронеміка – наука про час комунікації, його структурні, семіотичні й культурні функції;

- системологія – наука про системи об'єктів, які оточують комунікантів, про функції і значення цих об'єктів у процесі комунікації [Крейдлін 2002, с. 22].

Слід зазначити, що різні вчені залежно від того, якою сферою невербальної семіотики вони професійно займаються і до яких філософських шкіл себе зараховують, виокремлюють у якості центральних різні дисципліни та аспекти дослідження. Так чи інакше, на думку Г.Ю. Крейдліна, два розділи невербальної семіотики визнаються основними майже усіма дослідниками. Йдеться про паралінгвістику та кінесіку. Найменш дослідженими залишаються аускультация, гастика, ольфакція, хронеміка та системологія [Крейдлін 2002, с. 24]. Мінімальною одиницею невербальної семіотики є невербальний знак – жест, вираз обличчя, погляд, поза, тон голосу в усному мовленні та їх номінації у писемному мовленні. Основними когнітивними та системними характеристиками невербального знака є такі:

- невербальний знак детермінований біологічною програмою людини, яка включає топографічні особливості мозку та морфологію тіла, результатом чого є рухи рук, ніг, губ, вираз очей тощо;

- невербальний знак фізіологічно раціональний – "на вході" п'ять органів чуття комплементарні у процесі пізнання, а "на виході" – це природні та реактивні сигнали у вигляді рухів, міміки, пози або вокалізації;

- невербальний знак має матеріальну форму та конкретний зміст, репрезентуючи когнітивні можливості на рівні чуттєвого пізнання та абстрактного мислення;

- невербальний знак вступає в парадигматичні та синтагматичні відношення в рамках самої системи невербальних знаків, а також із одиницями вербальної системи;

- суть невербального знака в подвійному вираженні: перше має місце в усному мовленні у формі сенсомоторного прояву, а друге – у писемному мовленні у вигляді лексичного засобу;

- невербальний знак – це комплексний функціональний компонент, продукт організму людини як цілісної системи. На базі когнітивної операції до уваги комунікантів потрапляє одна,

найбільш експресивна риса, наприклад, втомлений погляд, втомлена посмішка, втомлений голос [Серякова 2000, с. 245].

На думку Г.Ю. Крейдліна, основними функціями невербальних знаків виступають такі:

- регулювання та керування вербальною поведінкою комунікантів (жести супроводжують привітання, накази, прохання, виправдання, вибачення, згоду та інші мовленнєві акти);
- відображення в комунікативному акті актуальних мовленнєвих дій (невербальні акти прохання);
- переказування адресату певної частини смислової інформації;
- репрезентація внутрішнього психологічного (емоційного) стану мовця чи його ставлення до співрозмовника;
- дейктична функція, наприклад, жестове уточнення місця розташування;
- зображення фізичних дій людини [Крейдлин 2002].

Здатність невербального знака функціонувати на рівні вербального звертала на себе увагу ще в давні часи. Вже античні вчені досліджували ті складові риторики, які зараз кваліфікуються як невербальні компоненти спілкування. Так, цікаво та пізнавально природа жесту була описана Квінтіліаном у праці *Institutio Oratoria*, що датується першим століттям нової ери [Дискурс 2005, с. 155].

Історії відомі періоди, коли мова тіла була не менш вагома й значуща, ніж мова слів. Наприклад, культуру Середньовіччя іноді називають культурою жеста, підкреслюючи одночасно й ту роль, яку рухи та положення людського тіла відігравали в соціальних стосунках. Філософський та практичний інтерес до жестів виявляли свого часу Джованні Боніфаціо і Френсіс Бекон.

Дж. Боніфаціо у своєму трактаті "Мистецтво почуттів" (1616) стверджує, що існує універсальна мова жестів, яка є зрозумілою для всіх народів, і тому європейцям слід використовувати її під час переговорів. У праці "Поширення освіти" (1605) Ф. Бекон зазначається, що жести необхідно постійно вивчати хоча б тому, що *"як язик промовляє щось вухові, так і рука каже де що окові"* [Григорьева и др. 2001, с. 171].

Середньовічне уявлення про жест як про природну форму вираження індивідуально-психологічних і суспільних процесів було досить поширеним і стійким. Так, французький історик і філософ Марк Блок зауважував, що ритуалізація феодального суспільства виражена більше в жестах, ніж у словах. Людина розглядалась як єдність душі й тіла, а жести втілювали їх зв'язок, виражаючи бажання й волю, почуття й прагнення [Крейдлин 2002, с. 49].

У другій половині XIX століття робиться спроба кодифікування та розробки правил використання голосових можливостей і жестової поведінки. Ці правила особливо стосувалися ораторського мистецтва. У 1872 році вийшла праця Ч. Дарвіна "Вираження емоцій людиною та твариною", що стала значним внеском у подальші розробки невербальних проявів. У 1886 році з'явилася праця П. Мантеграцці "Фізіономія та вияв почуттів", яка вже дещо нагадує сучасні посібники з невербальної комунікації [Дискурс... 2005, с. 156].

Регулярні дослідження невербаліки починаються у США в 50-ті роки XX століття з робіт Р.Л. Бервідстела, Е.Т. Холла, У. Кіса та Ю. Руша. Американський антрополог Р. Бервідстел увів у науковий обіг термін "кінема", під яким розумів жести рук, ніг і голови. Якщо кінї – це "найменші, далі неподільні, найменш помітні рухи", то кінеми – "більші одиниці, за допомогою яких відбувається реальне спілкування людей" [цит. за Крейдлин 2002, с. 175]. Згідно з цим, кінема є синонімом до слова "жест". Слідом за Г.П. Божко, ми трактуємо кінесичну систему як таку, що об'єднує виразні рухи всього тіла, включаючи жести-доторкання (наприклад, у В.О. Лабунської [Лабунская 1986] вони віднесені до підрозряду – такесики, а у Г.Ю. Крейдліна [Крейдлин 2002] – до гаптики), а також експресію обличчя (мімічні жести) [Божко 2003]. У лінгвістичній літературі сукупність однорідних кінем, що мають ідентичні форми та спільні значимі семантичні ознаки, отримала назву вокабула [Григорьева и др. 2001, с. 171].

Релевантним є поділ жестів на комунікативні та симптоматичні [Божко 2003, с. 110]. Перші є невербальними одиницями,

які в процесі комунікації передають за волею того, хто жестикулює, ті або інші відомості адресату (н-д, *взяти за руку / подати / протягнути / потиснути руку*). Симптоматичними жестами є такі, що свідчать про емоційний стан комуніканта. Вони займають місце між комунікативними жестами та фізіологічними рухами (н-д, *махнути рукою / сісти на щось / край чогось / схилити голову*). Психофізіологічні реакції та просодичні елементи, що є характерними для українців, росіян і англійців, наприклад у КС "*виправдання*", є супутніми основним кінемам і підсилюють їх значення [Корольов 2009].

Для невербальної системи, як і для лексичної системи мови, існує поняття центру та периферії, ядро мови тіла складають прагматично засвоєні жести, відмінною ознакою яких є наявність усталеної, загальноприйнятої вербальної номінації (або декілька синонімічних). Периферійними є прагматично незасвоєні жести. Ми дотримуємося думки Й.А. Стерніна та Г.П. Божко стосовно того, що кінеми, вилучені з художніх текстів, здебільшого є прагматично засвоєними, оскільки їх завдання полягає в передачі певного значення, авторської думки, яка має бути правильно та однозначно сприйнята читачем [Божко 2003, с. 112; Стернин и др. 2003, с. 18].

Українська, російська та англійська культури є висококінематичними [Богдан 1998; Вежбицкая 1999; Григорьева и др. 2001; Крейдлин 2002; Лабунская 1986; Солощук 2006; 2009; Wierzbicka 1994], тому припускають широке використання невербальних компонентів у процесі спілкування. У зв'язку з цим А. Вежбицкая зазначає про емоційність російської лінгвокультури, сутністю якої є "яскраво виражений акцент на почуттях і на їх вільному виявленні, висока емоційність російського мовлення, багатство мовних засобів для вираження емоцій та емоційних відтінків" [Вежбицкая 1999, с. 525–546], що повною мірою, на думку Г.П. Божко, може бути також спроектовано і на арсенал невербаліки російської мовної особистості [Божко 2003, с. 113]. Ми дозволимо собі зауважити, що тезу А. Вежбицкой про емоційність можна віднести не тільки до російської, а також і до української комунікативної поведінки.

Словник термінопонять

Комунікація – національно маркований феномен переважно мовленнєвого характеру, який передбачає цілеспрямований процес інформаційного обміну між двома і більше комунікантами за допомогою певної семіотичної системи.

Комунікативна компетенція – вміння будувати ефективну мовленнєву діяльність і ефективну мовленнєву поведінку, які відповідають нормам соціальної взаємодії, властивим певному етносу.

Комунікативна поведінка – сукупність норм і традицій спілкування, характерних для певного людського соціуму.

Комунікативна ситуація – типова ситуація спілкування, що повторюється й характеризується використанням стандартних мовленнєвих засобів (знайомство, привітання, прощання, співчуття тощо).

Комунікативна стратегія – комплекс спланованих мовленнєвих дій, спрямованих на досягнення комунікативної мети.

Мовна особистість – людина, яка реалізує себе в мовленнєвій діяльності на основі сукупності певних мовних здібностей, умінь, знань, уявлень.

Прецедентні тексти – тексти, значимі для тієї або іншої мовної особистості у пізнавальному або емоційному відношеннях, що добре відомі у культурному середовищі даної особистості, включаючи її попередників і сучасників, і такі, до яких неодноразово звертається в комунікації мовна особистість.

Список основної літератури

1. *Апресян, Ю.Д.* Избранные труды в 2-х т. / Юрий Дереникович Апресян. – М. : Языки русской культуры, 1995.

2. *Арутюнова, Н.Д.* Истоки, проблемы и категории прагматики / Н.Д. Арутюнова, Е.В. Падучева // Новое в зарубежной лингвистике. – 1985. – Вып. 16. – С. 8–42.

3. *Арутюнова, Н.Д.* Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Нина Давидовна Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 341 с.

4. *Бахтин, М.М.* Собрание сочинений: в 7 т. / Михаил Михайлович Бахтин. – М. : Русские словари, 1996. – Т. 5: Проблема речевых жанров. – С. 159–206.

5. *Бацевич, Ф.С.* Основи комунікативної лінгвістики: підручник / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : ВЦ "Академія", 2004. – 344 с.

6. *Бацевич, Ф.С.* Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : ВЦ "Академія", 2008. – 240 с.
7. *Бацевич, Ф.С.* Нариси з комунікативної лінгвістики / Флорій Сергійович Бацевич. – Львів : Вид. центр Львівськ. нац. ун-ту, 2003. – 247 с.
8. *Бацевич, Ф.С.* Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи / Флорій Сергійович Бацевич. – Львів : ПАІС, 2005. – 262 с.
9. *Вежбицкая, А.* Язык. Культура. Познание / Анна Вежбицкая. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.
10. *Верещагин, Е.М.* Коммуникативные тактики как поле взаимодействия языка и культуры / Евгений Михайлович Верещагин // Русский язык и современность. Проблемы и перспективы развития русистики: доклады. – 1991. – Ч. 1. – С. 32–43.
11. *Гудков, Д.Б.* Теория и практика межкультурной коммуникации / Дмитрий Борисович Гудков. – М. : Гнозис, 2003. – 288 с.
12. *Кочерган, М.П.* Загальне мовознавство / Михайло Петрович Кочерган. – К. : ВЦ "Академія", 2006. – С. 7–18.
13. *Лингвистический энциклопедический словарь* / [гл. ред. Ярцева В.Н.]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 672 с.
14. *Мечковская, Н.Б.* Общее языкознание: Структурная и социальная типология языков / Нина Борисовна Мечковская. – Мн. : Амалфея, 2000. – 368 с.
15. *Селіванова, О.О.* Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.
16. *Селіванова, О.О.* Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / Олена Олександрівна Селіванова. – К. : Фитосоціоцентр, 1999. – 148 с.
17. *Седов, К.Ф.* Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции / Константин Федорович Седов. – М. : Лабиринт, 2004. – 320 с.
18. *Семчинський, С.В.* Загальне мовознавство / Станіслав Володимирович Семчинський. – К., 1996. – С. 6–25.
19. *Соссюр, Ф. де.* Курс загальної лінгвістики / Фердинанд де Соссюр. – К., 1998. – С. 18–33.
20. *Стернин, И.А.* Очерк английского коммуникативного поведения / И.А. Стернин, Т.В. Ларина, М.А. Стернина. – Воронеж : Истоки, 2003. – 185 с.

21. *Сусов, И.П.* Введение в теоретическое языкознание [Электронный ресурс] : электронный учебник / Иван Павлович Сусов // Режим доступа: <http://lingvolah.chat.ru/library/susov.htm>.

22. *Тер-Минасова, С.Г.* Язык и межкультурная коммуникация : учебное пособие / Светлана Григорьевна Тер-Минасова. – М. : Слово/Slovo, 2000. – 624 с.

Список додаткової літератури

1. *Американское коммуникативное поведение* / [Под ред. И.А. Стернина, М.А. Стерниной]. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 2001. – 167 с.

2. *Анохіна, Т.О.* Невербальні та вербальні засоби екстеріоризації силентіального ефекту в англomовному художньому дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 "Германські мови" / Т. О. Анохіна. – Запоріжжя, 2006. – 18 с.

3. *Арутюнова, Н.Д.* Понятие пресуппозиции в лингвистике / Н. Д. Арутюнова // Известия АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1973. – Т. 32. – № 1. – С. 84–89.

4. *Арутюнова, Н.Д.* Стратегия и тактика речевого поведения / Н. Д. Арутюнова // Прагматические аспекты изучения предложения и текста : статьи. – К., 1983. – С. 37–56.

5. *Арутюнова, Н.Д.* Язык и мир человека / Нина Давидовна Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 896 с.

6. *Берн, Э.* Игры, в которые играют люди : Психология человеческих взаимоотношений ; Люди, которые играют в игры : Психология человеческой судьбы / Эрик Берн. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 480 с.

7. *Богдан, С.К.* Мовний етикет українців: традиції і сучасність / Світлана Калениківна Богдан. – К. : Рідна мова, 1998. – 475 с.

8. *Богданов, В.В.* Функции вербальных и невербальных компонентов в речевом общении / В.В. Богданов // Языковое общение: единицы и регулятивы. – 1987. – С. 18–26.

9. *Божко, Г.П.* Речевые тактики в репертуаре русской языковой личности (на материале коммуникативной ситуации "примирение") : дис. ... кандидата филол. наук : 10.02.02 / Божко Галина Павловна. – К., 2003. – 164 с.

10. *Верещагин, Е.М.* В поисках новых путей развития лингвострановедения: концепция рече-поведенческих тактик / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – М.: Прогресс, 1999. – 84 с.

11. *Верецагин, Е.М.* Речевые тактики "призыва к откровенности". Еще одна попытка проникнуть в идиоматику речевого поведения и русско-немецкий контрастивный подход / Е.М. Верецагин, Р. Ратмайр, Т. Ройтер // Вопросы языкознания. – 1992. – № 6. – С. 82–93.
12. *Германова, Н.Н.* Коммуникативная стратегия комплимента и проблемы типологии речевых этикетов / Н.Н. Германова // Язык и модель мира : Сб. науч. тр. – 1993. – Вып. 416. – С. 27–39.
13. *Голубовська, І.О.* Етнічні особливості мовних картин світу / Ірина Олександрівна Голубовська. – К. : Логос, 2004. – 284 с.
14. *Голубовська, І.О.* Мовна особистість як лінгвокультурний феномен / І.О. Голубовська // Studia Linguistica. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2008. – Вип. 1. – С. 25–33.
15. *Горелов, И.Н.* Основы психолингвистики / И.Н. Горелов, К.Ф. Семенов. – [3-е перераб. и дополн. изд.]. – М. : Лабиринт, 2001. – 304 с.
16. *Городецкий, Б.Ю.* От лингвистики языка – к лингвистике общения / Б. Ю. Городецкий // Язык и социальное познание. – 1990. – С. 39–56.
17. *Григорьева, С.А.* Словарь языка русских жестов / С.А. Григорьева, Н.В. Григорьев, Г.Е. Крейдлин. – М. ; Вена : Языки русской культуры ; Венский славистический альманах, 2001. – 256 с.
18. *Гудков, Д.Б.* К вопросу о словаре прецедентных феноменов / Д. Б. Гудков // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках. – 2004. – С. 251–259.
19. *Гумбольдт, фон В.* Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 2000. – 400 с.
20. *Дейк, ван Т.А.* Стратегии понимания связного текста / Т.А. ван Дейк, В. Кинч // Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – 1988. – Вып. 23. – С. 153–212.
21. *Дейк, ван Т.А.* Язык. Познание. Коммуникация / Тойн А. ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – 310 с.
22. *Дементьев, В.В.* Непрямая коммуникация и ее жанры / Валерий Васильевич Дементьев. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2000. – 248 с.
23. *Демьянков, В.З.* Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода / В.З. Демьянков // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 17–33.
24. *Дерпак, О.В.* Конфронтативні мовленнєві жанри : комунікативно-прагматичний та мовний аспекти (на матеріалі української, англійської та польської мов) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

філол. наук : 10.02.15 "Загальне мовознавство" / О.В. Дерпак. – К., 2005. – 16 с.

25. *Дискурс іноземномовної комунікації* : [колективна монографія / під заг. ред. Кусько К.Я.]. – Львів, 2001. – 495 с.

26. *Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен* : [колективна монографія / під заг. ред. Шевченко І.С.]. – Х. : Константа, 2005. – 356 с.

27. *Долинин, К.А.* Имплицитное содержание высказывания / К.А. Долинин // Вопросы языкознания. – 1983. – № 6. – С. 37–47.

28. *Завражина, Г.В.* Мовленнєва агресія та засоби її вираження в масмедійному політичному дискурсі України (на матеріалі російськомовної газетної комунікації) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.02 "Російська мова" / Г.В. Завражина. – К., 2008. – 20 с.

29. *Звегинцев, В.А.* Предложение и его отношение к языку и речи / Владимир Андреевич Звегинцев. – М. : Изд-во МГУ, 1976. – 307 с.

30. *Золотова, Г.А.* Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Галина Александровна Золотова. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 367 с.

31. *Иссерс, О.С.* Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / Оксана Сергеевна Иссерс. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 284 с.

32. *Карасик, В.И.* Религиозный дискурс / В.И. Карасик // Языковая личность : проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики. – 1999. – С. 5–19.

33. *Карасик, В.И.* Язык социального статуса / Владимир Ильич Карасик. – М. : Ин-т языкозн. РАН ; Волгоградск. гос. пед. ин-т, 1992. – 330 с.

34. *Карасик, В.И.* Языковая личность и категории языка / В.И. Карасик // Языковая личность : проблемы значения и смысла. – 1994. – С. 14–24.

35. *Карасик, В.И.* Языковой круг: личность, концепты, дискурс / Владимир Ильич Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.

36. *Караулов, Ю.Н.* Ассоциативная грамматика русского языка / Юрий Николаевич Караулов. – М. : Наука, 1993. – 420 с.

37. *Караулов, Ю.Н.* Русский язык и языковая личность / Юрий Николаевич Караулов. – М. : Наука, 1987. – 264 с.

38. *Кибрик, А.Е.* Когнитивные исследования по дискурсу / Александр Евгеньевич Кибрик // Вопросы языкознания. – 1994. – № 5. – С. 126–140.

39. *Кифер, Ф.* О пресуппозициях / Ф. Кифер // Новое в зарубежной лингвистике. – 1978. – Вып. 8. – С. 337–368.

40. *Клюев, Е.В.* Речевая коммуникация / Евгений Васильевич Клюев. – М. : ПРИОР, 1998. – 224 с.

41. *Колеснікова, І.А.* Діалектика номінального та узуального в професійному дискурсі / Ірина Анатоліївна Колеснікова. – К. : ДВНЗ "Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана", 2008. – 248 с.
42. *Корольов, І.Р.* Комунікативна ситуація "виправдання": прагматичний та лінгвокультурний виміри : монографія / Ігор Русланович Корольов. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2009. – 223 с.
43. *Корольов, І.Р.* Відображення національно-ціннісних орієнтирів у комунікативній поведінці різномовних інтерактантів / І.Р. Корольов // *Studia Linguistica*. Збірник наукових праць / Відп. ред. І.О. Голубовська. – Vol. V (II), 2011. – С. 286–291.
44. *Корольова, А.В.* Типологія комунікативних стратегій мовленнєвої поведінки в ситуаціях конфлікту / А.В. Корольова // *Слов'янський вісник : зб. наук. пр. Серія "Філологічні науки"* Рівненськ. ін-ту слов'ян. Київськ. славістичн. ун-ту. – 2006. – Вип. 6. – С. 35–44.
45. *Красных, В.В.* К вопросу о лингвокогнитивных аспектах коммуникативного акта / В.В. Красных // *Научные доклады филологического факультета МГУ*. – 1998. – Вып. 2. – 240 с.
46. *Красных, В.В.* Основы психолингвистики и теории коммуникации / Виктория Владимировна Красных. – М. : ИТДГК "Гнозис", 2001. – С. 137–140.
47. *Красных, В.В.* Анализ дискурса / В.В. Красных // *Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках : статьи*. – 2004. – С. 242–250.
48. *Крейдлин, Г.Е.* Невербальная семиотика : Язык тела и естественный язык / Григорий Ефимович Крейдлин. – М. : Новое литературное обозрение, 2002. – 592 с.
49. *Крысин, Л.П.* О речевом поведении человека в малых социальных общностях (постановка вопроса) / Леонид Петрович Крысин // *Язык и личность*. – 1989. – С. 78–86.
50. *Кушнір, Н.О.* Вербалізація чуттєвих інтенцій у російському діалогічному мовленні (на матеріалі комунікативної ситуації "освідчення в коханні") : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.02 "Російська мова" / Н.О. Кушнір. – К., 2005. – 16 с.
51. *Лабунская, В.А.* Невербальное поведение / Вера Александровна Лабунская. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовск. ун-та, 1986. – 135 с.
52. *Макаров, М.Л.* Интерпретативный анализ дискурса в малой группе / Михаил Львович Макаров. – Тверь : Тверск. гос. ун-т., 1998. – 200 с.
53. *Макаров, М.Л.* Основы теории дискурса / Михаил Львович Макаров. – М. : Гнозис, 2003. – 280 с.

54. *Милевская, Т.В.* О понятии "дискурс" в русле коммуникативного подхода / Т.В. Милевская // Материалы Международной научно-практической конференции ["Коммуникация : теория и практика в различных социальных контекстах "Коммуникация–2002" ("Communication Across Differences")"]. – Пятигорск : ПГЛУ, 2002. – Ч. 1. – С. 188–190.
55. *Молотаева, Н.В.* Категория пресуппозиции и её реализация в русском художественном тексте / Н.В. Молотаева // Русское языкознание. – 1991. – № 23. – С. 82–87.
56. *Павловская, А.В.* Англия и англичане / Анна Валентиновна Павловская. – 2-е изд. – М. : Изд-во Московского университета ; Памятники исторической мысли, 2005. – 270 с.
57. *Павловская, А.В.* Особенности национального характера итальянцев, англичан, немцев, норвежцев и финнов, американцев, исландцев / Анна Валентиновна Павловская. – М. : МГУ им. М.В. Ломоносова, 2007. – 172 с.
58. *Падучева, Е.В.* Высказывание и его соотносительность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений) / Елена Викторовна Падучева. – М. : Наука, 1985. – 271 с.
59. *Пост, Э.* Этикет / Эмили Пост. – М. : Наука, 1996. – 616 с.
60. *Почепцов, Г.Г. (мол.).* Теорія комунікації / Георгій Георгійович Почепцов (мол.). – К. : Спілка рекламистів України ; Українська асоціація паблік рілейшнз. – 1996. – 175 с.
61. *Почепцов, Г.Г.* Теорія комунікації / Георгій Георгійович Почепцов. – К. : ВЦ "Київський університет", 1999. – С. 75–126.
62. *Прохоров, Ю.Е.* Русские: коммуникативное поведение / Ю.Е. Прохоров, И.А. Стернин. – [3-е изд., испр.]. – М. : Флинта ; Наука, 2007. – 328 с.
63. *Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира* / [сост.: Б.А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Поставалова и др.]. – М. : Наука, 1988. – 216 с.
64. *Седов, К.Ф.* Структура устного дискурса и становление языковой личности: грамматический и прагматический аспекты / Константин Федорович Седов. – Саратов : Изд-во Саратовск. пед. ин-та, 1998. – 112 с.
65. *Селиванова, Е.А.* Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Елена Александровна Селиванова. – К. : Брама; Изд-во Вовчок О.Ю., 2004. – 336 с.
66. *Семиотика : антология* / [сост. и общ. ред. Ю. С. Степанов]. – М. : Академический Проект, 2001. – 702 с.

67. *Серль, Дж.* Основные понятия исчисления речевых актов / Дж. Серль, Д. Вандервекен // Новое в зарубежной лингвистике. – 1986. – Вып. 18. – С. 242–263.

68. *Серякова, І.І.* Лінгвістичний аспект невербальної поведінки / І.І. Серякова // Наука і сучасність. – 2000. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 241–250.

69. *Сиротинина, О.Б.* Некоторые размышления по поводу терминов "речевой жанр" и "риторический жанр" / О.Б. Сиротинина // Жанры речи. – 1999. – Вып. 2. – С. 26–31.

70. *Солощук, Л.В.* Вербальні і невербальні компоненти комунікації в англomовному дискурсі / Людмила Василівна Солощук. – Харків : Константа, 2006. – 300 с.

71. *Стахів, М.О.* Український комунікативний етикет : навч.-метод. посібник / Марія Олексіївна Стахів. – К. : Знання, 2008. – 245 с.

72. *Стернин, И.А.* Коммуникативное поведение младшего школьника / И.А. Стернин. – Воронеж : Истоки, 2000. – 195 с.

73. *Стернин, И.А.* Модели описания коммуникативного поведения / И.А. Стернин. – Воронеж : ВГУ, 2000. – 27 с.

74. *Стернин, И.А.* Коммуникативное сознание, коммуникативное поведение и межкультурная коммуникация / Иосиф Абрамович Стернин // Межкультурная коммуникация и проблемы национальной идентичности. – 2002. – С. 21–28.

75. *Стернин, И.А.* О понятии коммуникативного поведения / И.А. Стернин // Kommunikativ-funktionale Sprachbetrachtung. – Halle, 1989. – S. 279–282.

76. *Сухих, С.А.* Прагматическое моделирование коммуникативного процесса / С.А. Сухих, В.В. Зеленская. – Краснодар : Краснодарск. гос. ун-т, 1998. – 159 с.

77. *Хорошая речь* / Сиротинина О.Б., Кузнецова Н.И., Дзякович Е.В. и др. – Саратов : Изд-во Саратовск. ун-та, 2001. – 317 с.

78. *Шмелева, Т.В.* Речевой жанр: опыт общелингвистического осмысления / Т.В. Шмелева // Collegium. – 1995. – № 1–2. – С. 57–71.

79. *Gumperz, J.J.* Communicative Competence / John J. Gumperz // Sociolinguistics. – 1997. – P. 39–48.

80. *Hymes, D.* On Communicative Competence / D. Hymes // Sociolinguistics. – 1972. – P. 269–293.

81. *Jakobson, R.* The Framework of Language / Roman Jakobson. – East Lansing : University of Michigan Press, 1980. – 132 p.

82. *Studia Linguistica.* Збірник наукових праць / Відп. ред. І.О. Голубовська. – Vol. V (I, II), 2011. – С. 319–387.

Контрольні запитання та завдання

1. Визначте проблематику і основний термінологічний апарат комунікативної лінгвістики.
2. Які зарубіжні і вітчизняні вчені працюють в галузі комунікативної лінгвістики?
3. Надайте визначення поняттю "комунікація".
4. Чому комунікація є національно маркованим феноменом? Які основні ознаки комунікації Вам відомі?
5. Охарактеризуйте поняття вербальної і невербальної комунікації.
6. Як Ви розумієте поняття "міжкультурна комунікація"?
7. Надайте визначення поняттю "мовна особистість". Які три основні рівні в структурі мовної особистості виділяє Ю.М. Караулов?
8. Яким чином В.В. Красних диференціює поняття "мовна особистість", "мовленнєва особистість", "комунікативна особистість"?
9. Охарактеризуйте запропоноване В.І. Карасиком п'ятиелементне наповнення поняття мовленнєвої організації людини.
10. Надайте визначення поняттю "комунікативна компетенція". Які чотири типи знань і умінь у комунікативній компетенції виділяє Д. Хаймс?
11. Надайте визначення поняттям "прецедентний феномен" і "прецедентний текст".
12. Охарактеризуйте поняття комунікативної поведінки та мовленнєвого етикету.
13. Які три основні моделі опису національної комунікативної поведінки виділяє Й.А. Стернін?
14. У чому полягає сутність мовленнєвого жанру як категорії комунікації?
15. Охарактеризуйте поняття мовленнєвого жанру в розумінні М.М. Бахтіна.
16. Як співвідносяться поняття "мовленнєвий жанр", "комунікативна ситуація", "стиль"?
17. Які чотири класи мовленнєвих жанрів виділяють І.М. Горелов і К.Ф. Сєдов?
18. Визначте структурні характеристики стандартної комунікативної ситуації.
19. Надайте визначення поняттю "комунікативна ситуація".
20. Визначте поняття "комунікативна стратегія" і "комунікативна тактика". Як вони співвідносяться?
21. Які типи комунікативних стратегій виділяє Д. Хаймс?

22. Які типи мовленнєвих тактик Вам відомі?
23. Чим зумовлюється і детермінується вибір комунікантами певних комунікативних стратегій і тактик?
24. Надайте визначення поняттю "пресупозиція". Як визначає цей термін Н.Д. Арутюнова?
25. З якими соціальними ролями, на думку Еріка Берна, пов'язується мовленнєва поведінка?
26. Надайте визначення поняттям "соціальна роль" і "соціальний статус" за В.І. Карасиком. Як співвідносяться ці терміни?
27. Охарактеризуйте модель поведінки, характерну для *Батька*, *Дорослого* чи *Дитини*, за Е. Берном.
28. Як Ви розумієте терміни "інтеракція" і "трансакція"?
29. Надайте визначення поняттю "невербальна комунікація". З яких дисциплін, на думку Г.Ю. Крейдліна, складається невербальна семіотика? Охарактеризуйте основні з них.
30. Які основні когнітивні та системні характеристики невербального знака Вам відомі? Які основні функції невербальних знаків?

Лекція 6

ДИСКУРСОЛОГІЯ

В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ

СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА

ПЛАН

1. Визначення дискурсу в сучасній лінгвістиці. Співвідношення понять "текст" і "дискурс" у мовознавстві.
2. Структура дискурсу.
3. Типологія дискурсу.
4. Дискурс-аналіз як новітній метод лінгвістичних досліджень.

6.1. ВИЗНАЧЕННЯ ДИСКУРСУ

В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ.

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ "ТЕКСТ"

І "ДИСКУРС" У МОВОЗНАВСТВІ

У лінгвістичних працях останніх років дискурс розглядається як багатовимірне явище [Арутюнова 1998; Бахтин 1996; Бацевич 2003; ЛЭС 1990; Почепцов 1999; Brown 1996] із урахуванням когнітивних [Кравченко 2007; Красных 1998; Селиванова 2004; Шевченко 2005; Fairclough 1992], етнопсихологічних [Карасик 2002; Красных 2003; Попова, Стернин 2001, 2003], культурних [Тер-Минасова 2000, 2007; Wierzbicka 1994], соціальних [Горелов 2001; Седов 1998, 2004; Hymes 1972], політичних [Макаров 1998; Шейгал 2000] та інших факторів.

Як справедливо зауважила О.С. Кубрякова, широке розповсюдження самого терміна "дискурс" зовсім не означає, що за ним вже закріплений зміст, який можна було б уважати загаль-

новживаним [Кубрякова 2005, с. 23]. Останнім часом з'являються численні наукові праці, дисертаційні дослідження про неоднозначну природу дискурсу, його структуру, типологію, зв'язок з національно-культурною традицією, соціумом. Предметом вивчення стають різні типи дискурсів (діалогічний, монологічний, наративний, емоційний, правовий, журналістський), які вирізняються сферою використання, ситуативною вмотивованістю, неоднаковими можливостями репрезентувати концептуальний простір людини-мовця. Окреслена проблематика особливо жваво розробляється в зарубіжній (Н. Арутюнова, М.М. Бахтін, А. Вежбицька, О. Кубрякова, Т. ван Дейк, К.Ф. Седов, М.Л. Макаров та ін.) та українській лінгвістиці (Ф.С. Бацевич, А.Д. Белова, І.А. Колеснікова, Н.К. Кравченко, К.Я. Кусько, О.О. Селіванова, Т.В. Радзівєвська, К.С. Серажим, І.С. Шевченко та ін.). Однак, незважаючи на такий вагомий теоретичний доробок, ще й досі залишаються актуальними та відкритими для вивчення питання комунікативних характеристик дискурсу, його інтенційності, жанрових реалізацій.

Насамперед, звернімося до визначення *дискурсу*. Вивчення дискурсу пов'язують з іменами таких відомих мовознавців, як З. Харріс, М. Фуко, Е. Бенвеніст, котрі чи не вперше звернули увагу на діяльнісний аспект мовної системи, соціально-культурний та історично зумовлений характер дискурсу. Теорія дискурсу як прагматизованої форми тексту бере свій початок від концепції Е. Бенвеніста, де були розмежовані план розповіді та план дискурсу – мови, що привласнюється мовцем. Французький мовознавець чітко диференціював статичний план розповіді та динамічний план дискурсу, визначав дискурс як "будь-яке висловлення, що зумовлює наявність комунікантів: адресата, адресанта, а також наміри адресанта певним чином впливати на свого співрозмовника [Бенвеніст 1975, с. 276–279].

У сучасній лінгвістичній науці немає єдності поглядів щодо тлумачення цього терміна. Однак у більшості праць вітчизняних і зарубіжних учених [див. Арутюнова 1988, 1998; Белова 2003; Т.А. ван Дейк 1988; Дискурс іноземномовної комунікації 2001; Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен 2005; Дымарский 1999; Иссерс 2002; Карасик 1994, 2002; Кибрик 1992; Крас-

ных 2003; ЛЭС 1990; Макаров 2003; Падучева 1985, 1996; Почепцов 1999; Почепцов (мол.) 1996; Седов 1998] склалася традиція, у рамках якої під словом дискурс розуміється цілісний мовленнєвий твір у різноманітності його когнітивно-комунікативних функцій. Так, Т. ван Дейк визначає дискурс як *комунікативну подію* (складну єдність мовної форми, значення і дії), відтворену учасниками спілкування; подію, в якій задіяна не лише мова в її фактичному використанні, а й ті ментальні процеси, які неминуче супроводжують процес комунікації [Дейк 1989, с. 121].

Російська вчена Н.Д. Арутюнова в "Лінгвістичному енциклопедичному словнику" подає таку дефініцію: *"Дискурс (від. франц. discours – мовлення) – зв'язний текст у його сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психолінгвістичними та іншими факторами; мовлення, що розглядається як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, який бере участь у взаємовідносинах людей та в механізмах їх свідомості (когнітивних процесах). Дискурс – це мовлення "занурене в життя"* [ЛЭС 1990, с. 136–137].

У тлумаченнях різних авторів знаходимо такі розуміння дискурсу:

- будь-яке висловлювання, що перевищує за обсягом фразу й розглядається з точки зору зв'язування послідовності фраз між собою [Dubois 1904, р. 156];
- зв'язне мовлення [Harris 1952];
- когерентний текст [Беллерт 1978];
- будь-який текст (або частина тексту), в якому є прояви одного й того ж мотиву [Кох 1978, с. 150];
- будь-який кінцевий відтинок мовлення, що є певною єдністю з погляду змісту, передається з вторинними комунікативними цілями та має відповідну до цих цілей внутрішню організацію, причому є пов'язаним з іншими культурними факторами, аніж ті, що відносяться власне до мови [Барт 1978, с. 443];
- будь-який процес говоріння, який включає у свої структури мовця і слухача разом із бажанням першого впливати на другого [Kristeva 1981, р. 17];
- організована мовленнєва діяльність, пов'язана з деякою нелінгвістичною сферою (соціологічний, ідеологічний, культур-

ний контекст) або з чимось невисловленим (несвідомим, передбачуваним) [Helgorsky 1982, p. 22];

- семіотичний процес, що реалізується в різних видах дискурсивних практик [Греймас 1983, с. 453];

- текст, представлений у вигляді особливої соціальної даності [Степанов 1988, с. 44];

- актуалізований текст, на відміну від тексту в аспекті його формально-граматичної структури [Т.А. van Dijk 1985, p. 1998];

- вияв мови як соціально-психічної системи у вигляді емпіричного знака, тексту (тобто реалізація тексту в "живому мовленні") і водночас об'єкт досліджень, спрямованих на створення теорії використання мови [Сорокин 1985, с. 34];

- текст, утворений у результаті мовленнєвої діяльності представників певної лінгвокультурної спільноти, який розглядається в сукупності його лінгвістичних параметрів та соціокультурного контексту [Ушакова 1989, с. 162];

- складне комунікативне явище, що включає крім тексту ще й екстралінгвістичні фактори (знання про світ, думки, настанови, цілі адресанта), необхідні для розуміння тексту... Мовленнєвий потік, мова в її постійному русі, що вбирає в себе всю різноманітність історичної епохи, індивідуальних і соціальних особливостей як комунікатора, так і комунікативної ситуації, в якій проходить спілкування [Дейк ван 1989, с. 8–9];

- текст у різних його аспектах [Halliday 1991];

- результат процесу взаємодії у соціокультурному контексті [Fairclough 1992];

- особливе використання мови ... для вираження особливої ментальності [Степанов 1995, с. 38–39];

- когнітивний процес, пов'язаний з реальним творенням мовлення, мовленнєвого твору, а текст є кінцевим результатом процесу мовленнєвої діяльності, що виливається в певну завершену (і зафіксовану) форму [Кубрякова 1995, с. 164];

- дискурс – "текст плюс ситуація", а текст, відповідно, "дискурс мінус ситуація" [Ostman, Virtanen 1995, p. 240];

- текст, сконструйований мовцем для слухача [Brown, Yule 1996];

- процес побудови й розуміння природного тексту, функціонування мови в реальному часі [Кибрик, Плунгян 1997, с. 308];
- такий емпіричний об'єкт, з яким має справу лінгвіст, коли він виявляє сліди суб'єкта акту висловлювання, формальні елементи, що вказують на привласнення мови мовцем [Гийому, Мальдидьє 1999, с. 124];
- цілісний мовленнєвий твір у різноманітності його когнітивно-комунікативних функцій [Седов 1999, с. 5];
- єдність, що реалізується як у мовленні, тобто у звуковій субстанції, так і в тексті, тобто в писемній формі [Богданов 1990; Сусов 2000];
- послідовність мовленнєвих актів, тобто текст, включений у комунікативно-прагматичний контекст, на відміну від тексту як послідовності речень, відстороненої від комунікативно-прагматичного контексту [Сусов 2000];
- складне комунікативне явище, яке не тільки вміщує акт творення певного тексту, а й відображає залежність створюваного мовленнєвого твору від значної кількості екстралінгвістичних обставин – знань про світ, думок, настанов і конкретних цілей мовця як творця тексту [Кубрякова 2000, с. 13–14];
- система комунікації, яка має реальний і потенційний (віртуальний) виміри. У реальному вимірі – це поточна мовленнєва діяльність у певному соціальному просторі, яка має ознаку процесуальності і пов'язується з реальним життям і реальним часом, а також мовленнєві твори (тексти) як результат цієї діяльності, узяті у взаємодії лінгвістичних, паралінгвістичних і екстралінгвістичних факторів. У потенційному вимірі дискурсу включаються також уявлення про типові моделі мовленнєвої поведінки і набір мовленнєвих дій та жанрів, специфічних для конкретного типу комунікації [Шейгал 2000, с. 11];
- будь-яке висловлювання, яке зумовлює наявність комунікаторів: адресата, адресанта, а також наміри адресанта певним чином впливати на свого співрозмовника; мовлення, що привласнюється мовцем [Бенвенист 2002, с. 276–279];
- сукупність мовномисленнєвих дій комунікаторів, пов'язана з пізнанням, осмисленням і презентацією світу мовцем і

осмисленням мовної картини світу мовця адресатом [Милевская 2002, с. 190];

- комплекс лінгвістичних, психологічних і соціальних явищ, що підпорядкований як правилам граматики, так і більш загальним правилам організації, інтерпретації й зв'язності мовлення, яким володіють ті, хто розмовляє цією мовою [Плеханова 2002];

- вербалізована діяльність – сукупність процесу й результату, що має як власне лінгвістичний, так і екстралінгвістичний плани [Красных 2003];

- сплав мовної форми, знань і комунікативно-прагматичної ситуації [Алефиренко 2003, с. 96];

- соціальна діяльність в умовах реального світу, а не абстрактно-теоретичний конструкт чи продукт лабораторного експерименту [Макаров 2003, с. 79];

- складний соціолінгвістичний феномен сучасного комунікативного середовища, який, по-перше, детермінується (прямо чи опосередковано) його соціокультурними, політичними, прагматично-ситуативними, психологічними та іншими (конституюючими чи фоновими) чинниками, по-друге, має "видиму" – лінгвістичну (зв'язний текст чи його семантично значущий та синтаксично завершений фрагмент) та "невидиму" – екстралінгвістичну (знання про світ, думки, настанови, мету адресанта, необхідні для розуміння цього тексту) структуру і, по-третє, характеризується спільністю світу, який "будується" впродовж розгортання дискурсу його репродуцентом (автором) та інтерпретується його реципієнтом (слухачем, читачем тощо) [Серажим 2002, с. 13];

- ієрархічно зорганізована цілісна комунікативно-комунікаційна система, вивчення якої дозволяє пояснити, з одного боку, а) процес комунікативної діяльності і породження / рецепції тексту, виходячи з аналізу когнітивних структур, породжуваних комунікаторами і, з іншого боку, б) механізм активації цих структур (концептуалізації знаково-символічної форми тексту) під впливом параметрів комунікації [Кравченко 2007, с. 5];

- два або декілька речень, що знаходяться одне з одним у смисловому зв'язку [Звегинцев 2007, с. 170];

- соціальна комунікативна діяльність людей, у якій за допомогою, здебільшого, мовної діяльності взаємодіють їхні ког-

нітивні простори, їх картини світу, що формуються й виражаються засобами мови та іншими засобами, що супроводжують мовлення [Павлова 2010, с. 16];

Лінгвістичне розуміння дискурсу в зарубіжних дослідженнях неоднозначне. Так, наприклад, П. Серіо виділяє вісім значень терміна "дискурс":

- еквівалент поняття "мова", тобто будь-яке конкретне висловлення;
- одиницю, що обсягом переважає фразу;
- вплив висловлення на його одержувача, враховуючи ситуацію (у рамках прагматики);
- бесіду як основний тип висловлення;
- уживання одиниць мови, їхню мовленнєву актуалізацію;
- соціально або ідеологічно обмежений тип висловлень, наприклад, феміністський дискурс, адміністративний дискурс;
- теоретичний конструкт, призначений для дослідження умов продукування тексту [Серіо 1999, с. 26–27].

Разом із комунікативною лінгвістикою та дискурсологією до наукового обігу ввійшли поняття мовної особистості, мовця [Блумфільд 1968], комунікативних реєстрів. При такому підході до вивчення мови до уваги беруться не лише мовні факти, а й різноманітні екстралінгвістичні фактори, включаючи паралінгвістичні. Розвиваючись у надрах комунікативної лінгвістики, дискурсивний підхід надав поштовх до розвитку багатьох напрямків, що поглибили й видозмінили поняття дискурсу не лише в аспекті когнітивної лінгвістики, а й у плані самої дискурсології [Селиванова 2004; Семиотика 2001].

Останнє сприяло тому, що багато вчених почали виділяти дискурс як одиницю аналізу тексту, що, у свою чергу, викликало необхідність у розмежуванні понять "дискурс" і "зв'язний текст" [Серажим 2002]. Як відомо, на сьогодні зв'язний текст визначають одним із виявів дискурсу, його проміжним результатом, оскільки кінцевою метою дискурсу є не створення тексту як такого, а досягнення перлокутивного ефекту. У цьому аспекті під дискурсом розуміють сукупність мовленнєвомисленнєвих дій комунікантів, пов'язаних з пізнанням, осмисленням і презентацією світу мовцем і осмисленням мовної картини світу мовця

адресатом [Милевская 2002, с. 188–190]. Таким чином, поняття дискурсу поєднує одночасно два компоненти: і динамічний процес мовної діяльності, що вписана в певний соціальний контекст, і її результат у вигляді тексту. Порівняно з текстом, розуміння якого пов'язане передусім із лінгвістичними категоріями, дискурс – поняття більш різнопланове, воно ширше й глобальніше корелює з категоріями логіки, психології, філософії і спрямоване на людину, її досвід, знання, інтелектуальний рівень, спосіб вираження знань про навколишній світ [Бехта 2004, с. 193].

М.Л. Макаров, вважаючи синонімічними, взаємозамінними терміни "текст" і "дискурс" (відомо, що спільними ознаками і тексту, і дискурсу виступають завершеність, цілісність, зв'язність, модальність, інтенційність, спосіб та сфера функціонування), все ж диференціює їх за опозиційними параметрами: структурність – функціональність, продукт – процес, статичність – динамічність [Макаров 2003, с. 75–87]. Дискурс співвідноситься з текстом як висловлення з реченням, звук з фонемою, морф із морфемою. Зрозуміло, що мовленнєві одиниці (дискурс, висловлення), не маючи емпіричної субстанції, реальної матеріальної маніфестації, ширші в потенційній здатності реалізувати комунікативні потреби мовців, відображати їх ментальний світ.

Текст, на думку Н. Литвиненко, виступає "серцевиною дискурсу. Коли текст потрапляє в потік свідомості людини, яка його сприймає, він стає дискурсом, відображаючи процес мовлення. Дискурс – це своєрідна динамічна модель тексту, текстова комунікація, пов'язана з комунікативною діяльністю суб'єкта" [Литвиненко 2009, с. 11–12].

Російська дослідниця А.І. Варшавська запроваджує поняття *дискурсу-тексту*, трактуючи *дискурс* як процес мовного мислення, а *текст* – як результат або продукт цього процесу [Варшавская 1984].

В.В. Богданов розглядає *мовлення* й *текст* як два аспекти *дискурсу*. Не будь-яке мовлення піддається текстовому перекодуванню й не будь-який текст можна "озвучити". Саме тому *дискурс* розуміється вченим широко – як усе, що говорить й пишеться, тобто, як мовленнєва діяльність, яка водночас є мовним матеріалом у будь-якій його презентації – звуковій або гра-

фічній. *Текст* у вузькому розумінні є "мовним матеріалом, фіксованим на тому або іншому матеріальному носії за допомогою письма. Таким чином, терміни *мовлення* й *текст* будуть видовими стосовно об'єднуючого їх родового терміна *дискурс*" [Богданов 1993, с. 5–6].

Тріада "текстотворення – текст – текстова комунікація", за визначенням Т.В. Радзієвської, має "спільний знаменник" – поняття дискурсу, що комплексно відбиває і онтологічний, і епістемічний аспекти зазначених понять [Радзієвська 2010, с. 458].

У "Лінгвістичному енциклопедичному словнику" зазначається про те, що *термін "дискурс", на відміну від терміна "текст", не застосовується до давніх та інших текстів, зв'язки яких із живим життям безпосередньо не відновлюються* [ЛЭС 1990, с. 136–137].

Ф.С. Бацевич з-поміж інших комунікативних категорій виділяє дискурс, мовленнєвий жанр, мовленнєвий акт, почасти витлумачуючи *дискурс* як тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, писемну, паралінгвальну), відбувається у межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегіями і тактиками учасників; синтез когнітивних, мовних і позамовних (соціальних, психічних, психологічних тощо) чинників, які визначаються конкретним колом форм життя, залежних від тематики спілкування, має своїм результатом формування різноманітних мовленнєвих жанрів [Бацевич 2004, с. 138]. Отже, з одного боку, дискурс – текст, занурений у життя, з особливою граматику, лексику, правилами слововживання і синтаксису, а з іншого, – це живе спілкування, комунікація, когнітивно-мовленнєве й інтерактивне явище з усіма відповідними складовими спілкування [Бацевич 2010, с. 12–13].

Таким чином, виходячи з розглянутих визначень, можна зробити висновок, що в сучасній лінгвістиці під *текстом* розуміється абстрактна, формальна конструкція, під *дискурсом* – різні види її актуалізації, розглянуті з погляду ментальних процесів у зв'язку з екстралінгвістичними факторами.

Дискурс (у вузькому розумінні) – це зв'язна послідовність мовних одиниць, створювана мовцем для слухача в певний час,

у певному місці, з певною метою. Ми розуміємо поняття *дискурс* ширше, як складне комунікативне явище, як усну мовленнєву дію, враховуючи соціальний контекст, що дає відомості про учасників комунікації і їхні характеристики, а також процеси продукування й сприйняття повідомлення.

6.2. СТРУКТУРА ДИСКУРСУ

Серед мовознавців існує думка, що на рівні дискурсу відсутня будь-яка лінгвістична (структурна) організація. Можливо, ці вчені, за висловленням М. Стабза, просто не шукали в дискурсі ознак такої організації [Stubbs 1983, p. 15]. Якщо дотримуватися цього погляду, то доведеться визнати, що будь-яка усна бесіда, будь-яка розмова складаються з неупорядкованої сукупності речень. Проте всі пересічні носії мови інтуїтивно, а інколи й усвідомлено (наприклад, у процесі навчання або аналізу) помічають таку властивість дискурсу: не будь-яке висловлення можна вжити після якогось іншого висловлення [Макаров 2003, с. 175].

Отже, існує певний порядок комунікативних ходів у діалозі, структура обміну мовленнєвими діями. З одного боку, існування соціокультурно ідентифікованих типів дискурсу дозволяє обговорювати питання про структурність розмов, розповідей, уроків тощо, оскільки в них можна виділити початок, середину й кінець, хоча це й не настільки чітка структурність, порівняно з нижчими рівнями мови [Stubbs 1983, p. 5]. З іншого боку, подібні міркування про структурність дискурсу були критично сприйняті Дж. Сьорлем, який навів просту аналогію з кухлем пива, у якого також є початок, середина й кінець: "*they all have a beginning, a middle, and an end, but then, so does a glass of beer*" [Searle 1992, p. 21]. Проте, з ним важко погодитись, адже тверджень, зокрема й доведених, на користь існування структури дискурсу значно більше [Макаров 2003, с. 174; Jucker 1992, p. 78].

Необхідно зауважити, що розбіжності в поглядах стосовно структури дискурсу викликані насамперед зосередженістю окремих вчених на дослідженні структури форм повсякденного побутового мовного спілкування, тобто розмови (conversation) –

найменш структурованого з усіх типів дискурсу. Проте розмова, на думку М.Л. Макарова, – це лише окремий різновид дискурсу, тоді як найбільш структурованими є ритуалізовані, інституційні типи дискурсу, наприклад, засідання суду, телеінтерв'ю, урок тощо [Макаров 2003, с. 175].

У структурі дискурсу розрізняють – *макроструктуру* або *глобальну* структуру та *мікроструктуру* або *локальну* структуру. Макроструктура дискурсу – це його членування на великі складові: епізоди в розповіді, абзаци в газетній статті, групи реплік в усному діалозі і т.і. Усередині великих фрагментів дискурсу спостерігається певна єдність – тематична, референційна, часова тощо [Тюрина 2008]. Між великими фрагментами дискурсу спостерігаються межі, які позначаються відносно довгими паузами (в усному дискурсі), графічним виділенням (у письмовому дискурсі), спеціальними лексичними засобами (такими службовими словами, як "а", "так", "нареши", "стосовно"). Багатоаспектними дослідженнями, пов'язаними з макроструктурою дискурсу, займалися О.В. Падучева, Т. ван Дейк, А.М. Баранов і Г.Ю. Крейдлін і інші вчені.

Специфічне розуміння терміна "макроструктура" представлено в працях відомого нідерландського дослідника дискурсу Т. ван Дейка, який так визначає її: це узагальнений опис основного змісту дискурсу, що будується адресатом у процесі розуміння. Макроструктура, за ван Дейком, створюється таким чином, щоб представляти повноцінний текст, тобто в інших термінах може називатися рефератом або резюме [Дейк ван, Кинч 1989, с. 47].

Мікроструктура дискурсу, на відміну від макроструктури, – це членування дискурсу на мінімальні складові, які можна віднести до дискурсивного рівня [Тюрина 2008]. У більшості сучасних підходів такими мінімальними одиницями вважаються предикації, або клаузи. В усному дискурсі ця ідея підтверджується близькістю більшості інтонаційних одиниць до клауз. Дискурс, таким чином, є ланцюгом клауз. У психолінгвістичних експериментах з відтворення раніше отриманої вербальної інформації зазвичай з'ясовується, що розподіл інформації за клаузами відносно незмінний, а об'єднання клауз у складні речення є

змінним. Саме тому поняття речення виявляється для структури дискурсу менш значимим, ніж поняття клаузи. Зокрема, як зауважує О.О. Кібрик, така одиниця, як клауза, є "ще" синтаксичною, але одночасно "вже" дискурсивною [Кібрик 2005, с. 99].

Питання структури дискурсу, як зауважує російська дослідниця С.Ю. Тюріна, пов'язане з питанням про його зв'язність. Зв'язність розглядається як одна з основних, найважливіших ознак дискурсу. Вітчизняні й зарубіжні лінгвісти вивчають текстові зв'язки, враховуючи їхні різні параметри, характер і спрямованість [Тюріна 2008]. Спочатку текстові зв'язки описувалися за аналогією до зв'язків всередині речення. У сучасних дослідженнях розглядається специфічний характер текстових зв'язків. Відповідно до глобальної і локальної структури дискурсу, розрізняють глобальну й локальну зв'язність [Дейк ван 1989]. Глобальна семантична зв'язність дискурсу забезпечується єдністю теми й топіку, а локальна – відношеннями між мінімальними дискурсивними одиницями і їхніми частинами.

Дискурс, що розуміється як текст, занурений у ситуацію спілкування, імплікує безліч вимірів. З позицій прагмалінгвістики дискурс є інтерактивною діяльністю учасників спілкування, обміном інформацією, використанням різних комунікативних стратегій, їх вербальним і невербальним втіленням у практиці спілкування [Dijk van 1993].

Щодо прагматичного аспекту вивчення структури дискурсу, А.Е. Кібрик наголошує: "Зазвичай лінгвіст "занурюється" в текст...; ...будує систему виконуваних ним функцій...; ...лінгвістична модель мовної взаємодії "уміщує" лінгвіста саме в мовленнєвий акт, структура й цілі якого можуть пролити світло на те, яким чином організовано текст" [Кібрик 1992, с. 288].

Дискурс, як і будь-який комунікативний акт, передбачає наявність двох фундаментальних ролей – мовця (адресанта) і слухача (адресата), а також самого тексту повідомлення. Унаслідок цього структура дискурсу припускає наявність двох діаметрально протиставлених ролей – мовця та адресата, а сам процес мовного спілкування розглядається в цих двох перспективах. Саме тому в дискурсології виділяються такі напрямки дослідження:

- побудова дискурсу (наприклад, вибір лексичних засобів у процесі первинного та вторинного семіозису);
- розуміння дискурсу адресатом (наприклад, співвідношення займенників та інших дейктичних слів із тими чи іншими об'єктами);
- розгляд процесу мовного спілкування з позицій самого тексту, що виникає в процесі дискурсу.

Незважаючи на наявність такого розмаїття підходів до проблеми структури дискурсу, вона залишається до кінця не розв'язаною. Слід також пам'ятати, що вихідною, фундаментальною формою існування дискурсу є усне мовлення, а письмовий дискурс є похідним від усного. Це розмежування пов'язане з каналом передачі інформації: при усному дискурсі канал – акустичний, при письмовому – візуальний [Селиванова 2004].

Прагмалінгвістичний розгляд структури дискурсу дозволяє виокремити в ньому арену взаємодії учасників комунікативного акту: мовця (адресанта), слухача (адресата) та тієї реальності, що відображується в тексті. Прагмалінгвістичне дослідження дискурсу може бути орієнтоване, з одного боку, на виявлення особливостей авторської присутності, тобто "суб'єктивного емоційно-оцінного ставлення мовця до предметно-значеннєвого змісту свого висловлення. У різних сферах мовленнєвого спілкування експресивний момент має різне значення й різний ступінь сили, але присутній він усюди: абсолютно нейтральне висловлення неможливе" [Бахтин 1996, с. 188]. Іншою важливою характеристикою будови дискурсу є чинник орієнтації і впливу на слухача: "Істотним (конститутивним) принципом висловлення (тексту) є його спрямованість. Кому адресоване висловлення, як адресант відчуває й уявляє своїх адресатів, яка сила їхнього впливу на висловлення – від цього залежить як композиція, так і стиль висловлення" [Бахтин 1996, с. 200].

Чинник адресованості дискурсу, врахування того, що Т.А. ван Дейк називав *прагматичним контекстом*, визначається прагненням мовця до адекватного розуміння адресатом мовленнєвого твору. При цьому, як слушно зауважує голландський дослідник, "адресант може тільки тоді успішно здійснити намічений мовленнєвий акт, коли він упевнений, що прагматичний

контекст задовольняє умовам цього мовленнєвого акту" [ван Дейк 1989, с. 26]. Усі три компоненти прагматичної структури тексту – дійсність, яка відображена в мовленні, суб'єктивно-авторське начало, потенціал сприйняття – взаємопов'язані в структурі дискурсу. Прагматичну структуру дискурсу подано нижче у вигляді рисунку (дещо модернізована модель О.Є. Кібрика [Кибрик 1994] та К.Ф. Седова [Седов 2004], див. рис. 1).

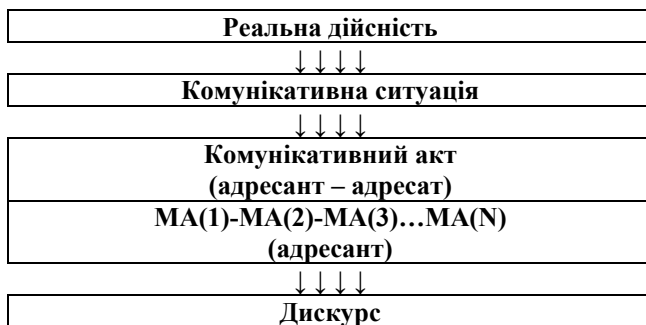

Рис. 1. Прагматична структура дискурсу

Отже, слідом за І.С. Шевченко, мінімальною одиницею дискурсу вважаємо мовленнєвий акт [Дискурс... 2005, с. 113], а комунікативну ситуацію розуміємо, як сукупність мовленнєвих актів мовця та слухача з урахуванням екстралінгвістичних і невербальних факторів, які спрямовані на досягнення перлокутивного ефекту.

6.3. ТИПОЛОГІЯ ДИСКУРСУ

При вивченні дискурсу постає питання про його класифікацію: які типи й різновиди дискурсу існують?

Кожний тип дискурсу визначається набором правил, дотримання яких він вимагає, урахування певної соціальної сфери, у рамках якої він здійснюється. При дослідженні типології дискурсу основним завданням є опис структур, найтиповіших для дискурсу певного виду [Дейк ван 1989]. Так, в офіційних ситуа-

ціях використовується мова офіційного спілкування, що характеризується більш складними, більш повними, граматично більш правильними реченнями.

Як зазначає С.Ю. Тюріна, основними критеріями виділення типів дискурсу є ступінь формальності спілкування, а також протиставлення усного й письмового дискурсу [Тюріна 2008]. На основі типу носія інформації виділяють такі різновиди сучасного дискурсу, як радіопередача, друкований дискурс, телефонна розмова, переписка електронною поштою, спілкування в інтернеті. Усі різновиди дискурсу мають свої особливості, дослідженням яких активно займаються сучасні дискурсологи [Там само].

Одна з перших спроб класифікації дискурсів була здійснена засновником комунікативної філософії Ю. Габермасом. Він виділив п'ять видів дискурсу, які реалізуються залежно від ситуації:

- дискурс як засіб комунікативної дії (наприклад, розмова з метою одержання інформації та навчання або заздалегідь організований диспут);
- дискурс як засіб ідеологічного впливу, тобто комунікативна дія, яка лише позірно приймає форму дискурсу (усі форми ідеологічного виправдання);
- терапевтичний дискурс (психоаналітична розмова між лікарем і пацієнтом);
- нові форми дискурсу (навчання за допомогою дискурсу, модель вільної семінарської дискусії за Гумбольдтом) [Хабермас 1996, с. 91].

Російський мовознавець В.І. Карасик виділяє два особливих типи дискурсу з позиції соціолінгвістики: персональний (індивідуально-орієнтований) та інституційний (статусно-орієнтований) дискурс. У першому мовець виступає як особистість зі своїм багатим внутрішнім світом, а в другому – як представник тієї або іншої соціальної групи [Карасик 2000, с. 6]. Персональний дискурс, на думку вченого, має два різновиди: побутове й буттєве спілкування. Специфіка побутового спілкування детально відображена в дослідженнях розмовного мовлення. У буттєвому дискурсі спілкування переважно монологічне й представлене творами художньої літератури. В інституційному дискурсі спілкування відбувається в певних рамках статусно-рольових відно-

син і виділяється на підставі двох ознак: мета та учасники спілкування [Карасик 2000, с. 14].

Отже, В.І. Карасик виділяє такі типи інституційного дискурсу: *політичний, дипломатичний, адміністративний, юридичний, військовий, педагогічний, релігійний, містичний, медичний, діловий, рекламний, спортивний, науковий, сценічний і масово-інформаційний*, зауважуючи, що цей список можна змінити або розширити, оскільки суспільні інститути суттєво відрізняються один від одного та не можуть розглядатися як однорідні явища. Так виникають різновиди в рамках того або іншого типу дискурсу, а тому проблематично говорити про інституційний дискурс нумізматів або рибалок [див. докладніше Карасик 2000].

Відповідно до каналів інформації, у сучасних дослідженнях наводиться більш **широка типологія дискурсу**, що будується на основі різних типів семіотичних знаків, як-от:

- *художній* (О.А. Бабелюк, В.Б. Бурбело, І.А. Бехта, І.В. Смущинська);
- *політичний* (П. Серіо, О.К. Павлова, О.Й. Шейгал, Г.М. Яворська);
- *аргументативний* (Т. ван Дейк, А.М. Баранов, А.Д. Белова, В.З. Демьянков, Н.К. Пригаріна);
- *науковий* (О.М. Ільченко, Н.О. Мішанкіна, Т.В. Радзівська);
- *професійний* (Л.С. Бейлінсон, І.А. Колеснікова);
- *корпоративний* (Т.Р. Ананко);
- *літературний* (Ю.І. Черняк);
- *поетичний* (К.Б. Рябих);
- *фольклорний* (В.Л. Кляус, І.Е. Ратнікова);
- *казковий* (І.С. Соборна, В.Є. Шабліовський);
- *магічний* (О.В. Бабаєва, В.Ф. Філатова);
- *міфологічний* (О.С. Колесник, Г.О. Чамишев);
- *містичний* (В.В. Степанов);
- *ритуальний* (М.Г. Ізвекова);
- *неофіційний / позацензурний* (Н.П. Карпчук);
- *тоталітарний* (П.В. Зернецький);
- *дипломатичний* (Т.О. Волкова, Н. Кащишин, О.В. Метелиця);
- *етикетний* (Г.Г. Почепцов);
- *монологічний* (Л.М. Гончарова);

- *діалогічний* (Н.В. Гончарова, О.Г. Хохловська);
- *автобіографічний* (О.П. Синчак);
- *наративний* (Н.В. Єгоршина, О.А. Лященко);
- *журналістський* (Є.С. Гладковська, Е.В. Чепкіна);
- *масмедійний* (С.Я. Колтишева);
- *публічний* (О.К. Павлова);
- *PR-дискурс* (Т.Ю. Махортова);
- *Інтернет-дискурс* (Н.О. Ахренова, Л.Ф. Компанцева);
- *віртуальний* (А.А. Андрухович, Н.Г. Асмус, Л.Ф. Компанцева, О.В. Лутовінова);
- *маніпулятивний* (О.Л. Михальова, М.І. Парасуцька);
- *невербальний* (Т.Л. Музичук);
- *дискурс конкретної мовної особистості* (М.В. Ляпон);
- *оцінний* (Н.Н. Миронова);
- *діловий або бізнес-дискурс* (Ю.В. Данюшина, Л.П. Науменко);
- *маркетинговий* (І.А. Гусейнова);
- *адміністративний* (М.М. Панова);
- *банківський* (Т.Ю. Махортова);
- *економічний* (О.В. Колотніна);
- *навчальний* (О.А. Клімакова);
- *педагогічний* (Н.О. Антонова, Т.В. Єжова, К.Г. Кабаченко);
- *академічний* (Н.Г. Бурмакіна);
- *родинний / парентальний* (А.А. Бігарі, О.В. Проценко);
- *маритальний / матримоніальний* (Є.В. Зимич, Л.В. Солощук);
- *риторичний* (І.С. Заярна, В.Є. Фельдман);
- *передвиборний* (О.В. Гайкова, В. Кулик, Н.Г. Левшина);
- *філософський* (Т.А. Зарубіна, Р.В. Зімін);
- *телевізійний* (О.Г. Ларіна, І.Є. Побєдоносцева, М.Є. Фролов);
- *театральний* (Г. Веселовська);
- *сценічний* (Н.В. Суленьова);
- *історичний* (Т.Ю. Блєдних, Н.М. Єлуфімова, Д.О. Маркова);
- *юридичний* (Н.Є. Коваль, Л.Є. Попова, Л.В. Колеснікова);
- *правовий* (Н.К. Кравченко, К.В. Кучумова);
- *емоційний* (Я.В. Гнезділова, С.Е. Носкова);
- *аудиторний* (Мухаммад Халід);
- *гастрономічний або глуттонічний* (Н.П. Головніцька, А.В. Олянич, М.А. Солонченко);

- *реklamний* (І.Я. Балабанова, В.В. Зірка, Т.Ю. Ковалевська, І.О. Лисичкіна, С.Ю. Тюріна, І.М. Шукало);
- *молодіжний* (А.Г. Русанова, М.Г. Чабаненко);
- *публіцистичний* (О.В. Дудолодова, К.С. Серажим, Й.А. Стернін, О.В. Федорова);
- *масово-інформаційний* (К.С. Серажим);
- *бібліотерапевтичний* (С.А. Тамарченко);
- *ідеологічний* (В. Лісовий, Н.Б. Отрешко);
- *спонукальний* (О.Б. Франко);
- *медичний* (М.І. Барсукова);
- *військовий* (Б.М. Галієв, Т.С. Юсупова);
- *спортивний* (І.Є. Дубчак, О.О. Панкратова);
- *екологічний* (О.В. Іванова, Н.О. Красильникова);
- *патріотичний* (О.В. Декленко);
- *іміджевий* (О.В. Шефер);
- *релігійний* (К.В. Бобирьова, І.В. Богачевська, Т.А. Івасишина);
- *бібліїний* (О.С. Кирилюк, Т.А. Івасишина) та ін.

Розглянемо детальніше окремі типи дискурсу (художній, невербальний, педагогічний, юридичний, судовий, науковий, корпоративний, емоційний, гастрономічний, ритуальний, банківський) і з'ясуємо їх специфіку.

1. Під *художнім* дискурсом ("*literary discourse*") зазвичай розуміють таке стильове середовище, що віддзеркалює "культурномовний універсум відповідної епохи на основі валоризації комунікативних та лінгвостилістичних параметрів" [Бурбело 1999, с. 4]. У функціональному стилі художнього мовлення, абстракція 'дискурс' актуалізується через конкретні тексти в усьому їх структурно-типологічному та жанрово-стилістичному розмаїтті.

Художній дискурс, на думку І.А. Бехти, є мовою усієї художньої літератури, яка в процесі мовленнєвої реалізації постає у вигляді текстів художніх творів: "Це – система, яка функціонує в художній літературі як засіб відображення реальної чи вигаданої дійсності, як засіб передачі автором свого розуміння й сприйняття цієї дійсності, а також як засіб комунікації автора та читача, їх взаємотворчості. Читач переймається зображеною письменником дійсністю, долею героїв. Водночас кожен читач до-

мислює, додумує, сприймає текст через своє розуміння, а отже, співпрацює із автором, надаючи твору нового значення, нового бачення" [Бехта 2004, с. 253]. Компонентами дискурсу в художньому творі є конкретні висловлювання діалогічної чи монологічної форми з наявними в них численними кореляціями історичного, соціального, психологічного чи культурологічного змісту, які в структурі тексту реалізують часовий аспект, інтеракції між партнерами, відповідно до типу дискурсу, а також простір, в якому він відбувається, значення, які він експлікує, використовує, репродукує або перетворює.

2. *Невербальний дискурс*. У мовознавстві тривалий час не вирішеним було питання про те, чи можна виділяти невербальні складові мовленнєвої поведінки персонажів художнього дискурсу. Більшість учених наголошували на тому, що невербальні компоненти комунікації можна досліджувати лише в реальному спілкуванні. Проте останнім часом з'являється все більше праць, в яких вивчається як вербальна, так і невербальна мовленнєва поведінка персонажів художнього дискурсу.

Російська вчена Т.Л. Музичук у своїй докторській дисертації "Російський невербальний дискурс у мовній системі і мовленнєвій діяльності (на прикладі художньої прози)" [Музичук 2010] визначає *невербальний* дискурс персонажа як невербальну емоційно-мовну діяльність, марковану мовними засобами в комунікативних висловленнях персонажів (комунікантів), що маніфестує їх залученість у мовну взаємодію (у процес породження, сприйняття й інтерпретації мовленнєвого продукту), їхні наміри та стани в кожному конкретний момент цієї взаємодії. Невербальний дискурс персонажа художньої прози має чітку організовану структуру, вибудовану за принципом польового утворення [Музичук 2010, с. 9]. Невербальний дискурс є виразно-візуальною, просторово-тимчасовою психологічною невербальною взаємодією комунікантів у діалогічній формі спілкування, що безупинно перебудовується [Там само].

3. *Педагогічний дискурс*, за визначенням Т.В. Єжової, є об'єктивно існуючою динамічною системою ціннісно-значеннєвої комунікації суб'єктів освітнього процесу, що функціонує в освітньому середовищі навчального закладу і включає учасників дискур-

су, педагогічні цілі, цінності й змістовну складову, яка забезпечує набуття студентами випереджального досвіду в проектуванні й оцінці будь-якого педагогічного або соціального явища відповідно до норм певної культурної діяльності [Ежова 2007]. Дослідниця характеризує педагогічний дискурс за такими аспектами: мета, учасники, освітнє середовище, змістова складова, умови спілкування, стилістична специфіка педагогічної взаємодії. Мета педагогічного дискурсу має, як і мета освіти в цілому, трикомпонентний характер: у професійній галузі – формування ключових компетентностей учасників освітнього процесу, у суспільному житті – повноцінна соціалізація особистості в суспільстві, в особистісній сфері – становлення самобутньої особистості. Загальна мета педагогічного дискурсу полягає у створенні умов для становлення *цілісної* людини в усіх різноманітти її психофізичних, соціальних і особистісних характеристик [див. докладніше Ежова 2007].

4. Стосовно *юридичного* дискурсу, то спиратимемося на визначення, надане Л.В. Колесніковою: "це така модель (форма) використання мови в реальному часі, що відображає правовий тип соціальної активності особистості, детермінований історично, що залежить від рівня цивілізаційного й культурного розвитку соціуму [Колесникова 2007, с. 3]. Юридична дискурсивна діяльність має спеціалізований характер, а мова права виступає компонентом певної соціальної діяльності людей (див. далі "судовий дискурс" – І. К.). У юридичному дискурсі як комунікативній події об'єктивується специфіка юридичного професійного мислення. Саме воно, на думку вченої, зумовлює формування таких рис і властивостей юридичного дискурсу, як інтеракційність, адресатність, інтенційність, аргументативність, термінологічність, прагматичність, інформативність, інтерпретованість [Колесникова 2007, с. 4].

5. *Судовий* дискурс, на думку Т.В. Дубровської, є різновидом і складовою юридичного дискурсу [Дубровская 2010, с. 10]. У своїй докторській дисертації на тему "Судовий дискурс: мовленнєва поведінка судді" дослідниця розуміє судовий дискурс як вербально-знакове вираження процесу комунікації в ході судового процесу, що розглядається в соціально-історичному, на-

ціонально-культурному, конкретному ситуативному контексті з урахуванням характеристик і намірів комунікантів. При цьому кінцевою метою процесу є вирішення правового конфлікту та зміна правової ситуації [Там само].

Судовим дискурсом можна вважати, по-перше, дискурс окремих судових процесів або їхніх відрізків (В.М. Баранов, М.Д. Голев). По-друге, як зауважує Т.В. Дубровська, судовий дискурс може виступати як узагальнююче поняття, що поєднує безліч дискурсів, на основі аналізу яких можливе виділення типових характеристик і загальних закономірностей побудови судової комунікації, зокрема дискурс обвинувачення й захисту, дискурс суддів тощо (О.В. Смірнов, Н.Д. Голев та ін.) [Дубровская 2010, с. 10].

6. Аналізу наукового дискурсу як складного синтетичного лінгвокогнітивного феномена особливого типу присвячене дослідження Н.О. Мішанкіної "Лінгвокогнітивне моделювання наукового дискурсу" [Мишанкина 2010].

Науковий дискурс, на думку дослідниці, є єдністю таких складових: системи онтологізованого знання (наукова картина світу), наукової комунікації (способи наукової взаємодії) і системи наукових текстів (способи вербалізації наукового знання відповідно до правил наукової комунікації) [Мишанкина 2010, с. 11–12]. У зв'язку із цим науковий текст (дискурс) включає три основних типи метафор: дискурсивно-онтологічну, яка моделює простір наукової діяльності, об'єкти й суб'єкти; гносеологічну, що репрезентує метафоричну гіпотетичну модель об'єкта дослідження; комунікативну – адаптує нову модель до когнітивних можливостей слухачів [Там само].

Учасниками наукового дискурсу є вчені, дослідники, що формують певні наукові спільноти. Мета наукового дискурсу, за визначенням Н.О. Мішанкіної, пов'язана з принциповою орієнтацією на одержання нового знання [Мишанкина 2010, с. 11–12], а тому значимими для нього є критерії науковості: систематичність, методичність, критичність, загальнозначимість результатів [див. детальніше Макаров 2003]. Систему дискурсивних формул у рамках наукового дискурсу репрезентує науковий стиль – специфічна підсистема мовних засобів, що детально розгляда-

ється в межах функціонально-стилістичного напрямку в працях багатьох лінгвістів (М.М. Кожина, О.Б. Сиротініна та ін.). Основні риси наукового стилю – це абстрактність (понятійність), логічність, однозначність, нейтральність. Науковий дискурс, як зазначає Н.О. Мішанкіна, припускає апелювання комуніканта до системи знання, сформованої в рамках тієї або іншої науки, а тому одним із його базових параметрів є *інтертекстуальність* [Мишанкіна 2010, с. 20], що розуміється в цьому випадку як "універсальний принцип побудови наукового тексту на рівні змісту" [Чернявская 2006].

7. *Корпоративний* дискурс, на думку Т.Р. Ананко, є цілеспрямованою комунікативною дією, що реалізується в інституційній сфері й виявляється у міжособистісних стосунках, обслуговує всі рівні функціонування компанії, відповідає основним положенням корпоративної культури й здійснюється з метою уніфікації поведінки працівників як представників однієї організації, гармонізації комунікації в середині корпорації у взаємодії з суб'єктами комунікативного континууму [Ананко 2007, с. 3–4]. Корпоративний дискурс є складовою корпоративної культури компанії; фактори, які зумовлюють характер і організацію корпоративної комунікації, пов'язані з напрямками діяльності компанії, правилами й нормами корпоративної поведінки, а також цінностями корпоративної культури [Там само].

Основним у корпоративному дискурсі є те, що комунікація в межах компанії розглядається в тісному взаємозв'язку з корпоративною культурою як однією з її складників, зокрема з основними напрямками діяльності компанії, правилами й нормами поведінки, положенням про трудову діяльність тощо. Ця ознака, як зауважує українська дослідниця Т.Р. Ананко, фактично відокремлює корпоративний дискурс від бізнес-дискурсу, аналіз якого значною мірою зосереджений на тематичному й інтеракційному аспектах ділової комунікації (О.М. Ільченко, Н.Г. Наумова) [Ананко 2007, 6].

8. Цікавим є визначення *емоційного* дискурсу, яке надає вітчизняна вчена Я.В. Гнезділова: непередбачена "его"-мотивована діалогічна/монологічна мовленнєва діяльність в емоційно зумовленій ситуації, що виникає в результаті спонтанного прояву

емоцій (переляку, стресу, смутку, гніву, (не)задоволення, радості й т.і.) і супроводжується відповідними невербальними засобами – мімікою, сльозами, криком, сміхом, різними рухами тіла тощо [Гнезділова 2007]. На нашу думку, саме в емоційному дискурсі невербальні компоненти спілкування мають найвизначніше значення, на відміну від наукового, ідеологічного, юридичного та інших формалізованих типів дискурсу, в яких невербаліка лише "супроводжує" вербальну складову мовленнєвої поведінки комунікантів.

9. В останніх дослідженнях, присвячених різним типам дискурсу, чільне місце посідає гастрономічний або глуттонічний дискурс. *Гастрономічний* дискурс, за визначенням Н.П. Головніцької, є змішаним типом комунікації. З одного боку, він особистісно-орієнтований, що функціонує в побутовий (повсякденній) сфері спілкування, а з іншого, – статусно-орієнтований, який має інституційний характер [Головницкая 2007, с. 15].

Ядром гастрономічного дискурсу є спілкування базової пари – представника закладу громадського харчування й відвідувача (спілкування службовців і відвідувачів між собою, бесіда офіціанта з відвідувачем тощо). Хронотопом гастрономічного дискурсу, на думку Н.П. Головніцької, є 1) час, закріплений за кулінарним виробничим процесом і обслуговуванням відвідувачів будь-якого закладу громадського харчування: денний, вечірній, нічний, залежно від типу закладу, і 2) місце, де відбувається відповідна робота з приготування їжі й обслуговування відвідувачів (їдальня, кафе, ресторан, бар і т.д.) [Там само].

Мета гастрономічного дискурсу, як зазначає російська дослідниця, полягає у формуванні як харчових смаків споживача, так і культурних домінант (норм етикету, правил поведінки за столом і т.і.), пов'язаних із підтримкою життя за допомогою споживання їжі [Головницкая 2007, с. 15]. Іншими словами, метою цього типу дискурсу є формування цінностей, адже основною складовою глуттонічної комунікації є процес харчування як одна з обов'язкових умов біологічного виживання. У перспективі, на нашу думку, цікавими були б дослідження, присвячені національно-культурним, ідіоетнічним особливостям гастрономічного дискурсу.

10. Вважаємо за необхідне звернутися до визначення ритуального дискурсу, прагмалінгвістичні характеристики якого детально проаналізовано в кандидатській дисертації Марини Геннадіївни Ізвекової "Прагмалінгвістичні характеристики ритуального дискурсу" [Ізвекова 2006]. *Ритуальний* дискурс, на думку вченої, є стереотипним символічно навантаженим вербальним спілкуванням, зорієнтованим на закріплення ідентичності індивідуума як члена соціуму або створення нової ідентичності індивідуума [Там само]. Так, М.Г. Ізвекова робить висновки, що основними прагмалінгвістичними характеристиками ритуального дискурсу є: 1) висока тональність спілкування; 2) рекурсивність (циклічність); 3) емоційна маркованість; 4) драматургічність (розподіл ролей); 5) сценарність (чітка послідовність дій) [Ізвекова 2006, с. 5].

Ритуальний дискурс неоднорідний, а тому можна виділити різні ступені ритуальності спілкування. Так, дослідниця зазначає про тверду й м'яку формалізацію ритуального дискурсу, де в мінімальному ступені ритуалізований повсякденний дискурс, а в максимальному – певні жанри релігійного і юридичного дискурсу. До основних способів вираження ритуального дискурсу М.Г. Ізвекова зараховує такі: 1) чітке дотримання правил мовленнєвого спілкування – мовної і мовленнєвої норм; 2) ускладнена мова, що відрізняється від повсякденної; 3) стереотипне вживання мовленнєвих кліше й шаблонних висловлювань; 4) повторюваність мовних одиниць у потоці мовлення; 5) відсутність ввічливих слів у всіх дискурсивних жанрах; 6) уживання займенників у множині в канонічних текстах; 7) комунікативний пріоритет особи з вищим соціальним статусом; 8) уповільнений темп мовлення учасників, старанність і уважність при вимові окремих слів, збереження голосних звуків в ненаголошених позиціях [Ізвекова 2006, с. 5].

11. Лінгвопрагматичний потенціал PR-жанру у просторі банківського дискурсу висвітлено в кандидатській дисертації Т.Ю. Махортової [Махортова 2007]. Щоправда, необхідно зазначити, що у своїй праці дослідниця вважає діловий, соціально-інформаційний, рекламний дискурси і PR-дискурс складовими банківського дискурсу, розмежовуючи всі зазначені вище типи дискурсів за певними критеріями.

Так, за визначенням Т.Ю. Махортової, *банківський* дискурс у системі інституційного дискурсу є вербалізацією інтерактивної діяльності учасників спілкування в координатах статусно-рольових відносин діяльності банку як інституту. Найважливішими факторами, що визначають банківський дискурс, є: учасники – банк як суспільно-економічний інститут і соціопрагматично пов'язаний з ним комунікант, які у взаємодії реалізують різні комбінації статусно-рольових характеристик; комунікативні стратегії, зумовлені характеристиками адресата; мета – регулювання соціокомунікативної поведінки учасників у певному типі відносин [Махортова 2007, с. 5].

Прикладами банківського дискурсу можна вважати різні інституційні форми спілкування, в яких суб'єкт і зміст стосуються сфери банківської діяльності, наприклад, банківські документи, річний звіт про діяльність банку, фірмовий банківський проспект, консультація в банку, репортаж про спонсорський проект банку, реклама банківських послуг і т.п. Відповідно до основних напрямків діяльності банківської установи (комерційного і соціокомунікативного), у межах банківського дискурсу Т.Ю. Махортова виокремлює дві сфери інституційного спілкування: *діловий* і *соціально-інформаційний* дискурс. Останній містить у собі *PR-дискурс* і *рекламний* дискурс, які протиставляються один одному за низкою критеріїв: об'єктом, метою, адресатом, стратегією, технікою комунікації й тимчасовим періодом впливу [Махортова 2007, с. 6–7]. *PR-дискурс* розуміється вченою як форма комунікації між банком і громадськістю з метою інформування про діяльність цього інституту, а також формування його позитивної репутації й певного стереотипу сприйняття в масовій свідомості [там само].

6.4. ДИСКУРС-АНАЛІЗ ЯК НОВІТНІЙ МЕТОД ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розділ лінгвістики, що вивчає дискурс як міждисциплінарний феномен, отримав назву дискурсивного аналізу ("*discourse analysis*"). Визначаючи місце дискурсивного аналізу в лінгвістиці, слід відмітити, що він виник як важлива частина комп'ютер-

ної лінгвістики в 1970-і роки XX століття в певних наукових центрах, які займалися проблемами штучного інтелекту й автоматичної обробки природної мови: Європа – Т. ван Дейк [Дейк 1989]; США – Зелліг Харріс (йому належить перше вживання терміна "дискурсивний аналіз" [Harris 1952]). У цей час з'явилися важливі праці європейської школи лінгвістики тексту [van Dijk 1972, Dressler 1972, Petofi 1971, Николаева 1978] і основні американські дослідження [Labov 1972, Grimes 1975, Longacre 1976].

Дискурсивний аналіз як нова лінгвістична дисципліна перебуває поки що в стадії становлення, тому існує декілька напрямків, які визначаються за методикою його проведення: 1) метод діалогічної інтерпретації, тобто аналіз побутового діалогу; 2) дослідження інформаційного потоку, де провідним питанням стає співвідношення мови та свідомості; 3) когнітивна функціональна граматики, в якій вивчаються явища інформаційного потоку в аспекті класичних "інформаційних" категорій (тема/рема, дане/нове); 4) метод когнітивного картування як спосіб моделювання смислової сторони тексту; 5) прагматичний аналіз, що орієнтований на вивчення ефективності комунікації; 6) математичні та комп'ютерні методи дослідження тексту [Селиванова 2004].

Розглянемо основні підходи до вивчення та аналізу дискурсу.

Французька школа під керівництвом М. Пешо працювала над розробленням аналізу дискурсу як дисципліни з вивчення текстів. [Квадратура смысла 1999, с. 17]. Інтерпретація тексту передбачала не тільки граматичний розбір, а й різні техніки коментування тексту. Як зазначав М. Пешо, до Ф. де Соссюра лінгвістика поєднувала навчальну практику аналізу тексту (про що текст? основні ідеї?), тобто семантику, або "науку про вираження", і нормативну діяльність (чи відповідає текст нормам мови? які норми тексту?), тобто граматику, як "науку про засоби вираження". Швейцарський мовознавець зруйнував цю єдність мовної теорії і практики. А його тезу про функціонування мови сприйняли так, що текст не може бути об'єктом лінгвістики, оскільки він не функціонує, як мова [Там само, с. 302–303]. Французька школа якраз намагалася повернути в лінгвістику текст як об'єкт дослідження і знову поставити запитання: що він означає? Зокрема, М. Пешо трактував теорію дискурсу як "загальну тео-

рію породження ефектів значення" [Там само, с. 333], розуміючи під процесом породження сукупність формальних механізмів, які породжують певний тип тексту за певних обставин. Отже, дослідження дискурсивного процесу передбачає два етапи: 1) вивчення особливих варіацій (семантичних, риторичних і прагматичних) "незмінної основи мови" (синтаксису – джерела універсальних обмежень), які постають під час породження заданих одиниць; 2) дослідження зв'язків між обставинами, у яких породжується мовлення, і власне процесом породження (контекст/ситуація – глибинний рівень текстів, який забезпечує їх породження та розуміння) [Там само, с. 315]. Висловлювання треба вивчати, на думку О.П. Синчак, зважаючи на його місце в конвенційному екстралінгвістичному механізмі. Кожен дискурсивний процес вибудовується завдяки тому, що адресант передбачає уявлення адресата. На цьому і ґрунтується *дискурсивна стратегія* [Синчак 2011, с. 24]. Отже, у рамках Французької школи аналізу дискурсу вчені намагалися віднайти науковий інструмент для лінгвістичного опису понять "значення" та "суб'єкт", розробляючи "забуту" в моделі Ф. де Соссюра теорію продукування значень у дискурсі. Образно висловлюючись, якщо для Ф. де Соссюра важливо, які правила роблять *можливою* будь-яку *шахову партію*, то для М. Пешо навпаки – *що означає конкретна партія*.

Подібно до постулатів аналізу, вироблених у лоні Французької школи, *соціокогнітивний дискурс-аналіз Т. ван Дейка* передбачає з'ясування того, яким чином значення породжуються в дискурсі. За його теорією, опрацювання тексту відбувається на всіх рівнях: і на рівні значення слова, фрази, речення (локальний рівень), і на глобальнішому рівні макроструктур (топіки, загальний смисл, основний зміст) [Дейк ван 1989, с. 41]. Відтак, дослідник пропонує виділяти в дискурсі локальні і глобальні структури, які, відповідно, характеризуються різним типом зв'язності [Там само, с. 134].

Локальна зв'язність (мікроструктурна) виражає семантичні властивості дискурсу у зв'язках між реченнями, тобто це лінійна пов'язаність елементів у їх послідовності [Dijk van 1985, p. 115]. Така когерентність може слугувати різним прагматичним, сти-

лістичним і риторичним функціям: поєднанню мовленнєвих актів, визначенню їх функцій (висновок, приклад, контраст), виявленню дидактичних й естетичних маркерів [Там само, р. 132]. Продовжуючи тезу З. Харріса про послідовну зв'язність речень у тексті, Т. ван Дейк говорить про послідовність мовленнєвих актів, яка відображає не тільки факти і зв'язки між ними, але й те, як мовець їх інтерпретує. Дискурс-аналіз Т. ван Дейка поєднує дві перспективи: з одного боку, дослідник пропонує вивчати граматичні структури, типові й бажані для певного типу дискурсу (що нагадує метод З. Харріса), порівнюючи їх зі структурами в інших дискурсах (варіативність граматичних структур у різних контекстах, як відомо, належить до царини стилістики) [Дейк ван 1989, с. 124]. З іншого боку, наголошується, що аналіз дискурсу не варто обмежувати структурами текстів. Їх треба досліджувати з позицій цілісного, інтегрованого підходу [Там само, с. 136], тобто, залучаючи семантику, прагматику і риторику, вивчати, як значення продукуються в дискурсі (що частково нагадує метод М. Пешо).

Критичний дискурс-аналіз Р. Водак. На її думку, метод багатоаспектного аналізу дискурсу передбачає: 1) встановлення суті/тем оповідей; 2) дослідження застосованих дискурсивних стратегій (у тому числі аргументації); 3) вивчення використаних мовних засобів; 4) їх залежності від контексту [Wodak 2007, р. 203–225]. З огляду на це, дослідниця стверджує, що у рамках дискурс-аналізу, на відміну від інших дисциплін (історії, соціології, психології), текст вивчається докладніше і систематичніше. На думку вченої, він є не просто методом чи методологією, а й теорією продукування і сприйняття тексту. "У цьому сенсі дискурс-аналіз – теоретична і водночас емпірична дисципліна" [Там само].

Загалом критичний дискурс-аналіз (КДА) ґрунтується на детальному аналізі тексту, з увагою до соціальної теорії. Насамперед йдеться про розгляд елементів дискурсу на тлі контексту. Адже лінгвістичні форми залежать від структури соціальних відносин, а форми дискурсу підпорядковуються соціальним стосункам (П'єр Бурдьє [The Discourse Reader 2002, р. 507]).

Дискурс-аналіз Г. Брауна та Дж. Юла. Метод Г. Брауна та Дж. Юла характеризують як власне лінгвістичний аналіз дис-

курсу, який, проте, частково виходить за межі мовознавства. З одного боку, дослідники пропонують вивчати форми вживання мови та регулярність їх поширення, а з іншого, – розглядати загальні принципи інтерпретації, якими послуговуються люди [Brown, Yule 1983]. Розумінню тексту як продукту мовознавці протиставляють трактування дискурсу як процесу: "Це підхід, який розглядає комунікативну функцію мови основною сферою дослідження, тобто покликаний описати мовну форму не як статичний об'єкт, а як динамічний прийом вираження інтенційного значення" [Там само, с. 24].

Крім того, дослідники виділяють тему та *організацію дискурсу*, інформаційну структуру, референцію та когерентність. Якщо останні компоненти стосуються традиційних процедур лінгвістики тексту, то з погляду дискурсології цікавим є розділ про організацію дискурсу " 'Staging' and the representation of discourse structure". Мовознавці визначають організацію (*staging* – постановку, інсценування) визначальною у структуруванні дискурсу. Адже спосіб, у який дискурс організовано (інсценовано) впливає і на процес інтерпретації, і на відповідь [Brown, Yule 1983, p. 134].

У мовознавчій науці таке переосмислення відбувається в напрямку аналізу дискурсивних практик людини як члена національно-культурної спільноти. Поведінка людини, як зазначає В.В. Красних, обов'язково є національно-культурно маркованою [Красных 2004, с. 244], оскільки в дискурсі, як і в комунікації, крім власне лінгвістичного, присутній ще й лінгвокогнітивний план. У цьому аспекті дискурс пов'язаний зі свідомістю, знаннями та уявленнями мовця, які формуються в процесі соціалізації і стають основою того культурного масиву, що транслюється від покоління до покоління в межах певного етносу. На думку В.В. Красних, саме це визначає національну специфіку дискурсу. Не можна не погодитися з ученою в тому, що найважливішою складовою дискурсу є культурна складова [Красных 2004, с. 245].

Дискурсивний аналіз характеризується врахуванням екстралінгвістичної ситуації, у якій розгортається дискурс. Учасники дискурсу поєднують мову з позамовними явищами, широким ситуативним контекстом, прагматичними, соціокультурними, психологічними факторами (Н.Д. Арутюнова, D. Schiff-

gin, J.P. Gee). Врахування соціокультурного чинника в дискурсивному аналізі є результатом ставлення до дискурсу як до феномена соціально зумовленого й соціально значимого, який впливає на те соціальне тло, у якому він породжується (О.С. Кубрякова, П. Серіо, N. Fairclough та ін.).

Лінгвістичний аналіз дискурсу, або дискурсивний аналіз, на думку Андрія Олександровича Кібрика, – рівневий розділ лінгвістики, що досліджує одиниці більші, ніж синтаксичні, які мають потенційно необмежений обсяг [див. докладніше Макаров 2003, Кибрик 2003]. Дискурс-аналіз зосереджує увагу на декількох основних питаннях: 1) якими бувають досліджувані явища, тобто дискурси; 2) яка структура дискурсу; 3) як дискурсивні явища пов'язані з явищами інших мовних рівнів. Відповідно до цих питань, дискурсивний аналіз як дисципліна складається з трьох основних розділів:

- таксономія, класифікація дискурсів – які різновиди дискурсів зустрічаються і які класифікаційні параметри можуть використовуватись для їх типологізації;
- структура дискурсу – з яких компонентів будується дискурс (із глобальної й локальної точок зору);
- вплив дискурсивних факторів на "дрібніші" мовні явища – лексичні, морфосинтаксичні, просодичні.

Таким чином, можемо сформулювати *основні властивості дискурсивного аналізу*:

- аналіз дискурсу є *емпіричним* (дослідник повинен пояснювати наявний матеріал, а не підганяти його під апіорні схеми). Від матеріалу до узагальнення – індуктивний характер аналізу дискурсу. Наприклад, Case Study – дослідження конкретного випадку (наприклад, теледебати): аналіз кількох випадків → узагальнення → ще аналіз → ще узагальнення → теорія;
- *предмет дослідження* – *змістова складова* мовленнєвої комунікації (враховуються не лише лінгвістичні дані, а й соціальні фактори);
- *значуща роль контексту* (як внутрішнього – синтагматичного оточення, так і зовнішнього – ситуації спілкування, тобто *конситуації*);

- *перевага якісних методів* аналізу матеріалу над кількісними: важливим є те, в якому контексті зустрілися ті чи інші слова, а не їх частотність, хоча вона теж враховується;
- *зворотня логіка* дослідження (не від гіпотези до фактів, а *від прикладів до побудови теорії*);
- *міждисциплінарність*;
- врахування *когнітивного аспекту* дискурсу: як відбувається процес комунікації, як людина запам'ятовує текст, відтворює його.

На думку В.І. Карасика, всіх дослідників дискурсу об'єднують такі основні принципи:

- Статична модель мови є надто простою і не відповідає її природі.
- Динамічна модель мови має ґрунтуватися на комунікації, тобто спільної діяльності людей, які намагаються висловити свої почуття, обмінятися ідеями та досвідом або вплинути один на одного.
- Спілкування відбувається в комунікативних ситуаціях, які повинні розглядатися в культурному контексті.
- Центральна роль у комунікації належить людям, а не засобам спілкування.
- Комунікація складається з докомунікативної і посткомунікативної стадій.
- Текст як продукт має кілька вимірів, головними з яких є породження та інтерпретація тексту. Продукт мовленнєвої діяльності може оцінюватися з точки зору мети його породження, вираженого ним сенсу, способу вираження цього смислу і характеру його впливу на адресата або аудиторію.

Отже, розвиток методів дискурс-аналізу можна підсумувати як пошук щораз ціліснішого погляду на мову – від виходу за межі речення, здійсненого З. Харрісом, до залучення різних факторів прагматичної ситуації (контексту) у методах М. Пешо та Т. ван Дейка, аж до врахування впливу на перебіг комунікації найрізноманітніших соціально-політичних факторів (Р. Водак, Н. Фейрклау).

Словник термінопонять

Дискурс (від. франц. *discours* – мовлення) – зв'язний текст у його сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психолінгвістичними та іншими факторами; мовлення, що розглядається як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, який бере участь у взаємовідносинах людей та в механізмах їх свідомості (когнітивних процесах). Дискурс – це мовлення "занурене в життя" [ЛЭС 1990, с. 136–137].

Дискурс-аналіз – термін, уперше вжитий американським лінгвістом З. Харрісом у значенні методу аналізу зв'язного мовлення, який слугує для опису меж простого речення і для дослідження зв'язку мови з культурою [Селіванова 2008, с. 625].

Зовнішній контекст дискурсу – ситуація, тип діяльності, антропологічні, етнографічні, соціальні, психологічні, мовні і культурні особливості, що розглядаються в межах лінгвопрагматики.

Внутрішній контекст дискурсу – ментальна сфера комунікантів, що відображає, зокрема, й фактори зовнішнього контексту.

Макроструктура дискурсу (глобальна структура) – членування дискурсу на великі складові: епізоди в оповіданні, абзаци в газетній статті, групи реплік у усному діалозі тощо.

Мікроструктура дискурсу – це членування дискурсу на мінімальні складові (предикації, клаузи), які можна віднести до дискурсивного рівня.

Інституційний (офіційний) дискурс – спеціалізований клішований різновид міжособистісного спілкування, в якому комуніканти можуть бути добре знайомими, але змушені спілкуватися згідно із загальноприйнятими у тому чи тому соціумі офіційними нормами.

Список основної літератури:

1. *Бахтин, М.М.* Собрание сочинений: в 7 т. / Михаил Михайлович Бахтин. – М. : Русские словари, 1996. – Т. 5: Проблема речевых жанров. – С. 159–206.
2. *Бацевич, Ф.С.* Нариси з комунікативної лінгвістики / Флорій Сергійович Бацевич. – Львів : Вид. центр Львівськ. нац. ун-ту, 2003. – 247 с.
3. *Бацевич, Ф.С.* Основи комунікативної лінгвістики: підручник / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : ВЦ "Академія", 2004. – 344 с.

4. *Дейк, ван Т.А.* Язык. Познание. Коммуникация / Тойн А. ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – 310 с.
5. *Дискурс іноземномовної комунікації*: [колективна монографія / під заг. ред. Кусько К. Я.]. – Львів, 2001. – 495 с.
6. *Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен*: [колективна монографія / під заг. ред. Шевченко І.С.]. – Х. : Константа, 2005. – 356 с.
7. *Красных, В.В.* Анализ дискурса / В.В. Красных // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках : статьи. – М., 2004. – С. 242–250.
8. *Кубрякова, Е.С.* О термине дискурс и стоящей за ним структуре знания / Е.С. Кубрякова // Язык. Личность. Текст. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – С.23–33.
9. *Кубрякова, Е.С.* О понятиях дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике / Е.С. Кубрякова // Дискурс, речь, речевая деятельность: функциональные и структурные аспекты: сб. обзоров РАН ИНИОН. – М., 2000. – С. 7–25.
10. *Лингвистический энциклопедический словарь* / [гл. ред. Ярцева В.Н.]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 672 с.
11. *Макаров, М.Л.* Основы теории дискурса / Михаил Львович Макаров. – М. : Гнозис, 2003. – 280 с.
12. *Селіванова, О.О.* Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – С. 550–639.
13. *Серажим, К.* Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність: [монографія] / Катерина Серажим. – К., 2002. – 392 с.

Список додаткової літератури

1. *Алефиренко, Н.Ф.* Проблемы вербализации концепта: теоретическое исследование // Н.Ф. Алефиренко. – Волгоград : Перемена, 2003. – 96 с.
2. *Ананко, Т.Р.* Англomовний корпоративний дискурс: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 "Германські мови" / Ананко Тетяна Рудольфівна. – Харків, 2007. – 20 с.
3. *Арутюнова, Н.Д.* Язык и мир человека / Нина Давидовна Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 896 с.
4. *Ахренова, Н.А.* Интернет-дискурс как глобальное межкультурное явление и его языковое оформление / Наталья Александровна Ахренова. – М. : Изд-во МГОУ, 2009. – 220 с.

5. *Барсукова, М.И.* Медицинский дискурс (стратегии и тактики речевого поведения врача): дис. на соискание ученой степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.01 "Русский язык" / Марина Игоревна Барсукова. – Саратов, 2007. – 141 с.

6. *Барт, Р.* Лингвистика текста / Р. Барт // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1978. – Вып. VIII. – С. 442–449.

7. *Бацевич, Ф.С.* Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи / Флорій Сергійович Бацевич. – Львів : ПАІС, 2005. – 262 с.

8. *Бацевич, Ф.С.* Пресупозиції і частки // *Studia Linguistica*. Збірник наукових праць / Відп. ред. І.О. Голубовська. – Vol. V (II), 2011. – С. 388–394.

9. *Беллерт, М.* Об одном условии связности текста / М. Беллерт // Новое в зарубежной лингвистике. – 1978. – Вып. 8. – С. 172–207.

10. *Белова, А.Д.* Лингвистические аспекты аргументации / Алла Дмитриевна Белова. – К. : Логос, 2003. – 304 с.

11. *Бенвенист, Э.* Общая лингвистика / Эмиль Бенвенист. – М. : Прогресс, 1975. – 446 с.

12. *Бехта, І.А.* Дискурс наратора в англomовній художній прозі / Іван Антонович Бехта. – К. : Грамота, 2004. – 304 с.

13. *Бігарі, А.А.* Дискурс сучасної англomовної сім'ї: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 "Германські мови" / Андріана Андріївна Бігарі. – К., 2006. – 21 с.

14. *Блумфильд, Л.* Язык / Леонард Блумфильд. – М. : Наука, 1968. – 292 с.

15. *Богданов, В.В.* Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты / Валентин Васильевич Богданов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1990. – 88 с.

16. *Богданов, В.В.* Текст и текстовое общение: учеб. пособие / Валентин Васильевич Богданов. – СПб. : Санкт-Петербург. гос. ун-т, 1993. – 67 с.

17. *Бурбело, В.Б.* Художній дискурс в історії французької мови та культури IX–XVIII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: спец. 10.02.05 "Романські мови" / В.Б. Бурбело. – К., 1999. – 32 с.

18. *Варшавская, А.И.* Смысловые отношения в структуре языка: (на материале современного английского языка) / Алевтина Ивановна Варшавская. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1984. – 135 с.

19. *Вежбицкая, А.* Язык. Культура. Познание / Анна Вежбицкая. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.

20. *Волкова, Т.А.* Дипломатический дискурс в аспекте стратегичности перевода и коммуникации: на материале английского и русского языков: дис. на соискание ученой степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.20 "Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание" / Татьяна Александровна Волкова. – Челябинск, 2007. – 231 с.

21. *Галиев, Б.М.* Общение в военном дискурсе / Б.М. Галиев // В.А. Богородицкий: научное наследие и современное языковедение: труды и материалы Международной научной конференции. – Казань : Казанский гос. ун-т им. В.И. Ульянова-Ленина, 2007. – Т. 1. – С. 216.

22. *Гийому, Ж.* О новых приемах интерпретации, или проблема смысла с точки зрения анализа дискурса / Ж. Гийому, Д. Мальдидье // Квадратура смысла: Франц. школа анализа дискурса. – М. : Прогресс, 1999. – С. 124–136 с.

23. *Гладковская, Е.С.* Журналистский дискурс терроризма: сравнительный анализ публикаций в качественной прессе России и США: дис. на соискание ученой степ. канд. филол. наук: спец. 10.01.10 "Журналистика" / Елизавета Сергеевна Гладковская. – Екатеринбург, 2006. – 154 с.

24. *Гнезділова, Я.В.* Емоційність та емотивність сучасного англомовного дискурсу: структурний, семантичний і прагматичний аспекти: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 "Германські мови" / Ярослава Володимирівна Гнезділова. – К., 2007. – 291 с.

25. *Головницкая, Н.П.* Лингвокультурные характеристики немецкоязычного гастрономического дискурса: автореф. дис. на соискание ученой степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.04 "Германские языки" / Наталья Петровна Головницкая. – Волгоград, 2007. – 26 с.

26. *Греймас, А.* Семиотика. Объяснительный словарь теории языка / А. Греймас, Ж. Курте // [В кн.: Семиотика: сост. и общ. ред. Ю.С. Степанов]. – М. : Радуга, 1983. – С. 453–550.

27. *Григорьева, В.С.* Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагматические и когнитивные аспекты [монография] / В.С. Григорьева. – Режим доступа: <http://window.edu.ru>.

28. *Дейк, ван Т.А.* Макростратегии / Т.А. ван Дейк, В. Кинч // Язык. Познание. Коммуникация. – М. : Прогресс, 1989. – С. 41–67.

29. *Декленко, Е.В.* Лингвокультурологический аспект патриотического дискурса: автореф. дис. на соискание ученой степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.19 "Теория языка" / Елена Валерьевна Декленко. – Челябинск, 2004. – 21 с.

30. *Дубровская, Т.В.* Судебный дискурс: речевое поведение судьи: автореф. дис. на соискание ученой степ. доктора филол. наук: спец.

10.02.19 "Теория языка" / Татьяна Викторовна Дубровская. – Саратов, 2010. – 40 с.

31. *Дубчак, І.Є.* Спортивний дискурс у російському масмедійному комунікативному просторі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.02 "Російська мова" / Ірина Євгенівна Дубчак. – К., 2009. – 19 с.

32. *Дымарский, М.Я.* Проблемы текстообразования и художественный текст (на материале русской прозы XIX–XX вв.) / Михаил Яковлевич Дымарский. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургск. ун-та, 1999. – 284 с.

33. *Егоршина, Н.В.* Нарративный дискурс: семиологический и лингвокультурологический аспекты интерпретации: дис. на соискание ученой степ. доктора филол. наук: спец. 10.02.19 "Теория языка" / Нина Владимировна Егоршина. – Тверь, 2002. – 308 с.

34. *Ежова, Т.В.* Педагогический дискурс и его проектирование [Электронный ресурс] / Т.В. Ежова // Интернет-журнал "Эйдос". – 2007. – Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2007/0930-5.htm>.

35. *Звегинцев, В.А.* Предложение и его отношение к языку и речи / В.А. Звегинцев. – М. : Ком-Книга, 2007. – 306 с.

36. *Иванова, Е.В.* Метафорическая концептуализация природных катастроф в экологическом дискурсе (на материале медийных текстов): дис. на соискание ученой степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.19 "Теория языка" / Елена Валерьевна Иванова. – Челябинск, 2007. – 219 с.

37. *Извекова, М.Г.* Прагмалингвистические характеристики ритуального дискурса: дис. на соискание ученой степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.19 "Теория языка" / Марина Геннадьевна Извекова. – Волгоград, 2006. – 204 с.

38. *Иссерс, О.С.* Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / Оксана Сергеевна Иссерс. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 284 с.

39. *Кабаченко, Е.Г.* Метафорическое моделирование базисных концептов педагогического дискурса: автореф. дис. на соискание ученой степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.01 "Русский язык" / Екатерина Геннадьевна Кабаченко. – Екатеринбург, 2007. – 23 с.

40. *Карасик, В.И.* Языковая личность и категории языка / В.И. Карасик // Языковая личность : проблемы значения и смысла. – Волгоград, 1994. – С. 14–24.

41. *Карасик, В.И.* Языковой круг : личность, концепты, дискурс / Владимир Ильич Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.

42. *Карасик, В.И.* О типах дискурса / В.И. Карасик // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: сб. науч. тр. – Волгоград : Перемена, 2000. – С. 5–20.

43. *Карпчук, Н.П.* Адресованість в офіційному та неофіційному англomовному дискурсі (комунікативно-прагматичний аналіз): авто-

реф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.04 "Германські мови" / Наталія Петрівна Карпчук. – Харків, 2005. – 20 с.

44. Квадратура смысла : Французская школа анализа дискурса [сборник]. – М. : Прогресс, 1999. – 416 с.

45. Кибрик, А.А. Финитность и дискурсивная функция кляузы // А.А. Кибрик / Электронный ресурс: http://www.philol.msu.ru/~otipl/new/main/people/kibrik-aa/files/Finiteness_discourse_clause@ITG3_2008.pdf.

46. Кибрик, А.Е. Когнитивные исследования по дискурсу / Александр Евгеньевич Кибрик // Вопросы языкознания. – 1994. – № 5. – С. 126–140.

47. Кибрик, А.Е. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания (универсальное, типовое и специфичное в языке) / Александр Евгеньевич Кибрик. – М. : Изд-во МГУ им. М.В. Ломоносова, 1992. – 336 с.

48. Кибрик, А.А. Функционализм / А.А. Кибрик, В.А. Плунгян // Фундаментальные направления современной американской лингвистики: сб. обзоров МГУ им. М.В. Ломоносова. – М. : Изд-во МГУ, 1997. – С. 276–339.

49. Колеснікова, І.А. Діалектика номінального та узуального в професійному дискурсі / Ірина Анатоліївна Колеснікова. – К. : ДВНЗ "Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана", 2008. – 248 с.

50. Колесникова, Л.В. Юридический дискурс как результат категоризации и концептуализации действительности (на материале предметно-терминологической области "Международное частное право"): дис. на соискание ученой степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.19 "Теория языка" / Лилия Викторовна Колесникова. – Ставрополь, 2007. – 166 с.

51. Колотнина, Е.В. Метафорическое моделирование действительности в русском и английском экономическом дискурсе: автореф. дис. на соискание ученой степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.20 "Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание" / Елена Владимировна Колотнина. – Екатеринбург, 2001. – 19 с.

52. Колтышева, С.Я. Метафорическое моделирование образа шоу-бизнеса в российском и американском массмедийном дискурсе: автореф. дис. на соискание ученой степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.20 "Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание" / Светлана Яковлевна Колтышева. – Екатеринбург, 2009. – 23 с.

53. Кох, В.А. Предварительный набросок дискурсивного анализа семантического типа / В.А. Кох // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1978. – Вып. VIII. – С. 149–171.

54. Кравченко, Н.К. Міжнародно-правовий дискурс: когнітивно-комунікативний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док-

тора філол. наук: спец. 10.02.15 "Загальне мовознавство" / Наталія Кимівна Кравченко. – К., 2007. – 31 с.

55. *Красильникова, Н.А.* Метафорическая репрезентация лингвокультурологической категории СВОИ – ЧУЖИЕ в экологическом дискурсе США, России и Англии: автореф. дис. на соискание ученой степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.20 "Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание" / Наталия Алексеевна Красильникова. – Екатеринбург, 2005. – 22 с.

56. *Красных, В.В.* "Свой" среди "чужих": миф или реальность? / Виктория Владимировна Красных – М. : Гнозис, 2003. – 375 с.

57. *Красных, В.В.* К вопросу о лингвокогнитивных аспектах коммуникативного акта / В.В. Красных // Научные доклады филологического факультета МГУ. – 1998. – Вып. 2. – 240 с.

58. *Красных, В.В.* Основы психолингвистики и теории коммуникации / Виктория Владимировна Красных. – М. : ИТДГК "Гнозис", 2001. – С. 137–140.

59. *Кубрякова, Е.С.* Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) / Е.С. Кубрякова // Язык и наука конца XX века: сб. статей. – М. : РГГУ, 1995. – С. 144–238.

60. *Кучумова, Е.В.* Формирование правового дискурса в российской культуре конца XX века : дис. на соискание ученой степ. канд. филос. наук: спец. 24.00.01 "Теория и история культуры" / Екатерина Валентиновна Кучумова. – СПб., 2003. – 186 с.

61. *Литвиненко, Н.П.* Український медичний дискурс: [монографія] / Н.П. Литвиненко. – Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2009. – 304 с.

62. *Лукашенко, Н.Г.* Испаномовний Інтернет-дискурс: комунікативно-прагматичний та лінгвостилістичний аспекти (на матеріалі форумів з проблематики родинних стосунків): дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.05 "Романські мови" / Наталія Григорівна Лукашенко. – К., 2006. – 228 с.

63. *Махортова, Т.Ю.* Лингвопрагматический потенциал PR-жанра в пространстве банковского дискурса: на материале немецкоязычных банковских проспектов: дис. на соискание ученой степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.04 "Германские языки" / Татьяна Юрьевна Махортова. – Волгоград, 2007. – 190 с.

64. *Метелица, Е.В.* Дискурс дипломатического протокола в англоязычной ритуальной коммуникации: дис. на соискание ученой степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.04 "Германские языки" / Елена Викторовна Метелица. – Волгоград, 2003. – 234 с.

65. *Милевская, Т.В.* О понятии "дискурс" в русле коммуникативного подхода / Т.В. Милевская // Материалы Международной научно-прак-

тической конференции ["Коммуникация : теория и практика в различных социальных контекстах "Коммуникация–2002" ("Communication Across Differences")"]. – Пятигорск : ПГЛУ, 2002. – Ч. 1. – С. 188–190.

66. *Михалёва, О.Л.* Манипулятивный дискурс: специфика манипулятивного воздействия / Ольга Леонидовна Михалёва. – М. : Книжный дом "Либроком", 2009. – 256 с.

67. *Мишанкина, Н.А.* Лингвокогнитивное моделирование научного дискурса: автореф. дис. на соискание ученой степ. доктора филол. наук: спец. 10.02.02 "Русский язык, "10.02.19 "Теория языка" / Наталья Александровна Мишанкина. – Томск, 2010. – 46 с.

68. *Музычук, Т.Л.* Русский невербальный дискурс в языковой системе и речевой деятельности: автореф. дис. на соискание ученой степ. доктора филол. наук: спец. 10.02.01 "Русский язык" / Татьяна Леонидовна Музычук. – М., 2010. – 41 с.

69. *Ніка, О.І.* "Дискурс" в історико-слов'янських паралелях / О.І. Ніка // Studia Linguistica. Збірник наукових праць / Відп. ред. І.О. Голубовська. – Vol. V (II), 2011. – С. 417–421.

70. *Павлова, Е.К.* Политический дискурс в глобальном коммуникативном пространстве (на материале английских и русских текстов): автореф. дис. на соискание ученой степ. доктора филол. наук: спец. 10.02.20 "Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание" / Елена Касимовна Павлова. – М., 2010. – 45 с.

71. *Падучева, Е.В.* Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке : Семантика нарратива) / Елена Викторовна Падучева. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 464 с.

72. *Панкратова, О.А.* Лингвосемиотические характеристики спортивного дискурса: дис. на соискание ученой степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.19 "Теория языка" / Ольга Александровна Панкратовна. – Волгоград, 2005. – 223 с.

73. *Плеханова, Т.Ф.* Текст как диалог / Т.Ф. Плеханова. – Мн. : МГЛУ, 2002. – 253 с.

74. *Попова, З.Д.* Язык и национальная картина мира / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – [2-е изд.]. – Воронеж : Истоки, 2003. – 60 с.

75. *Почепцов, Г.Г. (мол.).* Теорія комунікації / Георгій Георгійович Почепцов (мол.). – К. : Спілка рекламистів України ; Українська асоціація паблік рілейшнз. – 1996. – 175 с.

76. *Почепцов, Г.Г.* Теорія комунікації / Георгій Георгійович Почепцов. – К. : ВЦ "Київський університет", 1999. – С. 75–126.

77. *Радзівєвська, Т.В.* Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту. Текст – Соціум – Культура – Мовна особистість: [монографія] / Тетяна Вадимівна Радзівєвська. – К. : ДП "Інформативно-аналітичне агентство", 2010. – 491 с.

78. *Рябых, Е.Б.* Метафоризация концептов природных явлений в поэтическом дискурсе (на материале русского и немецкого языков): автореф. дис. на соискание ученой степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.19 "Теория языка" / Екатерина Борисовна Рябых. – Тамбов, 2006. – 24 с.

79. *Седов, К.Ф.* Структура устного дискурса и становление языковой личности : грамматический и прагматический аспекты / Константин Федорович Седов. – Саратов : Изд-во Саратовск. пед. ин-та, 1998. – 112 с.

80. *Селіванова, О.О.* Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / Олена Олександрівна Селіванова. – К. : Фитосоціоцентр, 1999. – 148 с.

81. *Селиванова, Е.А.* Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Елена Александровна Селиванова. – К. : Брама; Изд-во Вовчок О.Ю., 2004. – 336 с.

82. *Семиотика : антология* / [сост. и общ. ред. Ю. С. Степанов]. – М. : Академический Проект, 2001. – 702 с.

83. *Серио, П.* Как читают тексты во Франции / П. Серио // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса. – М. : ОФО ИГ "Прогресс", 1999. – С. 12–53.

84. *Синчак, О.П.* Прагматичні та когнітивно-семантичні особливості жіночого автобіографічного дискурсу (на матеріалі англійської, польської і української мов) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.15 "Загальне мовознавство" / Олена Петрівна Синчак. – К., 2011. – 242 с.

85. *Скуратовська, Т.А.* Аргументація в американському судовому дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 "Германські мови" / Т.А. Скуратовська. – К., 2002. – 20 с.

86. *Соборная, И.С.* Этнокультурные особенности сказочного дискурса: лингвориторический аспект (на материале русских, польских и немецких сказок): дис. на соискание ученой степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.19 "Теория языка" / Ирина Степановна Соборная. – Сочи, 2004. – 156 с.

87. *Солощук, Л.В.* Вербальні і невербальні компоненти комунікації в англомовному дискурсі / Людмила Василівна Солощук. – Харків : Константа, 2006. – 300 с.

88. *Солощук, Л.В.* Невербальні аспекти матримоніального діалогічного дискурсу / Л.В. Солощук // Вісник СумДУ : сер. "Філологія". – 2008. – № 1 (96). – С. 96–104.

89. *Сорокин, Ю.А.* Психолінгвістическіе аспекты изучения текста / Юрий Александрович Сорокин. – М. : Наука, 1985. – 168 с.

90. *Степанов, Г.В.* Язык. Литература. Поэтика / Г.В. Степанов. – М. : Наука, 1988. – 382 с.
91. *Степанов, Ю.С.* Альтернативный мир. Дискурс. Факт и принцип причинности / Ю.С. Степанов // Язык и наука конца XX века : сб. статей. – М. : РГГУ, 1995. – С. 34–73.
92. *Сусов, И.П.* Введение в теоретическое языкознание [Электронный ресурс] : электронный учебник / Иван Павлович Сусов // Режим доступа: <http://lingvolah.chat.ru/library/susov.htm>.
93. *Тер-Минасова, С.Г.* Язык и межкультурная коммуникация : учебное пособие / Светлана Григорьевна Тер-Минасова. – М. : Слово/Slovo, 2000. – 624 с.
94. *Тюрина, С.Ю.* Дискурс как объект лингвистического исследования [Электронный ресурс] / С.Ю. Тюрина // Владимирский филиал Нижегородского государственного лингвистического университета им. Н.А. Добролюбова: [сайт]. – Владимир, 2008. – Режим доступа: <http://www.vfnglu.wladimir.ru/files/netmag/v3/ar11.doc>.
95. *Ушакова, Т.А.* Роль человека в общении / Т.А. Ушакова, Н.Д. Павлова, И.А. Засова. – М. : Наука, 1989. – 192 с.
96. *Франко, О.Б.* Семантичні та прагматичні параметри спонукального дискурсу (на матеріалі німецькомовних художніх творів XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.04 "Германські мови" / О.Б. Франко. – К., 2007. – 19 с.
97. *Хабермас, Ю.* Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації / Ю.Хабермас // Першоджерела комунікативної філософії. – К. : Либідь, 1996. – С. 84–90.
98. *Чепкина, Э.В.* Русский журналистский дискурс: текстопорождающие практики и коды / Элина Владимировна Чепкина. – Екатеринбург: Изд-во Уральского гос. ун-та, 2000. – 279 с.
99. *Чернявская, В.Е.* Дискурс власти и власть дискурса / Валерия Евгеньевна Чернявская. – М. : Флинта ; Наука, 2006. – 136 с.
100. *Шейгал, Е.И.* Семиотика политического дискурса / Елена Иосифовна Шейгал. – М. ; Волгоград : Перемена, 2000. – 368 с.
101. *Blakemore, D.* Understanding Utterances. An Introduction to Pragmatics / Diane Blakemore. – Oxford, Cambridge : Wiley-Blackwell, 1993. – 191 p.
102. *Brown, G.* Discourse Analysis / G. Brown, G. Yule. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996. – 288 p.
103. *Dijk, van T. A.* Semantic Discourse Analysis / Teun A. van Dijk // Handbook of Discourse Analysis. – Vol. 2 : Dimensions of Discourse. – L. : Academic Press, 1985. – P. 103–136.

104. *Dijk, van T.A.* Studies in the Pragmatics of Discourse / T.A. van Dijk. – The Hague, 1981.
105. *Dijk, van T.A.* Introduction : The role of Discourse Analysis in Society / T.A. van Dijk // Handbook of Discourse Analysis. – 1985. – Vol. 4. – P. 1–8.
106. *Dijk, van T.A.* Principles of Critical Discourse Analysis / T.A. van Dijk // The sociolinguistic Reader. – 1998. – Vol. 2 : Gender and Discourse. – P. 367–393.
107. *Dubois, J.* Dictionnaire de linguistique / J. Dubois, M. Giacomo, L. Guespin. – P. : Larousse, 1904. – 514 p.
108. *Fairclough, N.* Discourse and text : linguistic and intertextual analysis within discourse analysis / N. Fairclough // Discourse and Society. – 1992. – № 3. – P. 192–217.
109. *Halliday, M.A.K.* Language, context and text : aspects of language in a social-semiotic perspective / M.A.K. Halliday, R. Hasan. – Oxford : Oxford University Press, 1991. – 264 p.
110. *Harris, Z.* Discourse Analysis / Z. Harris // Language. – 1952. – Vol. 28. – № 17. – P. 1–30.
111. *Helgorsky, F.* Norme el Histoire / F. Helgorsky // Le francais moderne. – P., 1982. – № 1. – P. 15–41.
112. *Kristeva, J.* Le language, cet inconnu / J. Kristeva. – P. : Ed. du Seuil, 1981. – 334 p.
113. *Jucker, A.H.* Conversation: structure or process / A.H. Jucker // Searle J. R. et al. (On) Searle on Conversation. – Amsterdam, 1992. – P. 77–90.
114. *Leech, G.N.* Principles of Pragmatics / G.N. Leech. – L. : Longman, 1983. – 250 p.
115. *Ostman, J.* Discourse analysis / J. Ostman, T. Virtanen // Handbook of Pragmatics. – Amsterdam ; Philadelphia, 1995. – P. 239–253.
116. *Searle, J.R.* Conversation / John R. Searle. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1992. – P. 7–29.
117. *Stubbs, M.* Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language. – Oxford, 1983.
118. *Studia Linguistica.* Збірник наукових праць / Відп. ред. І.О. Голубовська. – Vol. V (I, II), 2011. – С. 388–499.
119. *The Discourse Reader* [ed. by A. Jaworski, N. Coupland]. – London ; N.Y. : Routledge, 2002. – P. 507.
120. *Titscher, S.* Methods of Text and Discourse Analysis / S. Titscher, M. Meyer, R. Wodak, E. Vetter. – L. : Sage, 2000.

121. *Wierzbicka, A. "Culture scripts": A semantic approach to cultural analysis and cross-cultural communication / A. Wierzbicka // Pragmatic and Language Learning: Monograph Series. – 1994. – Vol. 5. – P. 1–24.*
122. *Wodak, R. Pragmatics and Critical Discourse Analysis / Ruth Wodak // Pragmatics & Cognition. – 2007. – Vol. 15. – № 1. – P. 203–225.*

Контрольні запитання та завдання

1. Визначте проблематику і основний термінологічний апарат дискурсології.
2. Які зарубіжні і вітчизняні вчені працюють в галузі дискурсивної лінгвістики?
3. Охарактеризуйте причини різноманітності наявних у науковій літературі дефініцій дискурсу. Наведіть приклади цих дефініцій.
4. Надайте визначення поняттю "дискурс".
5. Із урахуванням яких факторів дискурс вивчається в сучасній мовознавчій науці?
6. З іменами яких відомих мовознавців пов'язане виникнення поняття "дискурс"?
7. Охарактеризуйте концепцію дискурсу Е. Бенвеніста.
8. Як розуміє поняття "дискурс" Т. ван Дейк?
9. Наведіть визначення дискурсу, надане Н.Д. Арутюновою.
10. Яким чином можна диференціювати поняття "дискурс" і "текст"?
11. Які спільні ознаки дискурсу і тексту виділяє М.Л. Макаров?
12. Як визначає поняття "дискурс" Ф.С. Бацевич?
13. Чому, на Вашу думку, серед окремих мовознавців існує думка, що на рівні дискурсу відсутня будь-яка лінгвістична (структурна) організація?
14. Які ознаки, на думку М. Стабза, свідчать про структурну організацію дискурсу?
15. Які типи дискурсу, на думку М.Л. Макарова, є найменш і найбільш структурованими?
16. Охарактеризуйте макроструктуру (глобальну) та мікроструктуру (локальну) структуру дискурсу.
17. Як термін "макроструктура дискурсу" розуміє відомий нідерландський дослідник Т. ван Дейк?
18. Яке значення для дискурсу, на думку А.О. Кібрика, має поняття клаузи?
19. Визначте поняття глобальної та локальної зв'язності дискурсу.
20. Охарактеризуйте прагматичну структуру дискурсу.

21. Які три основні напрямки дослідження виділяються в дискурсології?
22. У чому полягає специфіка усного та письмового дискурсів?
23. Яку мінімальну одиницю дискурсу виділяє І.С. Шевченко?
24. Які типи дискурсу Вам відомі? Як корелюють вони з поняттям мовленнєвого жанру?
25. Охарактеризуйте персональний (індивідуально-орієнтований) і інституційний (статусно-орієнтований) дискурс за В.І. Карасиком.
26. Які типи дискурсу виділив засновник комунікативної філософії Ю. Габермас?
27. Охарактеризуйте специфіку художнього дискурсу.
28. З'ясуйте специфіку наукового дискурсу.
29. Використовуючи який емпіричний матеріал можна досліджувати специфіку невербального дискурсу?
30. Які аспекти педагогічного дискурсу виділяє російська дослідниця Т.В. Єжова?
31. Назвіть основні властивості юридичного дискурсу, запропоновані Л.В. Колесніковою.
32. Різновидом якого типу дискурсу, на думку Т.В. Дубровської, є судовий дискурс? Які особливості судового дискурсу виокремлює вчена?
33. Чому, на Вашу думку, корпоративний дискурс є складовою корпоративної культури компанії?
34. Які невербальні компоненти комунікації можуть використовуватися в емоційному дискурсі?
35. Визначте основні властивості гастрономічного (глуттонічного) дискурсу. Чому він, за визначенням Н.П. Головніцької, виступає змішаним типом комунікації?
36. Які прагмалінгвістичні характеристики ритуального дискурсу Вам відомі?
37. Складовими якого типу дискурсу, на думку російської дослідниці Т.Ю. Махортової, є діловий, соціально-інформаційний, рекламний дискурси і PR-дискурс?
38. У працях яких учених вперше зустрічається метод дискурсивного аналізу?
39. Охарактеризуйте дискурс-аналіз як сучасний метод лінгвістичних досліджень.
40. Яка складова в структурі дискурсу, на думку В.В. Красних, є найважливішою?
41. Підберіть приклади різних типів дискурсів та зробіть їх аналіз.

ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКУ з курсу "Актуальні проблеми сучасної лінгвістики"

1. Надайте визначення поняттю "лінгвістична парадигма".
2. У термінах "зміни парадигм" дайте характеристику розвитку мовознавчої думки у ХІХ – ХХ століттях.
3. Що є характерним для сучасного мовознавства?
4. Назвіть напрями, які розвиваються в лінгвістиці нашого часу.
5. Що є предметом вивчення когнітології?
6. Що є предметом вивчення когнітивної лінгвістики? Дайте характеристику цій предметній ділянці сучасного мовознавства.
7. Сформулюйте основні завдання і проблеми сучасної лінгвокультурології.
8. У чому виявляється антропоцентризм природної мови?
9. Розкрийте специфіку принципів дослідження мови в рамках нової мовознавчої парадигми (експансіонізм, антропоцентризм, когнітивізм, функціоналізм, аксіологічність, прагматизм).
10. Чим відрізняються погляди структуралістів і когнітивістів на мову (різне розуміння природи значення)?
11. Розкрийте змістове наповнення понять категоризації та концептуалізації дійсності.
12. Надайте визначення поняттю "концепт" як одиниці когніції людини.
13. У чому полягає диференціація термінів "поняття", "значення", "концепт"?

14. Охарактеризуйте поняття когнітивної бази, концептуальної системи, концептосфери, фрейму, скрипта.

15. Надайте визначення поняттю "мовна картина світу" та розкрийте історію його становлення.

16. Як існують типології картин світу?

17. Як співвідносяться поняття наукової та мовної картин світу?

18. Визначте структуру національно-мовних картин світу.

19. Дайте характеристику основним факторам породження національно-мовних картин світу.

20. Які групи культурно маркованої лексики виділяються внаслідок дії цих факторів?

21. Дайте характеристику кожній групі з наведенням прикладів.

22. Охарактеризуйте поняття "етнічна культура".

23. Надайте визначення поняттю "етноцентризм". Наведіть приклади реалізації цього явища на мовному матеріалі.

24. Як корелюють між собою поняття "мова" і "культура"?

25. Назвіть зарубіжних і вітчизняних учених-лінгвістів, які зробили вагомий внесок у розвиток когнітивної лінгвістики, концептології, лінгвокультурології.

26. У чому сутність методології радянського мовознавства?

27. У чому особливість трактування природи значення у радянський період розвитку мовознавства?

28. Розкрийте сутність різних теорій лексичного значення.

29. У чому полягає специфіка сучасного розуміння природи мовного значення?

30. Дайте характеристику ономасіологічному та семасіологічному підходам до вивчення лексики, що сформувалися у структурній семантиці XX століття.

31. За допомогою якої метамови та методів здійснювався аналіз семантичного поля у структурній семантиці?

32. Розкажіть про семантичні універсалиї. Наведіть приклади.

33. Сформулюйте основні завдання і проблеми комунікативної лінгвістики.

34. Назвіть зарубіжних і вітчизняних учених-лінгвістів, які зробили вагомий внесок у розвиток лінгвістики тексту, дискурсології, комунікативної лінгвістики.

35. Визначте та охарактеризуйте основні категорії комунікативної лінгвістики.

36. Охарактеризуйте поняття "комунікація" як центральне в комунікативній лінгвістиці.

37. Надайте визначення поняттям "мовна особистість", "комунікативна компетенція", "мовленнєва поведінка".

38. У чому полягає сутність мовленнєвого жанру як категорії комунікації?

39. Визначте структурні характеристики стандартної комунікативної ситуації.

40. Охарактеризуйте комунікативні стратегії і тактики як комунікативні категорії.

41. Визначте поняття пресупозиції як універсальної категорії комунікативної ситуації.

42. Які соціальні ролі інтерактантів виділяються в міжособистісній комунікації?

43. Визначте витoki та сучасний стан досліджень невербальних компонентів комунікації.

44. Надайте визначення поняттю "дискурс". Охарактеризуйте існуючі підходи до визначення дискурсу в сучасній лінгвістиці.

45. У чому полягає прагматична структура дискурсу?

46. Подайте типологію дискурсу.

47. Розкрийте специфіку дискурс-аналізу як новітнього методу в сучасній лінгвістиці.

48. Визначте основні категорії тексту.

49. У чому полягає диференціація понять "текст" і "дискурс"?

50. Охарактеризуйте поняття формальної (когезії) та смислової (когерентності) зв'язності тексту.

51. Надайте визначення поняттям "підтекст", "модальність", "авторський ідіостиль".

52. Визначте проблематику політичної лінгвістики, медіалінгвістики та гендерної лінгвістики (лінгвогендерології). Дайте характеристику дискурсам, які виступають об'єктом вивчення у рамках цих ділянок лінгвістичного знання.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
------------------------	----------

Лекція 1

ЗМІНА НАУКОВИХ ПАРАДИГМ У ЛІНГВІСТИЦІ ТА ФОРМУВАННЯ КОГНІТИВНОГО НАПРЯМУ В МОВОЗНАВСТВІ

1.1. Визначення наукової парадигми.....	6
1.2. Виділення мовознавчих парадигм у діяхронії (Т. Гамкрелідзе, Ф. Березін, О. Кубрякова, Ю. Степанов, В. Постовалова).....	7
1.3. Парадигмальна переорієнтація сучасного мовознавства: утвердження антропоцентричної лінгвістики	8
1.4. Настановчо-пізнавальні параметри нової парадигми лінгвістичного знання.....	10

Лекція 2

ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ І МЕТОДИЧНИЙ АПАРАТ СУЧАСНОЇ КОГНІТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ ТА ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЇ

2.1. Концепт як центральне поняття сучасної антропологічної лінгвістики. Лінгвокультурологічне витлумачення концепту	25
2.2. Співвідношення термінів "концепт", "поняття", "значення"	30
2.3. Структура концепту як гетерогенного ментального утворення.....	32
2.4. Методика опису концепту в науковому дослідженні	32
2.5. Концепт як основна складова мовної картини світу.....	36

Лекція 3

МОВНА КАРТИНА СВІТУ ЯК ОБ'ЄКТ

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ..... 60

- 3.1. Історія становлення поняття "мовна картина світу".
"Вузьке" та "широке" розуміння цього поняття..... 60
- 3.2. Типологія картин світу.
Співвідношення наукової та мовної картин світу..... 65
- 3.3. Чинники, що детермінують феномен
національно-мовних картин світу.
Структура національно-мовних картин світу..... 69
- 3.4. Етнічна культура як генеруючий чинник
утворення національно-мовних картин світу..... 81
- 3.5. Співвідношення понять "мова" та "культура"..... 83
- 3.6. Етноцентризм як соціально-психологічний
та мовний феномен 86

Лекція 4

ЛЕКСИЧНА СИСТЕМА МОВИ

В ПОНЯТТЯХ І ТЕРМІНАХ

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ

У МОВОЗНАВСТВІ..... 96

- 4.1. Системність лексики
як відкриття вітчизняної лінгвістики
останньої третини ХХ століття.
Методологія радянського мовознавства 96
- 4.2. Теорії лексичного значення
як концептуальні уявлення про його природу й сутність 99
- 4.3. Ономасіологічний та семасіологічний підходи
до вивчення лексики 102
- 4.4. Формальне та семантичне варіювання лексеми.
Лексема, семема, сема. Виділення лексико-семантичних
варіантів багатозначної лексеми..... 103
- 4.5. Структура лексико-семантичної системи мови..... 106
- 4.6. Семантичне поле
як спосіб здійснення системних зв'язків у лексиці 110
- 4.7. Семантичні універсалії 112

Лекція 5

КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

ЯК НОВІТНЯ ГАЛУЗЬ МОВОЗНАВЧОЇ НАУКИ 119

- 5.1. Комунікативна лінгвістика
як новий напрям сучасних мовознавчих досліджень.
Основні категорії комунікативної лінгвістики 119
- 5.2. Комунікація як центральне поняття
комунікативної лінгвістики 120
- 5.3. Мовна особистість: комунікативна компетенція
та мовленнєва поведінка 123
- 5.4. Сутність мовленнєвого жанру
як категорії комунікації 137
- 5.5. Структурні характеристики
стандартної комунікативної ситуації 141
- 5.6. Комунікативні стратегії і тактики
як комунікативні категорії 144
- 5.7. Пресупозиція як універсальна категорія
комунікативної ситуації 148
- 5.8. Соціальні ролі комунікантів
у міжособистісній комунікації 152
- 5.9. Витоки та сучасний стан досліджень
невербальних компонентів комунікації 158

Лекція 6

ДИСКУРСОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ

СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА 174

- 6.1. Визначення дискурсу в сучасній лінгвістиці.
Співвідношення понять "текст" і "дискурс" у мовознавстві 174
- 6.2. Структура дискурсу 183
- 6.3. Типологія дискурсу 187
- 6.4. Дискурс-аналіз як новітній метод лінгвістичних
досліджень 198

Питання до заліку

з курсу "Актуальні проблеми сучасної лінгвістики" 218

Навчальне видання

ГОЛУБОВСЬКА Ірина Олександрівна
КОРОЛЬОВ Ігор Русланович

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Курс лекцій

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"
Виконавець Д. Ананьївський

Формат 60x84^{1/16}. Ум. друк. арк. 13,02. Наклад 100. Зам. № 211-5878.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Іф20.
Підписано до друку 18.01.12

Видавець і виготовлювач – Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"

б-р Т. Шевченка, 14, м. Київ, 01601

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; факс (38044) 239 31 28.

е-mail: vpc@univ.kiev.ua

WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02